

EDİTÖR: DOÇ. DR. HASAN YERKAZAN

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI

5

AMASYA
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI -5-

Editör

Doç. Dr. Hasan YERKAZAN

AMASYA
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI

AMASYA
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI

Kitabın Adı

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI -5-

Editör

Doç. Dr. Hasan YERKAZAN

Kapak Tasarımı

Dr. Öğr. Üyesi Aysel GÜNEY TÜRKEÇ

Yayın Yönetmeni

Timur YILMAZ

ISBN: 978-625-94732-4-6

Yayın No: 15

Baskı Sayısı ve Tarihi

1. Baskı / Nisan 2024 (Sonçağ Akademi)

2. Baskı / Ekim 2024

Baskı

Amasya Üniversitesi Yayınları

© Doç. Dr. Hasan YERKAZAN

Bu eserde yayımlanan yazıların içerikleriyle ilgili her türlü yasal sorumluluk, yazar veya yazarlarına aittir. Yazarın izni alınmadan kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, çoğaltılması yapılamaz. Yalnızca kaynak gösterilerek kullanılabilir.

ÖN SÖZ

Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitümüz kurulduğu günden itibaren öğrencilerine en iyi ve kaliteli lisansüstü eğitim, öğretim ve araştırma imkânı sunma gayreti içerisinde. Her geçen gün yeni programları bünyesine dahil eden kurumumuz hedefleri doğrultusunda çalışmalarını sürdürmekte; ulusal ve uluslararası düzeyde saygın, çağın gerektirdiği bilgi birikimine sahip üstün nitelikli bilim insanı, uzman ve araştırmacılar yetiştirme yolunda ilerlemektedir.

Malum olduğu üzere lisansüstü akademik çalışmalar uzun ve yorucu bir emeğin neticesinde ortaya çıkmaktadır. Ancak yoğun mesai, alın teri ve göz nuru neticesinde elde edilen sonuçlar iki kapak arasında görüldüğu anda yorgunluklar hemen unutulur, yerini tatlı bir heyecan ve sevince bırakır. İşte biz bugün elinizdeki “Sosyal Bilimler Araştırmaları -5-” kitabı vesilesiyle bu heyecan ve mutluluğu yaşamakta, sevincimizi ve Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitümüzün emek mahsülü bilimsel araştırmalarını sizinle paylaşmaktayız.

Kitap bölümlerinden oluşan bu çalışmamız, öğrenci ve danışman hocalarımızın katkısıyla Enstitümüzde başarı ile savunulan tezlerden üretilmiştir. Amacımız büyük bir emeğin ürünü olan lisansüstü çalışmaların akademik camianın dikkatine ve istifadesini sunulmasını sağlamaktır.

Enstitümüz bünyesinde yapılan akademik çalışmaların kitaplaşması ve akademik camianın istifadesine sunulması sürecinde başta Rektörümüz olmak üzere Enstitü Kurulumuzda bulunan tüm Anabilim Dalı Başkanlarımıza vermiş oldukları destekten dolayı çok teşekkür ederiz.

“Sosyal Bilimler Araştırmaları -5-” isimli kitabımız toplam altı bölümden oluşmaktadır. Bu eserde, *Osmanlı -Arap İlişkileri Bağlamında şerif Ailesi ve şerif Cafer Paşa, Sivas Ahkâm Defterlerine Göre Amasya Kazâsi'nda Alacak Verecek Meselelerine İlişkin şikâyetler (1742-1908), Orta Çağ İslâm Dünyasında Değerli Taşlar: Mercan Ve Safir, Orta Çağ İslâm Dünyasında Değerli Taşlar: Yâkut, İlköğretim Okullarında Görev Yapan Sınıf Öğretmenlerinin*

Çevre Bilinci Düzeylerinin İncelenmesi Ve Ebû Mûsâ El-Medînî Ve Hadisçiliği adlı bölümlere yer verilmiştir. Kitap bölümleri makale formatında birçok veri tabanında taranıp okuyucuların istifadesine sunulduğundan dolayı bölüm başlarına Türkçe ve İngilizce özetler de eklenmiştir.

Bundan sonraki süreçte Enstitümüz bünyesinde tamamlanan tezlerden, sunulan bildirimlerden ve diğer akademik çalışmalarından üretilen kitap bölümlerini sürekli olarak yayınlamayı, bu vesileyle Enstitümüzde yapılan akademik çalışmalarından daha fazla istifade edilmesini hedeflemekteyiz. Son olarak bu eserin ortaya çıkmasına sebep olan öğrencilerimize ve danışman hocalarımıza teşekkür eder başarılarının devamını dilerim.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

Doç. Dr. Hasan YERKAZAN
A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü
Amasya-2024

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....1

OSMANLI -ARAP İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA ŞERİF AİLESİ
VE ŞERİF CAFER PAŞA5

Duygu ÇAKIR - Hadi BELGE

SİVAS AHKÂM DEFTERLERİNE GÖRE AMASYA
KAZÂSI'NDA ALACAK VERECEK MESELELERİNE İLİŐKİN
ŞİKÂYETLER (1742-1908)39

Yasemin TAŐOVA - Gürkan CEVGER

3

ORTA ÇAĞ İSLÂM DÜNYASINDA DEĞERLİ TAŞLAR:
MERCAN VE SAFİR63

Uğur ARABACI - Mustafa ŞAHİN

ORTA ÇAĞ İSLÂM DÜNYASINDA DEĞERLİ TAŞLAR:
YÂKUT83

Uğur ARABACI - Mustafa ŞAHİN

İLKÖĞRETİM OKULLARINDA GÖREV YAPAN SINIF
ÖĞRETMENLERİNİN ÇEVRE BİLİNCİ DÜZEYLERİNİN
İNCELENMESİ.....115

Dilan KAYA DURNA - Cengiz YILDIRIM

EBÛ MÛSÂ EL-MEDÎNÎ VE HADİŞÇİLİĞİ161

Ali ULU - Hasan YERKAZAN

OSMANLI -ARAP İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA ŞERİF AİLESİ VE ŞERİF CAFER PAŞA *

*Duygu ÇAKIR***

*Hadi BELGE****

Öz

Osmanlı idaresinde iken Müslümanlar için kutsal olan yerlerin idaresi Zevi Zeyd ve Zevi Avn kabilelerine mensup kişilerden seçilen Mekke emirlerine emanet edilmiştir. Şerif unvanı alan bu kişiler görevlerini icra ederken aile üyelerinin bir kısmı geleneksel usuller gereği İstanbul'da kalmışlardır. Başkent in elit semtlerinde ihtişamlı konaklarda kalan aile üyeleri, burada saray, Babıali, diplomatlar ve aydınlardan oluş an seçkin bir zümre ile ilişkiler geliştirmişlerdir. Merkezi hükümet in üst düzey kurumlarında bürokratik sorumluluklar üstlenen ve adeta yeni bir Şerif aday ı gibi hazırlanan aile üyeleri, bu süreçte imparatorluk bürokrasisini, siyasetini ve kendilerinden neler beklendiğini iyice idrak etmişlerdir. Bunlardan biri son Mekke Emiri Şerif Ali Haydar'ın kardeşi Şerif Cafer Paşa'dır. Meclis-i Âyan azal ına kadar yükselen Şerif Cafer Paşa, hükümet çalışmaları kapsamında birçok komisyonda görev aldığı gibi zaman zaman özel görevlerle Arap memleketlerine de gönderilmiştir. Bu sebeple Şerif Ailesi üyeleri hem başkent bürokrasisinde hem de imparatorluğun Hicaz bölgesinde tutunma çabalarında özel bir yere sahiptirler. Bu çalışmada Osmanlı-Arap ilişkilerinde yukarıda belirtilen çerçeveyi örnekleyen tarihsel bir şahsiyet olarak Şerif Cafer Paşa konu edinilmiştir. Şerif Cafer Paşa'nın aile yaşam ı, cemiyet hayatındaki ilişkileri, meclis çalışmaları ve İstanbul d ışındaki görevleri mercek altına alınmıştır. Bununla

* Bu çalış ma, Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsünde Doç. Dr. Hadi Belge'nin dan ışmanlığında Duygu akır tarafından hazırlanan "Uluşçuluk ağında Arap Kökenli Bir Osmanlı Bürokrati: Şerif Nasır Bey" isimli yayımlanmamış yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, cakirduygu022@gmail.com. ORCID: 0000-0002-9566-7582.

*** Doç. Dr., Amasya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, hadi.belge@amasya.edu.tr. ORCID: 0000-0001-9387-3799.

şerif Cafer Paşa'nın nezdinde Arap kökenli bürokratların saray, Babıali ve İttihat ve Terakki arasındaki politik duruşuna, Osmanlılık, İslamcılık ve Araplık kimlikleri arasında yaşamış olduğu muhtemel çelişkilere ve nihayetinde ne yönde bir tercihte bulunduğuna açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, şerif Ailesi, şerif Cafer Paşa, Meclis-i Āyan*

Sheriff Family and Sheriff Cafer Pasha in the Context of Ottoman-Arab Relations

Abstract

During the Ottoman rule, the administration of the places sacred to Muslims was entrusted to the Meccan emirs chosen from the members of the Zevi Zeyd and Zevi Avn tribes. While these people who received the title of sheriff were performing their duties, some of their family members stayed in Istanbul in accordance with traditional procedures. Residing in magnificent mansions in the elite districts of the capital, family members developed relations with the palace, the Sublime Porte, diplomats and an elite group of intellectuals. Family members, who assumed bureaucratic responsibilities in high-level institutions of the central government and prepared as if they were a new Sheriff candidate, thoroughly understood the imperial bureaucracy, politics and what was expected of them in this process. One of them is şerif Cafer Pasha, brother of the last Mecca emir, şerif Ali Haydar. şerif Cafer Pasha, who rose to the rank of a prominent member of the Meclis-i Āyan (Senate of the Ottoman Empire), served in many commissions within the scope of government work and was also sent to Arab countries on special missions from time to time. For this reason, members of the Sharif Family have a special place both in the capital bureaucracy and in their efforts to hold on to the Hejaz region of the empire. In this study, şerif Cafer Pasha, as a historical figure exemplifying the above-mentioned framework in Ottoman-Arab relations, is discussed. şerif Cafer Pasha's family life, his relationships in social life, his

parliamentary work and his duties outside Istanbul were examined. With this, it was tried to clarify the political stance of Arab-origin bureaucrats between the palace, the Sublime Porte and the Committee of Union and Progress in the eyes of şerif Cafer Pasha, the possible contradictions he experienced between the identities of Ottomanism, Islamism and Arabism, and ultimately what direction he made.

Keywords: Ottoman Empire, şerif Family, şerif Cafer Pasha, Meclis-i Âyan (Senate of the Ottoman Empire)

Giriş

Araplar, 16. yüzyılda Osmanlı egemenliği altına alınmalarından itibaren yaklaşık 400 yıl boyunca imparatorluk başkenti İstanbul'da bulunan padişah ve halifenin tebaası olarak idare edilmişlerdir. Çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'nin uyguladığı hoşgörölü yaklaşım, farklı etnik-mezhep kökenli milletlerin ya da toplulukların Osmanlı egemenliğini kabul etmelerini kolaylaştırmıştır (Kılınçkaya, 2015: 13). Bu çerçevede devletin bekası ve otoritesi için bir tehlike addedilmediği sürece bu toplulukların kadim sosyal düzenleri ya da yönetim usullerinin devamında bir sakinca görölmemiştir (Kılıç, 2002: 895). Söz konusu yaklaşım, imparatorluğun daha kuruluş ve yükseliş devrinde ayrıcalıklı birtakım yönetim birimlerinin (Eyalât-ı Mümtaze) oluşmasına sebep olmuştur. Bu tür yerler ekseriyetle Osmanlı taşrasının başkente uzak olan güney eyaletlerinde veya Kuzey Afrika kesiminde ya da bilhassa Türk ve Müslüman ahalinin yaşamadığı Balkan toprakları ve adalar gibi yerlerde teşekköl etmiştir (Ekinci, 2008: 11-13, 50). Ne var ki tarihsel şartların ve uygulanan politikaların bir sonucu olarak oluşan ayrıcalıklı eyaletler, merkez ile bağları oldukça gevşek yönetim birimleri olduklarından hızlı bir şekilde sömürgeci güçlerin hedefleri haline gelmişlerdir.

Fransız İhtilâli (1789) sonucunda yayılan milliyetçilik akımının Osmanlı Devleti'ni etkisi altına alması Balkan toplumunun sosyal ve kültürel yapısı üzerinde birtakım tesirler uyandırdığı gibi aynı zamanda bölgede merkezi hükümetin otoritesini de olumsuz yönde etkilemiştir İhtilâl

akımları ilk olarak Balkan topraklarında etkisini göstermiş olsa da bir süre sonra Arap toprakları ve ahalisi de bu akımların etkisine girmiştir (Soy, 2004: 176, 179). Gerçekte Arap topraklarındaki ayrılıkçı hareketlerin kökeni çok daha eskilere dayanır. 18. yüzyılın ortalarına doğru Muhammed b. Abdülvehhab tarafından başlatılan Vehhâbîlik akımı bir süre sonra Suud Ailesi ile iş birliği içeren bir siyasî harekete dönüşmüştür. Öyle ki bir zaman sonra Vehhâbîlik, Arabistan'ın hâkim mezhebi olurken bu çıkar ve iş birliği sayesinde Suudlar da Arabistan'da nüfuz kazanarak burada hâkim otorite olma yolunda önemli imkânlar elde etmişlerdir (Büyükkara, 2012: 611). Ancak Vehhâbîliğin ulus bilincinden yoksun bir hareket olduğunu akıldan çıkarmamak gerekir.

Arap halkının ve topraklarının imparatorluktan bağımsızlaşma sürecini yalnızca Fransa'dan neşet eden akımlara ya da Vehhâbîliğe bağlamak doğru olmaz. Sorunun daha köklü olduğunu düşünmemizi gerektirecek bir tarihi arka plan olduğu net biçimde görülebilmektedir.

Arap ahalinin Batı ile kurduğu temaslar, Orta Doğu'da milliyetçiliğin filizlenmesine zemin hazırlarken buna paralel olarak sömürgeci güçlerin bölgedeki nüfuz alanları genişlemeye başlamıştır. Zira Avrupalı devletler, misyonerler aracılığıyla ya da eğitim yoluyla Arap toplulukları üzerinde etkili olmaya çalışmışlardır (Günay, 1995: 86-87 ve Soy, 2004:173-176). Ulusçu eğilimler öncelikle ticaret kaynaklı etkileşimin yoğun olduğu Arabistan, Mısır, Lübnan ve Suriye'de kendini göstermiştir (Zeine, 2020: 50-52). Arap memleketlerinde milliyetçilik bazen de Batı ile uzlaşının değil aksine Batının sömürge idarelerinde hayata geçirilmek istenen reformlara karşı dik duruşun bir sonucu olarak alevlenmiştir (Özçelik, 2023: 400-401, 405).¹

İlk olarak Suriyeli aydınlar arasında Biladüşşam'da yayılan Arap ulus bilinci, Arap kültürünü diriltme düşüncesi ile başlamış, ilerleyen süreçte Arapça konuşan ulusları tek bir

¹ Mısır'da, Lord Cromer'in İngiltere adına birtakım reformları hayata geçirmek suretiyle tesis etmek istediği sömürü düzeni, Mısırlı aydın kesimi ve okumuş orta sınıfı arasında milliyetçi eğilimlerin güçlenmesine neden olmuştur. Bkz. (Özçelik, 2023: 400-401, 405).

çatı altında toplama amacı güden milliyetçilik hareketine dönuşmüştür (Kuruşun, 1992: 28). Avrupalı devletler, bu doğrultuda Arap seçkinleri ile anlaşarak Osmanlı karşıtı politikaların doğmasına ve gelişmesine hizmet edecek biçimde onları maharetle kullanmışlardır. Nitekim I. Dünya Savaşı sırasında şerif Ailesi'nin ileri gelen üyelerinden biri olan şerif Hüseyin'in İngilizlerin teşviki ile isyan etmesi, Avrupalı devletlerin bölgenin geleceğinin şekillenmesinde ne denli etkili olduğuna iyi bir örnek teşkil etmektedir (Polat, 2019: 88).

Görüldüğü üzere Arap topraklarında ulusçuluğun doğmasının mazisi oldukça eski; nedenleri ise pek çeşitli ve bir o kadar da girifttir. Diğer taraftan Arap milliyetçiliğinin kökenleri üzerinde yoğunlaşırken her dönemin kendi şartları için ele alınması zorunluluğu da ortadadır. Zira II. Abdülhamid döneminin İslamcılık siyaseti ile II. Meşrutiyet döneminin Türkçülük politikaları karşısında Arap toplumunun ve ileri gelenlerinin farklı tepkiler geliştirdiği malumdur (Antonius, 2021: 85-89; Polat, 2019: 30; Hut, 2016: 105, 130-133). Bu konuda literatürün oldukça zengin olduğunu söylemeliyiz. Aynı sebeple, bu çalışma Arap uyanışının nedenleri ile ilgili yeni şeyler ortaya koyma iddiasında olmadığından, burada mevcut literatürün tekrarına meydan vermeden konunun daha az bilinen yönlerine odaklanmak yerinde olacaktır. Zira Türk-Arap ilişkilerinin birkaç boyutunun bulunduğunu, bu sürecin bir tarafını Arap ulusal kimliğinin inşası ve kolonyal Batı güçleri ile iş birliği içinde Osmanlı'dan bağımsızlaşma süreci oluştururken; diğer boyut Osmanlı idaresinin bu toprakları ve halkı egemenliği altında tutma çabaları ve bu amaca yönelik girişimleri oluşturmaktadır. Söz konusu durum, bölgedeki Osmanlı egemenliğinin sürdürülebilirliğine dair politikalar bakımından hayati derecede önemli görülen Arap kabileleri ve reisleri için bazen bir paradoksu bazen de bir yol ayrımını ifade etmektedir. Nitekim şerif Ailesi'nin en tanınan şahsiyeti şerif Hüseyin bu yol ayrımında tercihini Batı dünyasından yana kullanırken aynı ailenin bazı üyeleri Osmanlı başkentinde devletin en üst düzey kurumlarında Arap kökenli kişiler olarak Osmanlı Devleti'ne ve tebaasına hizmet eden bürokratlar

konumundadırlar. şerif Cafer Paşa bu bürokratlardan biridir (Çakır, 2023: 90-91).

1. Osmanlılar Devrinde Hicaz'ın İdaresi ve şerifler

Hicaz, Osmanlı İmparatorluğu'nun özel yönetimli eyaletlerindedir. *Eyalat-ı mümtaze*² olarak bilinen bu yerlerin özel statüleri genellikle daha fethedildikleri andan itibaren oluşmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde diğer taşra birimlerinin tabi olduğu kurallardan ayrı olarak kendine özgü bir şekilde idare olunan eyaletlere “mümtaz eyaletler” denilmiştir (Ekinci, 2008: 18). Kutsal beldelerin Osmanlı hâkimiyetine girmesi ile birlikte, Mekke ve Medine'nin idaresini şeriflere bırakan Osmanlı merkezî hükümeti, bölgedeki kontrolü sağlamak amacıyla da Cidde Vilayeti'ni kurmuştur. Cidde, Osmanlı idaresinin bölgedeki merkezi olurken, Hicaz, vilayet; Mekke ise emirlik olarak düzenlenmiştir (Çavuş, 2011: 8).

10

Hicaz vilayeti, Osmanlı Devleti'ni temsilen gönderilen vali ile Mekke emirleri tarafından yönetilmiştir. 1517'de Hicaz'ın Osmanlı egemenliğine girmesinden itibaren Osmanlı hükümeti, bölge üzerindeki otoritesini sağlamlaştırmak amacıyla Arap tebaa nazarında saygınlığı bulunan ailelerin mensupları olan Mekke emirlerini hoşnut etmeye özen göstermiştir. Ancak bu yapılırken bir taraftan da emirler ile merkez hükümeti temsil eden mahalli makamlar arasında yetki genişliği ve otorite yönünden dengeler gözetilmeye çalışılmıştır (Buzpınar, 2021:228-229).

Mekke ve Medine gibi mukaddes şehirlerin idaresi, asayiş ve emniyeti, Hac zamanı bütün İslam beldelerinden bilhassa İstanbul'dan ve Osmanlı ülkesinin değişik yerlerinden bu diyara gelen hacıların ibadetlerini sorunsuz ve muntazam bir şekilde yerine getirmeleri emirlerin sorumluluğuna verilmiştir (Aydeniz, 2010: 73-74 ve Küçükaşçı, 2003: 574). Emirler, genellikle birbirleriyle rekabet halinde olan Zevi Zeyd

² *Eyâlâlât-ı mümtâze* tabiri, idare şekilleri çeşitli anlaşmalar ve imtiyazlarla belirlenen, dâhilî idareleri özel kanunlarla şekillenen yerler hakkında kullanılmıştır. Sayıları zamanla artmakla birlikte Mısır Hidivliği, Bulgaristan Prensiği, Sisam Emareti, Cebe-i Lübnan Mutasarrıflığı, Hicaz Emareti ayrıcalıklı eyaletlerin en çok bilinenleridir (Pakalın, 1993: 377).

ile Zevi Avn aileleri içerisinden seçilmişlerdir (Kuruşun, 1997: 413). Bu iki ailenin Mekke emirliği için daima mücadele ve rekabet halinde oldukları, kimi zaman bu rekabetin husumete varacak boyutlara ulaştığı, hatta bazen aynı aile içinde dahi benzer gerilim ve çatışmaların yaşandığı bilinmektedir. Emirlik üzerinde gerçekleşen mücadelelerin bölge halkına ve bölgedeki Osmanlı otoritesine olumsuz yansımaları olmuştur. Zaman zaman şerifliği kazanan tarafın mensuplarının Mekke, Taif ve diğer şehirlerde yağma yapmaları ve bu sırada kan dökülmesi bölgedeki asayişsizliği körüklemiştir (Uzunçarşılı, VI: 41). Diğer taraftan Babıalı'nın Zevi Zeyd ile Zevi Avn Aileleri arasındaki tarihî rekabeti, bölgedeki egemenliği için bir denge unsuru olarak kullandığı çok açıktır. Zira ailelerin birbirleriyle olan rekabeti iki taraftan birinin fazlaca güçlenmesinin önüne geçmiş, böylece Arap yarımadasında Osmanlı otoritesini sarsacak sosyal-siyasal yapıların oluşması engellenmek istenmiştir (Buzpınar, 2021: 228).

İleri gelen Arap kabileleri ile Osmanlı merkezi idaresinin ilişkisi yalnızca Hicaz'ın idaresi ve Mekke Emirliği ile sınırlı değildi. Babıalı, Arap kökenli bürokratlara resmi görevler ve devlet idaresinde etkili makamlar vermek suretiyle Arap toplumu üzerinde belirli bir nüfuza sahip olan kabileleri kazanmayı ve onların bu etkilerinden yönetimsel anlamda faydalanmayı düşünmüştür (Küçük, 2016: 131-132). Öte yandan bu kabilelerin ileri gelenlerinin bakış açılarında da onların imparatorluk idarecileri ile iş birliğini politik argümanları görmek mümkündür. Her şeyden evvel bu derece önemli makamların temsil görevi için atanabilmek, Osmanlı sarayının ve Babıalı'nın teveccühünü kazanmaya bağlıydı. Bu gerçek Hicaz idaresinde ya da Mekke Emirliği'nde ciddi bir yönetim tecrübesine sahip bulunan şerifler tarafından çok iyi idrak edilmiştir. şerifler kendilerine bu makamların yolunu açacak anahtarın imparatorluk merkezi ile güvene dayalı iyi münasebetler geliştirebilmek olduğunun bilincinde olduklarından, İstanbul onların yaşamlarında önemli bir yer tutmuştur. Bu erevede Mekke şerifi olarak atanan kişilerin İstanbul'da bir müddet yaşamış, burada eğitim almış, imparatorluğun yüksek bürokrasisinden, entelektüel

birikiminden yararlanmış ve idarecilerin eyalet yöneticilerinden beklentilerini iyi kavramış kişilerden belirlenmiş olmaları elbette bir tesadüf olmamalıdır.

Osmanlı başkenti bazı aile üyeleri için aynı zamanda zorunlu ikamet yeri olmuştur. Nitekim Mekke Emiri olarak atanan kişinin aile fertlerinden birisi burada kalmıştır ki bu kişi genellikle emirin kardeşidir ya da oğludur. Bir çeşit “rehin alma” yöntemi olarak değerlendirilebileceğimiz bu uygulamadan arşiv belgelerinde “kadimden beri uygulanan güzel bir adet”³ olarak bahsediliyor olması, kutsal yerlerin idaresine yönelik Klasik Dönem’e kadar uzanan köklü bir Osmanlı yönetim geleneğinin varlığına işaret eder. Önce, üçüncü kez Mekke Emiri olarak atanan şerif Abdülmuttalib’in torunu şerif Ali Haydar’ın; ardından emirliği devralan şerif Hüseyin’in kardeşi şerif Nasır’ın İstanbul’da rehin olarak kalmaları bu uygulamanın yakın tarihlere kadar sürdürüldüğünün tarihsel örnekleridir (BOA.İ.HUS.177/35).

12

İstanbul’da Mekke Emiri olarak atananların dışındaki şerif Ailesi üyelerine de farklı kariyer seçenekleri sunulmuştur. Zira sarayın ilgisini ve himayesini almayı başarmış aile üyeleri Meclis-i Âyan üyeliği de dâhil olmak üzere merkezî hükümet bürokrasisinin en üst düzey kurumlarında temsil imkânı elde etmişlerdir. şerif Cafer Paşa ile şerif Nasır Bey’in ayan azalığı yanında imparatorluk idaresini ilgilendiren pek çok komisyonda görev almaları onların temsil ettikleri devlet ile mensup oldukları milletler adına tarihî sorumluluklar üstlenmelerine zemin hazırlamıştır (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi İ:1, C:2, 1917:5-6). Bu meyanda, ulusal kimliklerin inşa edildiği bir devirde Arap kökenli bürokratların kendi idealize ettikleri dünya ile resmi ideoloji ve imparatorluk idaresinin kendilerinden beklentileri arasında zaman zaman çelişkiler yaşamış olmaları beklenen bir durumdur. Bir çeşit yol ayrımına gelen Arap kökenli

³ şerif Hüseyin’in Mekke Emiri olması nedeniyle kardeşinin İstanbul’a gönderilmesi konusu bir Osmanlı arşiv belgesine řu ifadeler ile yansımıştır: “Adat-ı müstahsene-i kadimeden olduğu üzere darü'l-Hilafet-i Aliyye’de bulunması muktezi olan biraderi şerif Nasır Bey Hazretlerinin Dersaadet’e gönderildiği...” Bkz. (BOA.İ.HUS.177/35).

bürokratların tercihlerinin ne yönde gerçekleştiği konusu ise bu ve buna benzer çalışmaların cevap aradığı sorular olacaktır.

2. şerif Cafer Paşa ve Ailesi

şerif Cafer Paşa, Zevi Zeyd ailesinden olan eski Mekke Emiri Abdülmuttalib bin Galip'in torunlarından biri ve şerif Ali b. Cabir'in oğrudur (Uzunçarşılı, 2021: 140). 1916 yılında Mekke emirliği görevini yürüten Ali Haydar Paşa'nın kardeşidir. Ailenin soy ağacı incelendiğinde Zevi Zeyd kabilesine mensup birçok kişinin Mekke Emirliği görevini yürüttüğü ve onların birinci derecede yakınlarının da benzer şekilde Osmanlı bürokrasisinde çeşitli mevkilerde sorumluluklar üstlendikleri fark edilmektedir.

1870 yılında dünyaya gelen şerif Cafer Paşa'nın (bildiğimiz kadarıyla) bir hatıratı olmadığından çocukluğu, gençliği ve eğitimi hakkında fazlaca bilgiye sahip değiliz. Ancak ailenin diğer önemli üyelerinin biyografileri ve bilhassa şerif Ali Haydar Paşa'nın İngiliz asıllı eşi Fatma Hanım (*İsabel Dunn*) vesilesi ile yayınlanan hatıratı Cafer Paşa'nın çocukluk yılları üzerinde sınırlı da olsa bazı bilgiler edinmemize imkân vermektedir. Dedesi Abdülmuttalib 1851 yılında Mekke Emirliği'ne ikinci kez atanmış ancak merkezi idare ile yaşadığı bir anlaşmazlık nedeniyle İstanbul'a sürgün edilmiştir (1856). Başkentte kaldığı süre içinde imparatorluk idaresini tanınması, politik hassasiyetlerin farkına varması kısacası Devlet-i Aliyye'ye olan muhabbet ve sadakat duygularının güçlenmesi beklenmiştir. Zira azledilmiş olsa da kendisine bu görev yeniden verilebilirdi. Bu sebeple burada sürgün olarak bulunmasına karşın, resmî makamlar tarafından şahsına büyük hürmet gösterilmiştir. Sultan tarafından Nişantaşı'nda verilen bir konakta haremi, oğulları ve kalabalık ailesi ile birlikte yaşamakta olan Emir, yazları ise Kanlıca'da muhteşem bir manzarası olan sahilhanesinde (yalı) vakit geirirmiştir (Stitt, 2018: 36, 41-42).⁴ Abdülmuttalib'in torunu ve şerif

⁴ şerif Ali Haydar'ın hatıratına göre; aile Kanlıca'daki yalıyı yazları, Nişantaşı'ndaki konağı ise kışın kullanmaktadır. Kanlıca'da bulunan konak büyük bir yangın tehlikesi geçirmiş, ancak konak içinde kırk tane çeşmenin ve büyükçe bir deponun bulunması yangının büyümeden kontrol altına alınmasında etkili olmuştu. Aynı hatıraya göre dedesi

Cafer'in kendisinden dört yaş büyük olan ağabeyi şerif Ali Haydar, bu ata yadıgârı olan yalıda doğmuş ve ilk eğitimini ailesinin yanında almıştır (Pakalın, 2008: 117-118).

Yalı ahali si İstanbul'un yüksek kültür ve sanat seviyesinden nasiplenmiştir. Nitekim aile üyelerinin hatırı sayılır bir kısmı ya musikiye ya da resme yakın alaka göstermiştir. Örneğin şerif Cafer Paşa'nın babası Ali Cabir bir keman imal edecek kadar musikişinastı. Bu kabiliyetinin yanında diğer özellikleri ile de Mekke Emiri Abdülmuttalib'in halefi olarak gösterilirdi (Stitt, 2018: 44). Ne var ki Ali Cabir, çok erken bir yaşta⁵ yaşamını yitirmiştir. Babaları vefat ettiğinde, büyük kardeş (Ali Haydar) 11; küçüğü (Cafer) ise 7 yaşında yetim kalmışlardır (Uzunçarşılı, 2021: 140, Stitt, 2018: 44). şerif Ali Haydar, 10 yaşında Mekke'ye gitmiş olmasına rağmen dedesi Albulmuttalib'in isteği üzerine padişah II. Abdülhamid döneminde saraya davet edilerek İstanbul'a geri dönmüş ve burada kendisine şehzadelere sunulan eğitim olanaklarından yararlanma imkânı verilmiştir (Pakalın, 2008: 117).

şerif Ailesinin bir başka üyesi şerife Misbah'ın⁶ hatıratından anlaşıldığı kadarıyla aile, çeşitli nedenlerle Nişantaşı ve Kanlıca'daki ikametgâhlarından ayrılıp sonradan Üsküdar'da Çamlıca mevkiinde satın aldıkları yeni bir konağa taşınmışlardır. Bu yeni konak, üç hanenin oluşturduğu kompleks bir yapıydı. Bu yapılar topluluğundan ortadaki hane selamlık; diğer ikisi haremlik olarak kullanılmıştır. şerif Ailesi'nin bir mensubu olarak şerif Cafer Paşa ve eşi Hatice Hanım da müstakil bir evde kalmayıp "şerifler Köşkü" olarak bilinen bu konakta ikamet etmişlerdir (Küçükaşçı, 2015: 130-131).

şerifler Konağı'nda, onu satın alan Ali Haydar Paşa'nın vesayeti baskın şekilde hissedilmiştir. Ali Haydar Paşa'nın ilk

Abdülmuttalib'in çok sevdiği bu konak sonradan amcası tarafından satılmıştır (Stitt, 2018: 62, 68).

⁵ Ali Cabir Paşa'nın ölüm yaşı ile ilgili bilgilerde bir kesinlik yoktur. Uzunçarşılı'ya göre Ali Cabir Paşa vefat ettiğinde henüz 25 yaşındadır. Ali Haydar Paşa'ya göre ise babası öldüğünde "kırk yaşında var yoktu" (Uzunçarşılı, 2021: 140; Stitt, 2018: 73).

⁶ şerif Ali Haydar'ın kızıdır.

eşi Sabiha Hanım da konağın haremde yaşamıştır. Ancak, büyük harem, iki şerifin büyük kız kardeşinin (Atiye) idaresi altındaydı. Bu kız kardeşin oğulları ve kızlarının sorumluluğu ise şerif Cafer Paşa'ya verilmişti. İkinci eşi olan Fatma Hanım'dan sonra Sabiha Hanım, Ali Haydar'ın hayatında olduğu kadar harem içinde de adeta etkisizleşmiştir (Misbah Haydar, 1991: 23).

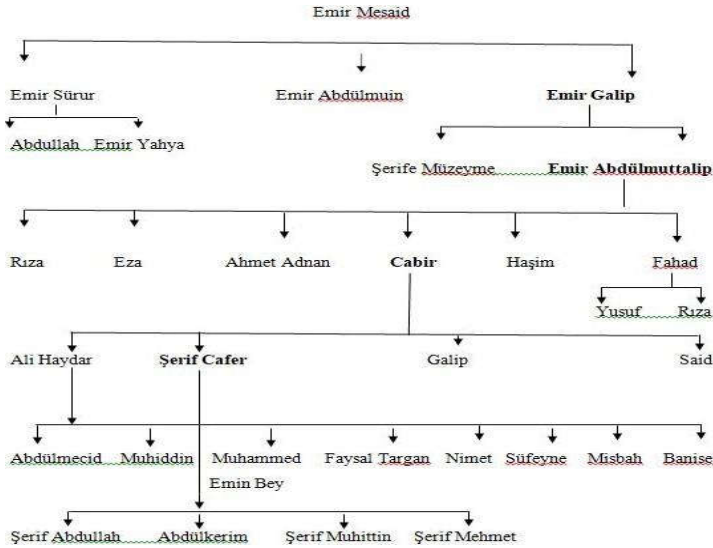
İstanbul'da ikamet eden şerifler genellikle ya kuzenleriyle ya da ekseriyeti Çerkez olan cariyeleriyle evlendirilmişlerdir. Bu geleneksel kùltürün etkisiyle midir bilinmez şerif Cafer Pařa, Sultan V. Murad'ın ođlu Selahattin'in kızlarından biri ile evlendirilmesi gündeme geldiğinde bu teklifi dűřünmeden reddetmiştir. şerife Misbah'ın hatıratında yer alan; "Amcam hemen ünlü somurtuşlarından birini takındı ve öneriye hiç yanıt vermedi. O evlenme yanlısı değildi ve kim olursa olsun bir Türk prensesi istemiyordu" şeklindeki ifadeleri, onun evliliğe dair tavrını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bununla birlikte şerife Misbah'ın, şerif ve şerifelerin Osmanlı saltanatından kişilerle evlenerek akrabalık ilişkisi kurmaları hakkındaki dűřünceleri oldukça tuhaf ve üzerinde dűřünülmesi gereken anlamlar içermektedir:

Bir şerif için bir şerife ya da bir Çerkez kölenin uygun bulunmasına alışılmıştı. O, ya kuzeni (eşi düzeyde biri) ile evlenir ya da alt düzeyden birini, evlenerek kendi düzeyine çıkarırdı. Ama bir sultan ile evlenmek! Hangi kibleye namaza duracaklardı? Dört yüz yıl, hatta daha çok! Aslında! Gerçekten! Son derece aşağlayıcıydı (Misbah Haydar, 1991: 40-41).

şerife Misbah'ın hangi kibleye namaza durulacağına dair sorusu bir kimlik çatışmasını yansıtmaları bakımından manidardır. Belli ki şerif ve şerifelerin zihin dünyalarında, İstanbul ile Mekke şehirleri, bir başka deyişle Osmanlılık ile Araplık duyguları arasında kendilerini bir seçim yapmaya zorlayan çelişkiler mevcuttur. Ancak şerife Misbah'ın hissiyatı bir ikilemde kalmayacak kadar nettir. O, Arap kimliğini tercih etmekle kalmayıp, Osmanlıların Arap memleketleri üzerinde kurdukları asırlar süren egemenliğini, kendisi ve Arap toplumu için bir zül olarak görmektedir.

Şerif Cafer Paşa, ananevi kurallara uyarak haremdeki hizmetkârlarından biri olan Hatice Hanım ile evlenmiş ve bu evlilikle birlikte onun statüsünü de yükseltmiştir. Şerifler Konağı'nda gerçekteşen görkemli düğünlerine başkent halkının çeşitli kesimlerini temsil eden pek çok elit insan katılmıştı. Komşuları olan Mısır prensinin ailesi bunlardan sadece biriydi. Hatice Hanım (muhtemelen Arap kökenli bir köle olmadığı için) konakta yapılan Arapça konuşmaları anlayamaz ancak bir başkasıyla iletişim kurabilecek kadar Fransızca konuşabilirdi. (Misbah Haydar, 1991: 35-38). Şerif Cafer Paşa'nın bu hanımından (ya da varsa bile henüz bilemediğimiz başka evliliklerinden) Şerif Abdullah, Abdülkerim, Şerif Muhiddin ve Şerif Mehmet isimlerinde 4 oğlu olmuştur (BOA. TŞR. HL. 6/194; Y. EE. 142/287).

Şema 1. Zevi Zeyd Hanesinin Soy Ağacı⁷

⁷ Soyağacı oluşturulurken yararlanılan kaynaklar için bkz. (Stitt,2018:14-304; BOA. Y. EE. 1421/287).

3. Bir Aydın ve Bürokrat Olarak şerif Cafer Paşa

şerifler Konağı'nda misafir ağırlamak, yalnızca evlilik merasimlerine has bir durum değildir. şerif Ailesi, öteden beri konuk ağırlamaya daima hazırlıklı ve alışkındı. Aile üyelerinin hatıratları, adeta bir fariza gibi algılanan bu eski geleneğin aile içinde kuşaktan kuşağa aktarılarak yaşatıldığını doğrulamaktadır. şerif Abdülmuttalib'in Nişantaşı köşkü ve Kanlıca'da bulunan yalısı asker, bürokrat, diplomat ve aydınların girip çıktığı bir mekândı. Dönemin sadrazamı Mustafa Reşid Paşa ve İngiliz sefir Lord Canning, ilerleyen zamanda Jön Türklerin ve Osmanlı modernleşmesinin öncülerinden Mithat Paşa bunlardan bazılarıdır (Stitt, 2018: 36, 48-50).

şerif Ailesi, şerif Cafer Paşa'nın da kaldığı Çamlıca'daki köşke taşındıklarında, bu eski âdeti sürdürmüşlerdir. Köşkün selamlık bölümü bazen düğün-nişan merasimlerine ve sanatsal faaliyetlere, bazen de yüksek bürokrasi ve aydın kesim ile yapılan dostane görüşmelere ev sahipliği yapmıştır. Köşkün müdavimleri arasında Mehmet Akif ve Rıza Tevfik gibi yazar ve aydınlar, meşhur piyanist ve bestekâr Leopold Godowsky ile Ali Rifat Bey, Rauf Yekta Bey, Kanûnî Hacı Arif Bey gibi sanatkârlar da bulunmaktaydı. Köşkteki sosyal yaşamın bu derece canlı olmasında köşk sakinlerinin musikişinas olmalarının ve bazı zamanlar burada yapılan meşk ve fasılların payı büyüktür. şerif Cafer Paşa bir udî olup aynı zamanda atölyesinde ud imâl etmiş ve ve Ali Rifat (Çağatay) Bey'den ud dersleri almıştır (Küçükaşçı, 2015: 130-131).⁸ Mehmet Akif'i bu köşke taşıyan nedenlerden biri kuşkusuz şerif Cafer Paşa'nın yeğeni şerif Muhiddin'in olağanüstü müzikal yeteneğidir. Muhiddin (Targan), udun icrasında yaptığı yeniliklerle bu sazın dünya çapında tanınmasını sağlamıştır. Onu dinlemekten büyük haz alan Akif, köşk ahali si ile samimiyetini ilerletmiştir. Akif'in Safahat kitabının imzalı bir nüshasını şerif Cafer Paşa'ya takdim etmiş olması bu

⁸ şehzade Ali Vasıb Efendi'ye göre ise Cafer Paşa, atölyesinde keman ve viyolonsel imal edecek kadar sanatkârdır (Ali Vâsıb Efendi, 2004: 50). Belli ki Cafer Paşa, birden fazla enstrüman üzerinde çalışacak kadar musiki ile hemhâldir.

çerçeve de kurulan samimi ilişkilerin bir yansıması olsa gerektir (Özyalçın, 2011: 178 ve Bardakçı, 2017: 215, 218).⁹

Köşk sakinleri saray çevresi ile de yakınlık kurmuşlardır. Sultan V. Murad'ın torunu olan şehzade Ali Vasıb Efendi'nin, Şeriflerin ileri gelenleri hakkında karakter tahlilleri yapacak derecede onlarla yakınlığı anlaşılmaktadır. Nitekim Vasıb Efendi'nin hatıralarına göre; iki kardeşin huy ve mizaçları farklıydı. Ali Haydar Paşa güzel huylu ve kibar bir insan iken, *Şerif Cafer Paşa pek sert mizaçlı bir zat* idi. Bu sebeple şehzade Vasıb Efendi kendisinden pek çekinirdi (Ali Vâsıb Efendi, 2004: 50).

Şerif Cafer Paşa'nın fikir ve sanat camiasında, cemiyet hayatında ve siyasi çevrelerde geliştirmiş olduğu ilişkiler, şüphesiz onun zihin dünyasının aydınlatılması, dinî ve dünyevî meseleler hakkında neler düşündüğünün anlaşılması bakımından önem arz etmektedir. Esasında buraya kadar verilen bilgilerden ve yapılan izahatlardan Şerif Cafer Paşa'nın saray ve Jön Türk çekişmesinde daha çok muhalif aydınlar ve bürokratlardan yana bir tercihte bulunduğunu anlamak zor değıldir. Bu noktada dedesi Şerif Abdülmuttalib ile aynı kaderi paylaştığını söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim Şerif Abdülmuttalib, reformcuların öncülerinden Mithat Paşa ile yakınlığı nedeniyle çokça eleştirilmiştir. Hatta bu yakınlık onun Mekke Emiri olduğu, Mithat Paşa'nın da sürgün olarak Hicaz'a gönderildiği dönemde devam ettiği iddiasıyla II. Abdülhamid nazarında bir güven kaybına neden olmuş ve görevden azledilmesiyle sonuçlanmıştır (Stitt, 2018:77-80). Ancak Şerif Cafer'in yaşadığı dönemin şartları dedesininki ile aynı değıldir. Bu devirde yaşayan bazı önemli kişilerin tanıklıkları, Şerif Cafer Paşa ve ağabeyinin (Ş. Ali Haydar)

⁹ Muhiddin Targan'ın Mehmed akif ile dostluğu uzun yıllar devam etmiştir. Onunla evlenen Safiye'nin anlatısına göre; Muhiddin kaleme almak istediği hatıratını yazarken birçok edebiyatçı ve aydının yardımını almıştı. Bu nedenle onun hatıratı Abdülhak Hamid'den Rıza Tevfik'e ve Mehmet Akif'e kadar bu kişilerin el yazıları ile doluydu. Muhiddin Targan, Mehmet Akif ve diğer dostlarıyla yazışmalarını saklardı. Ancak Amerika'ya gittiğinde de yanında taşıdığı bütün bu mektuplar ve evraklar orada bir şekilde kayboldu ve bulunamadı (Bardakçı, 2017: 218,221-222).

Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının iyiden iyiye sarsıldığı son birkaç yılında onun muhalifleri ile olan temaslarını artırdıklarını doğrulamaktadır. Bu hususta kalemiyeden yetişen ve Osmanlı bürokrasisinde önemli görevlerde bulunmuş olan Ahmet Mümtaz Semih'in tarihe düştüğü notlar önemlidir:

...(II.)Meşrutiyetten birkaç sene evvel İstanbul'a gelen biraderi Şerif Cafer Paşa ile beraber sık sık konuştukları bazı ahabplar, padişah muhalifi olanlardan oldukları için pek hoş gitmemiş, bundan dolayı Sultan Hamid'i rencide etmeye başlamıştı. O kadar ki biz taşradan İstanbul'a geldiğimiz vakit, benim bile kendilerine gitmemekliğimi tembih edenler olmuştur. Ve bu da demek ki tarassut (gözlem) altındaydı (Pakalın,2008:118).

Şerif Cafer 38 yaşında iken Jön Türk devrimi yaşanmış ve II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. II. Abdülhamid'in mutlak hâkimiyeti kırılmış ve politik güç, Jön Türklere ve onların siyasi yaşamdaki uzantısı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne geçmiştir. Geçen zaman içinde Cafer Paşa'nın da İttihatçılar ile bağlantısı güçlenmiş, genel merkez (merkez-i umumi) azası olacak kadar cemiyet içinde güçlü bir konum elde etmiştir (Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü, 1988: 77).

Şerif Cafer Paşa'nın İstanbul'un cemiyet hayatında geliştirdiği ilişkiler ve katılım gösterdiği sivil toplum kuruluşları onun Arap toplumun önde gelen aydını ve bürokratı sıfatı ile başkentin elit zümreleri arasında hatırı sayılır bir yeri olduğunun adeta delili gibidir. Faaliyetlerine iştirik ettiği veya yönetim kademelerinde yer aldığı çeşitli cemiyetlerin II. Meşrutiyet'in siyasal ve fikir ortamına uygun ve İttihat ve Terakki ile uzlaşı içinde hareket eden yapılar olduğu ayrıca dikkati çekmektedir. Üyesi olduğu *Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti (İha El-Arabî El-Osmanî)* 1908 yılında açılırken Osmanlı toplumunu oluşturan unsurların birliğine ve Kanun-i esasî'nin muhafazasına yönelik yapılan vurgular, İttihatçıların bu cemiyete sempati ile yaklaşmasına neden olmuştur. Cemiyetin kuruluş amaçları olan, Osmanlı idaresi altındaki Arapların hak ve hukuklarının korunması ve eğitim seviyelerinin yükseltilmesi amacı ise Şerif Cafer Paşa'nın zihin dünyasında mensubu olduğu Arap milletin aydınlanma

sürecine katkı sağlama düşüncesinin varlığına işaret eder (Bilgenoğlu, 2007: 116-121).

Aydın, vatansever, Türkçü ve reformcu çevrelerle hemhâl olduğu bilinen Şerif Cafer Paşa'nın, kurucu kadrosu arasında yer almasa da, irtibatlı olduğu anlaşılan yapılardan biri de *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*'dir. İttihat ve Terakki ile ittifak içerisinde hareket eden bu cemiyetin ilk reisi Şerif Ali Haydar'dır. 1 Şubat 1913'te kurulan bu cemiyet üyeleri, bu tarihten hemen 10 gün sonra (11 Şubat) hükümetin siyasi genel af ilan etmiş olmasından kaynaklanan yeni durumu muhalifleri kazanmak için bir fırsat addederek serbest kalan aydınlara ziyaretler gerçekleştirmişlerdir. Bu çerçevede, Prens Sebahattin, Damat Ferid Paşa ile âyandan Müşir Fuad Paşa gibi kişilerle görüşen heyetin arasında Talat Bey, göz hekimi Dr. Esat Işık ile birlikte Şerif Cafer Paşa da yer almıştır (Sarıgül, 2017, 30, 38-39).

II. Abdülhamid'in saltanatında İslamcılık, gerek bir politika gerekse bir fikir akımı olarak Osmanlı münevverleri arasında taraftar bulmuştur. İslamcılık düşüncesinin revaç bulmasında Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh gibi düşünce insanlarının tesirleri yadsınamaz. Osmanlı kültür dünyasının dışında yetişen bu kişiler, İslam düşüncesinin temel meselelerine karşı geliştirdikleri reformist bir bakış açısı ile Osmanlı aydınlarını etkilemişlerdir ki Reşid Rıza bunlardan biridir. Reşid Rıza İstanbul'da üst düzey bürokrasisi ve ulema zümresi ile gerçekleştirdiği görüşmeler sonrasında *İlim ve İrşad Cemiyeti* [*Cemiyetü'l-ilm ve'l-irşad*] adı altında bir ilim cemiyetinin açılması için gerekli desteği almayı başarmıştır. Türk ve Arap kesimi içerisinde aydın, ulema ve siyasileri bünyesinde toplamayı başaran cemiyetin başkanlığına ise Şerif Cafer Paşa seçilmiştir (Kavak, 2019: 279-280, 285).

Şerif Cafer Paşa'nın, Şerif Ali Haydar gibi farklı çevrelerde kabul görmüş çok güçlü bir siyasi kişiliğin kardeşi olması, diğer taraftan hem saray hem de Jön Türkler ile kurduğu yakınlık, kendisine Meclis-i Âyan azalığı gibi seçkin bir konumun yolunu açmıştır. Şerif Cafer Paşa, 21 Ocak 1911 tarihli bir irade-i seniyye ile Meclis-i Âyan üyeliğine atanmıştır

(BOA.BEO.3848/288560).¹⁰ Bu iradede kendisinden başka ayan üyeliğine atanan diğer beş kişinin her birisinin halen ya da daha önce, mebusluk, şeyüislamlık, şura-i Devlet üyeliği ya da nazırlık gibi üst düzey memuriyetlerde bulunmuş olması ve yalnızca Cafer Paşa'nın böyle bir deneyime sahip olmadan bu tür bir makama atanması dikkat çekicidir. Böylece şerif Cafer Osmanlı bürokrasisinde yavaş yavaş yükselen değil; aniden zirveye ulaşan bir bürokratik kariyerin sahibi olmuştur.

3.1. Meclis alışmaları

şerif Cafer Paşa 26 Ocak 1911 (13 Kanunusani 1326) tarihinde meclis kürsüsünde yemin ederek Meclis-i Âyan azalığı görevine başlamıştır (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, D.1, İ.27, C.1, 1910: 406). Görevi süresince Devlet-i Aliyye'nin gündemindeki meseleler ve yenileşme programları ile ilgili birçok komisyonda görev almış, ayrıca mensubu olduğu Arap toplumunun çeşitli sorunlarının ve taleplerinin bu meclisin gündemine taşınmasına aracı olmuştur. Bu çerçeve de 1911 (iki kez), 1912, 1914, 1915 ve 1918 yıllarında *İstida Encümeni*¹¹ olarak görev yapmıştır (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, D.1, İ.48, C.3, 1911:290; İ.20, C.1, 1911: 235; İ.2, C.1, 1912: 23; İ.11, C.2, 1914: 135; İ.2, C.1, 1915: 7; İ.4, C.1, 1918: 42).¹²

¹⁰ 8 Kanunisanî 1326 tarihli irade-i seniyye ile Meclis-i Âyan azalığına atanan üyeler şunlardır: Ziyaeddin Efendi (eski şeyhüislam), Nail Bey (eski Maarif Nazırı ve Canık Mebusu), Aristidi Paşa (İzmir Mebusu ve önceki Orman ve Maadin Nazırı), Süleyman Elbüstani Efendi (Meclis-i Mebusan Reis-i Sanisi Vekili Beyrut Mebusu), Dilberzade Efendi (şura-yı Devlet azası) ve şerif Cafer (BOA.BEO. 3848/ 288560).

¹¹ Dilekçe komisyonudur. Bkz. (Aydın, H.F ve akır, Ö., 2015:90).

¹² 3 Nisan 1911 yılında şerif Cafer ile birlikte İstida Encümenliğine tayin olan diğer üyeler; Legofet Bey (24 oy), Rıza Efendi (24 oy), Arif Hikmet Paşa (16 oy), Dilber Efendi (21 oy), şerif Cafer Paşa (20 oy). Bkz. (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi İ:48, C:3, 1911:290). 19 Aralık 1911 yılında ise şerif Cafer Paşa (22 oy), Faik Bey (22 oy), Rıza Efendi (21 oy), Dilber Efendi (20 oy), Mehmet Galip Bey (9 oy) ile seçildiler. Bkz. (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi İ:20, C:1, 1911: 235). 22 Nisan 1912'de Logofet Bey, Ali Rıza Efendi, Seyit Abdülkadir Efendi, şerif Cafer Paşa ve Dilber Efendi seçilmişlerdir. Bkz. (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi İ:2, C:1, 1912:23). 20 Haziran 1914'te Reşit Akif Paşa, Nuri Bey, Mehmet şükrü Paşa, Tefvik Paşa, Musa Kazım Efendi, Abdurrahman şeref Bey, şerif Cafer Paşa Hazretleri seçilmişlerdir. Bkz. (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi İ:11, C:2, 1914: 135). 15 Kasım 1915'te ise Süleyman Paşa (27 oy), Azaryan Efendi (27 oy), Logofet Bey (25 oy), şerif Cafer Paşa ve Mavroyoni Bey 24 oy ile tayin edildiler. Bkz. (İ:2, C:1, 1915: 7). 28 Aralık 1918'de Mavroyoni Beyefendi Hazretleri

18 Haziran 1912 yılında yapılan Meclis-i Âyan toplantısında ise *Evkaf Encümenliği* görevinden istifa eden Şerif Ali Haydar Paşa'nın yerine tayin edilerek Osmanlı vakıflarının idaresinde sorumluluk üstlenmiştir (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, İ.15, C.1, 1912: 150).¹³

Şerif Cafer Paşa'nın meclis çalışmalarında aldığı bir başka görev de *Mülkiye ve Kanuni Esasi Encümenliği*dir. Mülkiye Encümenliğine tayin edilenlerin eğitimden güvenlik işlerine kadar hükümet işleri ile ilgili pek çok konuda çalışmalar yürüteceği meclis tarafından kararlaştırılmıştır. Bu görev Şerif Cafer Paşa'ya hem idarede hem de yasama faaliyetlerinde yer alarak deneyimlerini artırma imkânı vermiştir (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, İ.11, C.2, 1914: 134-135; İ.30, C.1, 1915: 85).¹⁴

Şerif Cafer Paşa, Meclis-i Âyan azası olarak önemli kanunların çıkarıldığı meclis görüşmelerinde yer almış, bazen bu kanunların içeriğine bazen de meclisin çalışma esaslarıyla ilgili usullere itirazlarda bulunmuştur. Nitekim 1911 yılında Ceza Kanunu'nun kabulünün dört gün gibi çok kısa bir sürede tamamlanması, mecliste ekseriyet sağlanmadan görüşmelerin ve oylamanın yapılması ve buna dair meclis zabıtlarının basına sızdırılması sonradan aralarında Şerif Cafer'in de bulunduğu ayan üyeleri arasında sert tartışmalara neden olmuştur (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, D.1, C.1, İ.61, 1911: 60-72).¹⁵

ve Bohor Efendi İstida Encümenine seçilen diğer üyelerdir. Bkz. (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi İ:4, C:1, 1918:42).

¹³ Evkaf Encümenine tayin olan diğer aza Seyit Abdülkadir Efendi'dir. Bkz. (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi İ:15, C:1, 1912: 150).

¹⁴ 20 Haziran 1914 yılında Mülkiye Encümenine seçilen diğer azalar; Reşit Akif Paşa, Nuri Bey, Mehmet Şükrü Paşa, Tevfik Paşa, Musa Kazım Efendi, Abdurrahman Şeref Bey'dir. Bkz. (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi İ:11, C:2, 1914: 134-135). 4 Şubat 1915 yılında Kanuni Esasi Encümenine seçilen üyeler; Abdurrahman Efendi Hazretleri, Nail Beyefendi Hazretleri, Musa Kazım Efendi Hazretleri, Dilber Efendi, Mavrokordato Efendi, Bohor Efendi, Hüsnü Paşa, Topçu Feriki Rıza Paşa, Şerif Cafer Paşa. Bkz. (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi İ:30, C:1, 1915: 85).

¹⁵ Ayan Meclisinin, zamanında bir ispirto veya pirinç kanununu aylarca müzakere etmişken, 60 maddeden ibaret olan Ceza Kanunu gibi mühim bir kanunu 4 gün içerisinde görüşüp onaylaması şüphesiz meclisi zor durumda bırakmıştır. Görüşmeler sonucunda o gün mecliste bulunan azalardan Şerif Cafer Paşa'nın beyanı üzerine "ekseriyet bulunmadığından müzakere gayrı resmidir", denildiği dakikadan

Ayan Meclisi'nde bulunan Arap kökenli bürokratlar, güney vilayetlerinde yaşayan Arap ahalinin sorunları ile yakından ilgilenmişler ve onların çeşitli meselelerinin hükümet nezdinde takipçisi olmuşlardır. Örneğın, Yemen mebuslarının, 20 öğrencinin idadî (lise) eğitimi amacıyla Dersaadet'e gönderilmeleri için bir girişimde bulduklarında karşılarına çıkan bürokratik engel yine Arap kökenli bürokratlar sayesinde aşılmıştır. Öğrencilerin eğitim masraflarının mebuslar tarafından karşılanacağı bildirilmesine rağmen, hükümet yetkilileri İstanbul'daki mekteplerin azlığı ve bu mekteplerdeki kapasitenin dolu olması nedeniyle ancak 10 öğrencinin kabul edebilmesi, geri kalanlarının ise taşradaki mekteplere yerleştirilmesi şartıyla bu teklifi kabul etmiştir. şerif Cafer Paşa ve İsmail Hakkı Efendi'nin çabalarıyla Ayan Meclisi'nin gündemine taşınan sorun, çetin bir müzakereden sonra Yemenli mebusların isteğı doğrultusunda çözüme kavuşturulmuştur (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, D.1, C.2, İ.71, 1911: 400).¹⁶

şerif Cafer Paşa, eğitim meseleleri dışında güvenlik gibi çok daha farklı hususlarda idari ve yasal düzenlemeler içinde yer alarak meclis çalışmalarına katkı sağlamıştır. Nitekim Mülkiye Encümenliğı görevinde bulunurken şehir ve kasabalarda halkın huzuru için çalışan bekçilerin görevleri hakkında bir kanun tasarısı hazırlayarak meclise sunmuştur. Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın sonlarından başlayarak iç güvenlik teşkilatının çağın ihtiyaçlarına ve modern usullerine uygun biçimde yenilenmesine önem vermiştir. Bu bağlamda

itibaren söylenen sözlerin zabıttan çıkması kararlaştırılmıştır (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, D.1, C.1, İ.61, 1911: 60-72).

¹⁶ Konu, öğrencilerin tamamının İstanbul'daki mektebe kabul edilmeleri önerisiyle Ayan Meclisi'nin gündemine getirilmiştir. Bunun üzerine Maarif Nazırı Abdurrahman şeref Bey, öğrencilerin 3'ünün Bursa'ya 3'ünün Selanik'e, 2'sinin Edirne'ye diğeri iki öğrencinin de farklı bir yere yerleştirilmelerinin mektep kapasitelerine zarar vermeyeceğini söyleyince Yemen Mebusları, öğrencilerin İstanbul dışında eğitim almaları durumunda merkezi hükümete karşı tutumlarının değışebileceğinden duydukları endişeyi dile getirmişlerdir. Maarif Nazırının önerisi üzerine her bir öğrencinin eğitimi için gerekli olan senelik 25 liranın ödenmesi halinde İstanbul Lisesi'ne alınmaları meclis tarafından kabul edilmiştir (29 Mayıs 1911) (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, İ.71, C.2, 1911:400).

Şerif Cafer Paşa'nın kent yaŐamında sosyal ve ekonomik hayatın dzenini için gerekli olan arŐı ve mahalle asayiŐinin sağlanmasına ynelik hazırladığı kanun tasarısı meclis tarafından onaylanmıştır (Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, İ.15, C.1, 1914: 203).¹⁷

Şerif Cafer Paşa, Hicaz Yarımadası'nı tanıyan, Arapça bilen ve Arap ahali üzerinde saygınlığı olan bir ailenin uyesi olması nedeniyle kendisine verilen ve muhtemelen bir kısmı gizli olan bazı grevleri ifa etmek üzere zaman zaman Arap memleketlerine gnderilmiŐtir. Bu tür durumlarda meclis toplantılarına katılamayacak olduğundan meclis riyasetinden izin talep etmiş, izin gerekçesi fazlaca detaya girilmeden "vatanî hizmet" olarak belirtilmiştir. 24 Aralık 1916 yılında buna benzer bir izin talep edilmiş, Topçu Feriki Rıza Paşa, Cafer Paşa'nın Hicaz'da önemli bir vazifesi olduğuna işaret ederken, Ayan Meclisi azalarından Ahmet Rıza Bey, bu nevâ grevler için izne gerek olmadığını bildirmiŐ ve Şerif Cafer Paşa meclis baŐkanlıĐınca izinli sayılmıŐtır (Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, İ.12, C.1, 1916:144).

1917 yılında Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa, Sadrazam Talat Paşa'ya hitaben kaleme aldığı bir yazısında: *Biraderim Şerif Cafer Paşa Hazretlerinin bu kıŐ (yanımda) bulunmasını arzu ediyorum. Acilen tedavi olunması gerekmektedir* ifadeleriyle izin ricasında bulunmuştur. Bu talep hükümet nezdinde hemen kabul gormüŐ ve bizzat Talat Paşa, Şerif Cafer

¹⁷ Kanun tasarısı içerisinde yer alan maddeler Őunlardır: *Madde 1:* Şehir ve kasabalarda arŐı ve mahalle için bekçi istihdamı mecburidir. *Madde 2:* arŐı ve mahalle bekçilerinin 25 yaŐından aşağı ve 60 yaŐından yukarı olmaması, ayrıca cinayet, namus ve iffet konularında, kabahatten ağır cinayetten hafif suç ve kütü yaŐam tarzı nedeniyle mahkûm olmama bunun dışında kişinin meşhur olmaması da zorunludur. *Madde 3:* Bekilerin memuriyetleri, İstanbul'da ise polis müdürü vilayetlerde ise en büyük mülkiye memurları tarafından onaylanmalı. Bekilere verilecek ücretin miktarı mahallelerin örf, âdetine ve ihtiyacına göre belediyece karara bağlanır. *Madde 4:* arŐı ve mahalle bekçileri belediye nezaretinde olup zabıta grevlileri ve adli vazifelerde bulunanlara yardım etmek mecburiyetindedirler. Bekçiler vazifeleri süresince polise uygulanan hukuk kurallarına tabidir. *Madde 5:* Bu kanun yayım tarihinden itibaren yürürlüğe girecektir. *Madde 6:* Kanunun uygulanmasından Dâhiliye Nazırı grevlidir (Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi İ.15, C.1, 1914: 203).

Paşa'nın bir süre meclis toplantılarına daha katılamayacağı konusunda Ayan Meclisi Başkanlığı'nı bilgilendirmiştir (BOA. BEO. 4490/336739).¹⁸ İzin talebi derhâl meclis başkanlığı tarafından onaylanmıştır (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, İ.5, C.1, 1917: 54). Şerif Cafer Paşa, Hicaz'da bulunduğu sırada İstanbul'da ikamet eden ailesinden haberdar olmak için sık sık mektuplaşmıştır. Oğlu Şerif Abdullah, ailesinin sağlık durumu hakkında babasını bilgilendirmiş ve kardeşi Abdülkerim ile Hicaz'a duydukları özlem dolayısıyla yanına gitmek için hazır olduklarını belirtmiştir (BOA. TŞR. HL. 6/194).

Şerif Cafer Paşa I. Dünya Savaşı nihayetine (muhtemelen meclis tatil edilinceye) kadar Meclis-i Âyan'ın bazen birinci, bazen de ikinci şubesinde yer alarak Arap kökenli diğer bürokratlar olan Süleyman el-Büstani, Şerif Nasır Bey ve ağabeyi Şerif Ali Haydar ile birlikte çalışmalarını sürdürmüştür.

Tablo 1. 1 Kasım 1917 tarihinden itibaren Meclis-i Âyan'ın 1. şubesinde görev yapan azalar.¹⁹

MECLİS-İ AYAN'IN BİRİNCİ ŞUBE AZALARI			
No	Aza	No	Aza
1	Abdurrahman Şeref Efendi	6	Ömer Rüştü Paşa
2	Hakkı Paşa	7	Faik Bey
3	Ahmet Tevfik Paşa	8	Logofet Bey
4	Ahmet Rıza Bey	9	Mavrokordato Efendi
5	Gazi Ahmet Muhtar Paşa	10	Mahmut Paşa
6	Aristidi Paşa	11	Muhittin Efendi,
7	Hüsnü Paşa	12	Nail Bey
8	Birinci Ferik Ali Rıza Paşa	13	Nuri Bey
9	Süleyman El- Baruni Efendi	14	Azaryan Efendi
10	Süleyman El- Büstani Efendi	15	Reşit Akif Paşa

¹⁸ Talat Paşa'nın Ayan Meclisi Başkanlığı'na hitaben kaleme aldığı yazının aslı şöyledir: *Ayan'dan Şerif Cafer Paşa'nın biraderi Emir-i Mekke-i Mükerreme Şerif Ali Haydar Paşa ile birlikte vatani hizmet ile meşgul olduğu için kendisine derhal izin verilmesi hususunda* bkz. (BOA. BEO. 4490/336739).

¹⁹ Bkz. (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi İ:1, C:2, 1917:5-6).

11	Topçu Feriki Ali Rıza Paşa	16	Seyyid Abdülkadir Efendi
12	Seyyid Bey	17	
13	şerif Cafer Paşa	18	
14	Salih Paşa	19	
15	İzzet Paşa	20	

Tablo 2. 10 Ekim 1918 tarihinden itibaren Meclis-i Âyan'ın 2. şubesinde görev yapan azalar.²⁰

MECLİS-İ AYAN'IN İKİNCİ ŞUBE AZALARI			
No	Aza	No	Aza
1	Sait Halim Paşa	16	Osman Fevzi Paşa
2	Seyit Bey	17	İzzet Paşa
3	Aristidi Paşa	18	Ali Galip Bey
4	Bohor Efendi	19	Ömer Rüştü Paşa
5	Hüseyin Hüsnü Paşa	20	Ferit Paşa (Damat Şehriyari)
6	Hayri Efendi	21	Mavrokordato Efendi
7	Dilber Efendi	22	Mavrovini Bey
8	Rıfat Bey	23	Nail Bey
9	Ali Rıza Paşa (Birinci Ferik)	24	Nuri Bey
10	Süleyman El- Büstani Efendi	25	
11	Seyyit Abdülkadir Efendi	26	
12	şerif Cafer Paşa	27	
13	Şükrü Paşa	28	
14	Salih Paşa	29	
15	Abdülhak Hamit Bey	30	

2.1.2. şerif Cafer Paşa'nın İstanbul Dışındaki Görevleri

şerif Cafer Paşa, bir taraftan ayan üyesi olarak meclis çalışmalarına katkı sağlarken diğer taraftan da ihtiyaç duyulduğunda özel görevlerle İstanbul dışına çıkmıştır. Bu görevler daha çok imparatorluğun Arap ahalisinin bulunduğu Hicaz Yarımadası ile ilgilidir. Zira 20. yüzyıl başlarında yarımada, liberal düşüncelerin etkisi altına girmiş ve giderek daha fazla sömürgeci güçlerin ilgi odağı haline gelmiştir. Diğer

²⁰ Bkz. (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi İ:1, C:1, 1918:4).

taraftan iktidardaki İttihat ve Terakki ile muhalifi olan fırkaların ideolojik farklılıklarının Arap memleketlerinde ve tebaası üzerinde bir rekabet ve siyasi çekişme şeklinde yansıdığı görülmektedir. Nitekim İttihatçıların Türkçü eğilimlerine karşın, Hürriyet ve İtilafçılar Türkçülük ya da İslamcılık fikirlerinin bir kimlik olarak öne çıkarılmasını imparatorluğun bekası için son derece tehlikeleri bulmuşlardır. Muhaliflere göre üniter yapının devamını sağlayacak başlıca unsur azınlıkların hak ve hürriyetlerini iyileştiren yeni düzenlemeler ve açılımlar olmalıdır. Bu muhitin en ileri gelenlerinden biri II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Dersim mebusu olarak seçilen Lütü Fikri'dir. Arapça dâhil olmak üzere birkaç lisana vakıf olması ve hatiplik yönünün çok kuvvetli olmasıyla kısa sürede Hürriyet ve İtilafçıların lider kadrosu içerisinde yer alabilmiştir (Birinci, 1998:508).

Lütü Fikri Bey, fırkanın bir temsilcisi olarak imparatorluğun içinde bulunduğu durumla ilgili bilgilendirmeler yapmak üzere zaman zaman güney vilayetlerinde yaşayan halk ile buluşmuştur. Örneğin 1912'yılında Şubat ayının başlarında Şam şehrindeki millet bahçesinde bir meydan toplantısı tertip edilmiştir. Lütü Bey'in çok heyecanlı konuşmalar yapan iyi bir hatip olduğu İttihatçılar tarafından bilindiğinden bu program öncesinde yerel idareciler, meydana yeterli sayıda memur bulundurulup düzenin sağlanması ve özellikle kanuna aykırı eylemlere meydan verilmemesi yönünden uyarılmışlardır. Lütü Bey, Şam'dan sonra Beyrut ve Halep'e geçerek benzer toplantılar düzenlerken, İttihatçılar ise onun gezi programı çerçevesindeki faaliyetlerini yakından takip etmişlerdir (BOA.DH.SYS.53/30-2).

Lütü Fikri'nin Suriye'de büyük ilgi görmesi ve fırka gazetelerinde bunun Hürriyet ve İtilaf lehine en iyi şekilde kullanılması İttihatçıları bir hayli rahatsız etmiştir. Bu gezilere karşılık vermeyi düşünen İttihat ve Terakki Cemiyeti, Şerif Cafer Paşa başkanlığında bir heyeti propaganda yapmak amacıyla 16 Şubat 1912'de Suriye'ye göndermiştir (Gazel: 2007: 251).

Güney vilayetlerinde yaşanan bu gelişmeler, İttihatçılar ile muhalifi olan fırkalar arasında yaşanan iktidar çekişmesinin çerçevesinin merkezden taşraya doğruyu genişlediğinin alameti sayılmalıdır. İmparatorluğun Trablusgarp ve Balkan Savaşları ile meşgul olduğu ve çeşitli buhranlar ile karşı karşıya kaldığı bir dönemde alınan mağlubiyetler, başarısızlıklar ve yaşanan sıkıntılar muhalifler tarafından elbette İttihatçılar ve onların tenkit edilen politikaları ile ilişkilendirilmiştir. Bu açıdan bakıldığında Lütfi Fikri Bey'in meydan toplantıları için Arap ahalinin yaşadığı güney vilayetlerini tercih etmesi anlamlı değildir. Zira burada muhaliflerin, Türkçülük siyasetinden duyulan rahatsızlık nedeniyle güçlü bir destek beklentisi karşılık bulmuş görünmektedir. Diğer taraftan bütün bu yaşananlar, başkentin yüksek bürokrasi zümresindeki gerilimler ve kutuplaşmalar arasında Şeriflerin nerede durduklarının anlaşılması açısından önem taşımaktadır. Gerek Şerif Ali Haydar gerekse kardeşi Cafer Paşa, içerisinden geldikleri İttihatçı geleneği terk etmemişler ve iktidar ile uzlaşma içerisinde hareket etmişlerdir. Bu bağlamda Şerif Cafer Paşa, 13 Şubat 1912'de hükümeti temsilen Halep, Suriye, Beyrut ve Kudüs'ü seyahat etmiştir. Bu ziyaret sırasında başkentten, valiler başta olmak üzere, bölge yöneticilerine yazılar gönderilerek Şerif Cafer Paşa'ya gerekli kolaylığın sağlanması ve saygı gösterilmesi konusunda hassas davranılması istenmiştir (BOA.DH. MTV.24/55).

7 Şubat 1327'de saat 10'da Beyrut Valisi Hazım Bey'in Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgraftan anlaşıldığına göre 20 Şubat 1912 Salı sabahı Şerif Cafer Paşa, Beyrut'a ulaşmış ve talimatlar gereği kendisi fevkalade bir hürmet ile karşılanmıştır (BOA.DH. MTV.24/55) .

Seyahat programının detayları Şerif Cafer Paşa'nın uğrak noktalarında vilayet ahalisi ve mülki erkânı ile yapmış olduğu görüşmeler Osmanlı devlet adamlarının sorunların çözümünde bürokrasiyi ve başta Şerifler olmak üzere Arap kökenli bürokratları nasıl politik bir araç olarak kullanmaya çalıştıklarını anlamak için yeterlidir. İkinci olarak, bu tür hassas görevler için seçilen kişilerin temsil kabiliyetleri üzerinde de ayrıca durmak gerekir. Nitekim Arap

coğrafyasına, bölgenin sosyal ve kültürel özelliklerini bilen, saygın bir aileden geldikleri için ahali üzerinde etki edebilecek ve Arapça bildiği için iletişimde sorun yaşamayacak, üstelik merkezi hükümette üst düzey sorumluluklar üstlendikleri için devleti temsil kabiliyeti en üst düzeyde olan kişilerin seçilmesi son derece dikkat çekicidir ve bilinçli politikaların bir ürünüdür (Belge, 2022: 78).

Halep Valisi Nazım imzası ile Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen rapora göre Şerif Cafer Paşa;

“29 Şubat 1912 Perşembe günü saat 16.00'da genel olarak Suriye ve özel olarak Şam halkının ileri gelenlerine padişah hazretlerinin selamını ve iyi dileklerini iletmek üzere hükümet dairesinin yanında bütün eşraf, ulema, ruhani liderler, askerî ve mülki memurları kabul ederek onlara hitap etmiş ve bazı telkinlerde bulunmuştur” (BOA.DH.MTV.24/55-4).

Aynı seyahatte Beyrut'a da uğrayan Cafer Paşa, burada büyük ilgi uyandırmıştır. Beyrut Valisi Hazım Paşa'nın bilgilendirme yazısına göre kendisi büyük bir hürmetle karşılanmıştır. Hazım Paşa, bu ziyaretin ahali üzerinde neden olduğu güzel etkilerin daha geniş bir sahada görülebilmesi için her türlü güvenlik tedbirinin alındığını ve Cafer Paşa'nın olabildiğine hızlı bir şekilde seyahat etmesine gayret edildiğini ifade etmiştir (BOA.DH. MTV.24/55-2). Şerif Cafer Paşa, Osmanlı Ortadoğusuna gerçekleştirdiği seyahat programının tamamlanması üzerine İstanbul'a dönmüştür.

Değişik vesilelerle Arap memleketlerine ve kutsal mekânlara seyahatler gerçekleştiren Şerif Cafer Paşa'nın bu yolculuklarının programı, konforu ve güvenliği konusunda Babialî'nin son derece itinalı olduğu görülmektedir. 1914 yılının 4 Şubat'ında İstanbul'a dönmek üzere oğlu Abdülmecit ile yola çıkan Şerif Cafer Paşa'nın seyahati bu olağanüstü protokolleri güzel bir şekilde örneklemektedir (BOA. DH. EUM-4.ŞB. 9/17). Güzergâh üzerinde yer alan mutasarrıflar bilgilendirilerek Cafer Paşa ve oğluna hizmette kusur edilmemesi için uyarılmışlardır (BOA. DH-EUM-4.ŞB.9/17-3). Kuşkusuz bu durum, Şerif Ailesinin ve ailenin bir üyesi olarak Cafer Paşa'nın hükümet nezdinde ne denli önemsendiklerinin

bir nişanesidir. Geliştirmiş olduğu ilişkiler onu yalnızca Hicaz yarımadasında ve Arap tebaa üzerinde değil aynı zamanda İstanbul'da ve başkentin yüksek bürokrasisi arasında da güçlü bir konuma taşımıştır.

Cafer Paşa'ya muhabbet besleyenlerden kişilerin başında dönemin Dâhiliye Nazırı Talat Paşa gelmektedir. Talat Paşa'nın, Konya valisine hitaben; *Şerif Cafer Paşa ve oğlu (Abdülmecid) pek ziyade sevdiğim ve hürmet ettiğim zevattandır. Kendilerinin her surette hürmet ve izzet ile ağırlanmalarını rica ederim!* cümleleriyle yazmış olduğu telgrafta bu muhabbetin ve saygının izlerini görmek mümkündür (BOA. DH. EUM.4.ŞB.9/17-1). Şerif Cafer Paşa, 1914 yılında İstanbul'da olduğu süre içinde de yine hükümet tarafından oldukça iyi ağırlanmıştır (BOA. DH. EUM.4.ŞB.9/17-3).

Osmanlı bürokrasisinde Şeriflere duyulan ilgiyi yansıtan başka yazışmalar da mevcuttur. Örneğin; Şerif Cafer Paşa'nın Kudüs-i Şerif'i ziyaret edeceği bildirilirken kendisinden; *neslen Şerif, şahsen muhterem*, şeklinde bahsedilmiştir (BOA. DH. MTV.24/55). Bu methiyelerin ve muhabbetin nedenlerini, kişisel dostluklar kadar Şerif Ailesinin imparatorluğun Arap memleketlerindeki politikalarında arz ettiği önem içerisinde aramak gerekliliğini unutmamak gerekir.

4. Maaşları ve Ödül Bilgileri

Şerif Ailesi'nin üyelerinin sadakatleri ve hizmetleri gerek saray gerekse Babıali tarafından önemsendiğinden onların özel istekleri genellikle kabul görmüştür. Bu nedenle aile üyelerinin çeşitli isimler altında aldıkları maaşların zaman zaman uygun artışlarla güncellenmesi talepleri neredeyse hiçbir dönemde reddedilmemiştir. Nitekim 10 Ekim 1903 yılında Şerif Cafer Paşa, kendisine bağlanan maaşı yeterli bulmayarak zam yapılmasını istemiş Osmanlı Devleti, şeriflerin başlıca gelir kalemlerinden biri haline gelen maaş ve yardımları ekonomik sıkıntıların yaşandığı dönemlerde dahi geri çevirmeden ödemeye özen göstermiştir (BOA. BEO. 2190/164244.1). Şerif Cafer Paşa'nın 4000 kuruş olan maaşına 1000 kuruş zam yapılmasını istemesi üzerine konu padişaha bildirilmiştir. Maliye Nezareti ile Sadaret makamı arasında yapılan yazışmalar sonucunda talep ettiği 1000 kuruş

muhtaciyet maaşının verilmesine onay verilmiştir (BOA. BEO. 2190/164244-2).

Şerif Cafer Paşa, Araplar ile Osmanlı Devleti arasında ilişkileri dengelemeye çalışan bir bürokrat olmanın yanı sıra hükümet adına siyaset dışında kalan alanlardaki hizmetleriyle de dikkat çeken bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğın deniz kuvvetlerinin güçlendirilmesi için yardım toplanması hususundaki çabaları için Şerif Cafer Paşa'ya 1915 yılında "Altın Donanma Madalyası" verilmiştir (BOA. İ. TAL.500/44-1).²¹

Osmanlı Devleti'nin Arabistan egemenliğinin sonlanması ile sonuçlanacak olan Şerif Hüseyin isyanı neticesinde Mekke emirliğine tayin edilen Şerif Ali Haydar Paşa ile kardeşi Şerif Cafer Paşa Osmanlı Devleti'ne sadakatle hizmet etmeye devam etmişlerdir. 1917 yılında Hicaz'da bulunan Şerif Cafer, I. Dünya Savaşı esnasında IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın verdiği görevi yerine getirdiği için kendisine 100.000 liranın verilmesinin uygun görüldüğünü ancak bu paranın 40.000 lirasını Enver Paşa'nın birliğine götüreceklerini kalan miktarın tamamlanacağı sözünü veremediklerini Şerif Ali Haydar Paşa'ya bildirmiştir. Öte yandan Hicaz vazifesi biten Cafer Paşa, Cebel-i Lübnan'a gitmeyi istemiş ancak onay verilmemiştir. Onun yerine Hicaz ordu birliklerine Osmanlı Devlet ricalinin çok değer verdiği Mustafa Kemal tayin edilmiştir. Şerif Ailesi içerisinde Şerif Hüseyin'in isyanına karşın aile üyelerinden Şerif Cafer ve Şerif Ali Haydar Paşa Osmanlı Devleti ile birlikte Arap topraklarında Osmanlı egemenliği için mücadele etmişlerdir (BOA. Y. EE. 142/287).

Osmanlı Devleti adına meclis görevini de güney vilayetlerinde yürüttüğü vazifeleri de layıkıyla yerine getiren Cafer Paşa, 19 Ocak 1919 yılında hastalığı dolayısıyla meclis toplantılarına 1 ay kadar süreyle katılamayacağını bildirmiştir. Şerif Cafer'in izin talebi Arap coğrafyasında Şerif Hüseyin isyanının yankıları sürerken aynı aileye mensup

²¹ Meclis-i Âyan azası Şerif Cafer Paşa donanma için toplanan yardımlar sıralamasında 15.695 kuruş ile ilk sırada yer alarak altın madalya ile ödüllendirilmiştir.

olması dolayısıyla duyduğu rahatsızlıktan mı yoksa hastalığı nedeniyle mi mecliste bulunmadığı ise ucu açık bir konudur (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, İ.3, C.1,1919:15).

Sonuç

Mekke emiri olarak seçilen Şeriflerin yaşamlarında İstanbul önemli bir yer tutmuştur. Zira emir olmadan önce Şerif Ailesi üyeleri Osmanlı başkentinde ya rehin olarak bulunmuşlardır ya da imparatorluğun yüksek memur sınıfı arasında çeşitli sorumluluklar üstlenmişlerdir. Bu deneyim Şeriflere imparatorluğu ve idaresini daha yakından tanıma imkânı verdiği kadar aynı zamanda Osmanlı toplumunun yaşadığı tüm değişim ve dönüşümlere tanıklık etme fırsatı da sunmuştur. Modernleşme çabaları, Batı ile kurulan her türlü siyasal ve kültürel ilişkiler, ihtilaller, fikir akımları, siyasal ve fikrî hareketler Şeriflerin gözlem alanları içindeki unsurlardan bazılarıdır.

Şerifler, itibarlı konumları gereği başkentte, aralarında, şair, yazar, müzisyen, çeşitli türden dernek temsilcileri, saray ve Babıali mensupları ve diplomatların da bulunduğu seçkin bir zümre ile bağ kurmuşlardır. Bu durumun Şerif Ailesi üyelerinin aydın ve bürokrat kimliklerini kazanmalarına uygun bir zemin hazırlamış olması son derece tabidir. Tarihsel süreç, Şerif Ailesi üyelerinin bazılarının bu aşamaları yalnızca gözlemlenmekle kalmayıp, bilinçli ya da bilinçsiz tercihler doğrultusunda bu süreçlerden bazılarına katılım sağladıklarını göstermektedir. Öyle ki bazı katılımlar dikkat çekici çelişkiler de barındırmaktadır. Örneğin Şerif Cafer Paşa, İttihatçı çevrelerle hemhâl olmuştur. Bir Arap olmasına ve Arap toplumunun önde gelen simalarından birisi olmasına karşın Türkçülük ve Türkleştirme politikalarının savunucusu olan İttihatçı hareketin içerisinde yer alması Şerif Cafer Paşa için bir çelişkiyi mi ifade ettiği yoksa bunun bilinçli bir tercihin yansımaları mı olduğu elbette analize muhtaçtır.

Şerif Cafer Paşa, ağabeyi Şerif Ali Haydar Paşa ile birlikte devrin politik şartlarına uygun olarak İttihatçılar ile uzlaşı içerisinde hareket ettikleri görülmektedir. Bununla birlikte imparatorluğun büyük bir değişim ve dönüşüm geçirdiği bir çağda mensubu oldukları Arap toplumunun hukukî haklarının

korunup iyileştirilmesine ve kültürel seviyelerinin yükseltilmesine vesile olabilmek için birtakım cemiyetlerin yönetim kademelerinde sorumluluklar üstlenmişlerdir. Bu anlamda şerif Cafer Paşa, İttihatçılar dışında İslamcı çevrelerle de iş birliği içinde olmuştur. Cafer Paşa'nın çağın değişimci eğilimleriyle uyumlu şekilde İslamcı görüşün reformcu anlayışı benimseyen kesimiyle temas kurduğu dikkati çekmektedir.

şerifler, elde ettikleri makamlar ve geliştirmiş oldukları ilişkiler sayesinde Arap memleketlerinin ve tabasının da içerisinde bulunduğu imparatorluk idaresinde söz sahibi olmuşlardır. şeriflere sunulan bu imknları tek bir boyuttan ele almamak gerekir. Zira şerif Ailesi yelerinin kendilerine ikbl yolunu açacak şeyin imparatorluk yöneticilerine itaat ve onların hassasiyetlerine kabul etmek ve her şeyden önemlisi Devlet-i Aliyye'ye sadakatle hizmet etmek olduğunun farkındadırlar. Bu olęu, imparatorluğun Arap memleketlerindeki egemenliğinin kalıcılığı için şerif Ailesini ve üyelerini politik bir araç olarak değerli kılmıştır.

Kaynakça

Arşiv

Türkiye Cumhuriyeti, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

Babili Evrak Odası (BEO): 2190/164224; 4490/336739

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Dördüncü şube (DH. EUM. 4.şb.): 9/17

İrade Taltifat (İ.TAL): 500/44

Mütenevvia Kısmı Belgeleri (DH. MTV): 24/55

Taşra Evrakı, Halep Vilayet (TşR. HL): 6/194

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE): 142/287

Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi (MAZC)

Zabıt Ceridesi, İ.27, C.1,1910; İ.48,C.3,1911; İ.20,C.1,1911; İ.61,C.1,1911; İ.2,C.1,1912; İ.11,C.2,1914; İ.2,C.1,1915; İ.4,C.1,1918; İ.15,C.1,1912; İ.30,C.1,1915; İ.1;C.2,1917; İ.1,C.1,1918; İ.71,C.2,1911; İ.15,C.1,1914; İ.12,C.1,1916; İ.5,C.1,1917; İ.3,C.1,1919

İnceleme Eserler

Kitap

- Antonius, G. (2021). *Arap Uyanışı: Arap Ulusal Hareketinin Öyküsü*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Aydın, H. F. ve Çakır, Ö. (2015). *Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan Tutanak Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TBMM Basımevi.
- Bardakçı, M. (2017). *Safiye*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Belge, H. (2022). *Aristarki Ailesi: Osmanlı Bürokrasisinde Yeni Fenerliler*, Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.
- Bilgenoğlu, A. (2007). *Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri*, Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafı-i Hukuk Yayınları.
- Gazel, A. A. (2007). *İkinci Meşrutiyet Dönemi Siyasi Mücadelesinde Lütfi Fikri'nin Tanzimatı*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Stitt, G. (2018), *Son Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa Anlatıyor Osmanlı Arabistan'ı Nasıl Kaybetti*, Yusuf Selman İnanç (çev.). İstanbul: Kronik.
- Özçelik, F. (2023). *İki İmparatorluk Bir Eyalet: Osmanlı Mısır'ında İngiliz İdaresi (1882-1923)*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2021). *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Zeine, Z. (2020). *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliği*, Emrah Akbaş (çev.). İstanbul: Ark.
- Kavak, Ö. (2019). Reşid Rıza'mn İslah Anlayışı ve Davet ve İrşad Okulu Projesi. Murteza Bedir vd. (Eds). *Modernleşme Protestanlaşma ve Selefileşme Modern İslam Düşüncesinde Nassın Araçsallaştırılması* (s.257-290), İstanbul: İsar Yayınları.
- Kılınçkaya, M. D. (2015). *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, Ankara: Atatürk Araştırmaları Merkezi.
- Kurşun, Z. (1992). *Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri*, İstanbul: İrfan.
- Misbah Haydar (1991). *Arabesk*. Celal Kapkın (Çev.), İstanbul: Yaprak Yayınları.

- Polat, Ü. G. (2019). *Türk-Arap İlişkileri Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken (1914-1923)*, İstanbul: Kronik Kitap.
- Pakalın, M. Z. (2008). *Sicill-i Osmanî Zeyli*, A. Aktan vd. (Yay. Haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Makale ve Sempozyum Bildirisi

- Buzpınar, Ş.T. (2021). Hicaz'da Bir Suikastın Arka Planı: Şerif Hüseyin, Afganlar ve İngilizler, *Tarih Dergisi-Turkish Journal OfHistory*, 75 (3), 223-249.
- Ekinci, E. B. (2008). Osmanlı İdaresinde Adem-i Merkeziyet ve İmtiyazlı Eyaletler, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, (6), 7-84.
- Günay, S. (1995). II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 17(28), 85-108.
- Hut, D. (2016). Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği, *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, (1), 105-150.
- Koçak, E. (2020). Kimlik ve Tarihçilik Bağlamında Vehhâbîliğe Dair Mülâhazalar (Ahmet Cevdet Paşa ve Osman B. Biş Örneği), *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 13 (2), 616-649.
- Küçük, L. (2016). Osmanlı'nın XIX. Yüzyıl Ortadoğu Politikası Ekseninde Irak Yönetiminde Rol Alan Haşmi Soyundan Bürokratlar, *Karadeniz Uluslararası Bilimler Dergisi*, 1 (29), 121-134.
- Küçükkaşçı, M. S. (2015). Üsküdar Şerifler Köşkü Sakinleri. *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: VIII 21-23 Kasım 2014* Bildiriler.
- Soy, H. B. (2004). Arap Milliyetçiliği. Ortaya Çıkışından 1918'e kadar, *BİLİG (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi)*, 30, 173-202.
- Özyalçın, K. (2011). İstiklâl Marşı Şâirini de Kaybettik, Sessiz Yaşadım: *Matbuatta Mehmet Akif 1928-1940*. İsmail Kara, Fulya İbanoğlu (Eds.), İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yay.

Ansiklopedik Eserler

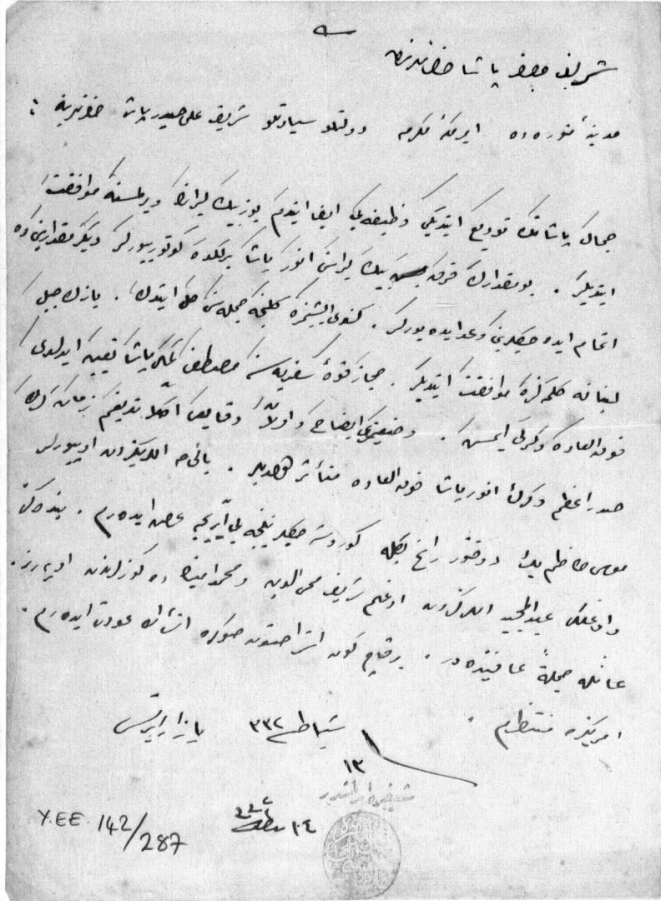
- Birinci, A. (1998). Hürriyet ve İtilaf Fırkası, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (C. 18, 507-511). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Büyükkara, M. A. (2012). Vehhâbîlik, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (C. 42, 611-615). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kılıç, O. (2002). Beylerbeyilikler/Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799). *Türkler*, (Cilt 9, 887-898), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kurşun, Z. (1997). Hâşimiler, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (C. 16, 412-415). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Küçükaşçı, M. S. (2003). Mekke, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (C. 28, 572-575). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1993). Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü, C.I. İstanbul: MEB Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. *Osmanlı Tarihi*, VI. Cilt, 7.bs., XIII. Dizi - Sa. 16, Ankara: TTK Yayınları.

Lisansüstü Tezler

- Aydeniz, T. (2010). *Osmanlı Devleti'nde Mekke'nin Yönetimi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Çakır, D. (2023). *Ulusçuluk Çağında Arap Kökenli Bir Osmanlı Bürokrati: Şerif Nasır Bey*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Amasya.
- Çavuş, R. (2011). *Birinci Dünya Savaşı'nda (1914-1918) Hicaz'da Osmanlı İdaresi ve Ordusu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Sarıgül, R. (2017). *Müdafa-i Hukuk Cemiyeti'nin Balkan ve I. Dünya Savaşlarındaki Faaliyetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi- Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.

EKLER

Ek 1. IV. Hicaz seferine Mustafa Kemal Paşa'nın tayin edildiğine dair şerif Cafer Paşa'dan şerif Ali Haydar Paşa'ya çekilen şifreli telgraf.

Ek 2: şerif Cafer Paşa (Solda), şerif Ali Haydar (sağda) ve oğulları (ayakta).

38

Ghalib, Y. (2015, 12 Ağustos), şerif Cafer bin Cabir bin Abdul Muttalib bin Galib'in, kardeşi şerif Ali Haider El Galib'in oğullarıyla birlikte çekilmiş eski tarihi fotoğrafı, Allah onlara rahmetetsin.<https://twitter.com/yousifalghalib/status/631446662209081344/photo/1>

yousif al ghalib
@yousifalghalib

...

صورة تاريخية قديمة للشريف جعفر بن جابر بن عبدالمطلب بن غالب مع أبناء شقيقه الشريف علي حيدر ال غالب يرحمهم الله

**SİVAS AHKÂM DEFTERLERİNE GÖRE AMASYA KAZÂSINDA
ALACAK VERECEK MESELELERİNE İLİŐKİN ŞİKÂYETLER
(1742-1908)***

*Yasemin TAŐOVA***

*Gürkan CEVGER****

Öz

Bu alışmada; Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defterleri ana kaynak olarak kullanılmış ve defterlerde Amasya Kazâsı'na ait hükümler tespit edilmiştir. Tespit edilen Şikâyetler içerisinde alacak verecek ile ilgili olan Şikâyetler tasnif edilmiş ve 1742-1908 yılları arasında Amasya Kazâsı'nın sosyo-ekonomik durumu hakkında bazı bilgilere ulaşılmıştır. Elde edilen bilgiler ışığında Şikâyetlerin türleri, kimler tarafından yapıldığı, cinsiyete, dine ve yerleşim yerine göre dağılımlarını gösteren istatistiklere de ulaşılmıştır. Alacak verecek meselelerini ihtiva eden hükümlerde; para, eşya, mehir, malikâne satışı, hizmet karşılığı ücret, yer kiralama ve ortaklık, iltizam bedeli ve borç karşılığı rehine verilen emlak konularında alacağı olan kimselerin Őikâyette buldukları anlaşılmaktadır. Divan-ı Hümayuna yapılan bu Şikâyetler devlet tarafından incelenmiş, gerekli düzenlemelerin yapılması için taşra teşkilatındaki görevlilere emirler verilmiş ve kanuna uygun olarak Şikâyetlerin özölmesi istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defterleri, Amasya Kazâsı, alacak-verecek meseleleri.

* Bu alışma; Dr. Öğr. Üyesi Gürkan Cevger'in danışmanlığında, Yasemin Taşova tarafından hazırlanmış ve Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilmiş olan, "Sivas Ahkâm Defterlerine Göre Amasya Kazâsı'nda İktisadi Konulara İlişkin Şikâyetler (1742-1908)" adlı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, yasemintasovaa@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5839-9208>.

*** Dr. Öğretim Üyesi, Amasya Üniversitesi, Tarih Bölümü, gurkan.cevger@amasya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1029-8616>.

Complaints Regarding Debt And Lending Issues in Amasya District According to Sivas Ahkâm Defters (1742-1908)

Abstract

In this study; Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defters were used as the main source and the provisions of the Amasya District were determined in the defters. Among the complaints identified, the complaints related to receivables and receivables were classified and some information was obtained about the socio-economic situation of Amasya District between 1742 and 1908. In the light of the information obtained, statistics showing the types of complaints, who made them, and their distribution by gender, religion and place of residence were also obtained. Inprovisions involving receivables and receivables issues; It is understood that people who have receivables have complained about money, goods, dowry, sale of mansions, fees for services, land rental and partnership, tax and real estate pledged in return for debt. These complaints made to the Imperial Council were examined by the state, and orders were given to the officials in the provincial organization to make the necessary arrangements and the complaints were requested to be resolved in accordance with the law.

Keywords: Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defterleri, Amasya District, dept and lending issues.

Giriş

Amasya Őehri konumu ve coğrafi özellikleri nedeniyle tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Őehre ilk yerleşimin kalkolitik çağda başladığı arkeolojik kazılar neticesinde anlaşılmıştır (Duman, 2010:7). Hititler zamanında da önemli bir yerleşim yeri olduğu bulunan tabletlerden anlaşılmakla birlikte; Őehrin ismi bu dönemde Hakpiřša olarak anılmaktadır (Memiř, 2015:129). Sonrasında sırasıyla Roma (Strabon, 2018:50-52), Frigler, Kimmerler, Lidyalılar ve Perslerin hâkimiyetine giren Őehir, bu devletler zamanında hali hazırdaki önemini korumuştur (Güneř, 2017: 10).

Şehrin Türk hâkimiyeti altına girmesi ile ilgili tarihler kesin olmamakla birlikte milattan sonra 11. yüzyıl başlarında

Danişmentlilerin şehri kontrol altına aldıkları bilinmektedir (şahin-Emecen, 1991:1). 1142 yılında dağılan Danişmentli Beyliği zaman içerisinde Türkiye Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir (Aktaş, 2022: 38). Bu dönemde Amasya şehri “*Dar'l-İzz*” (İzzet şehri) olarak anılmıştır (Duman, 2010:14-16).

şehir, Selçuklu döneminde devletin önemli bir i sorunu olan Babai İsyanaına sahne olmuştur (İbni Bibi, 1941: 209). Bölgede Sultan II. Mesut zamanına kadar devam eden Selçuklu hâkimiyeti bu dönemde son bularak Moğol tahakkümü devri başlamıştır. Amasya, Sivas, Erzincan, Tokat, Canik, Aksaray, Niğde, orum ve Tokat'tan oluşan yre “*Rum Vilayeti*” olarak anılmıştır. 1327 yılına gelindiğinde Alaattin Eretna Bey, Rum Vilayeti'ne vali olarak atanmış, 1344 yılında da bağımsızlığını ilan ederek Eretna Devleti'ni kurmuştur. Böylece Amasya ve civarında Eretna hâkimiyeti başlamıştır. 1381 yılında da Kadı Burhanettin'in baskıları neticesinde Amasya şehri Osmanlı'nın hâkimiyeti altına girmeye karar vermiştir (Emecen, 2021: 81). Bu tarihten itibaren bölgede Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti başlamıştır.

16. yüzyıldan itibaren Anadolu toprağı, Osmanlı Devleti açısından “İklim-i Rum” olarak addedilmiştir. Amasya, Tokat ve Sivas yöresi “*Rumiyye-i Suğra*” adıyla anılmış; bölge 1413 yılında eyâlet olmuş ve Vilayet-i Rumiyye-i Suğra denilmiştir (Gökbilgin, 1965: 51). Eyâlet teşkilatlanmasından önce Amasya şehzade sancağı minvalinde kıymetli bir şehirdir. Tokat şehri ise beylerbeyliğidir. 16. yüzyılın ilk yarısında beylerbeylik Sivas'a taşınınca bu bölge Rum Eyâleti'nin paşa sancağı olmuştur. Bu yüzyıldan itibaren Amasya ve yöresi Sivas Eyâleti'ne bağlanmıştır (Açıkel, 2008: 225-226).

Amasya şehri 16. yüzyıldan sonra eyâlet merkezinin Sivas'a taşınması ile birlikte Sivas Eyâleti'ne bağlı bir sancak olmuştur (Genç, 2021: 59). 18. yüzyıla gelindiğinde Amasya kazâ merkezine bağlı dört nahiyeye vardır. Bunlar; Argoma, Bergoma (Ezinepazarı), Akdağ ve Geldigelen nahiyeleridir (Cevger-Kurt, 2019: 149-159).

19. yüzyıl başlarında Amasya, idari taksimatta Sivas Eyâleti'nin bir sancağı olma özelliğini devam ettirmiştir.

(Belge, 2020: 779). Vilayet Nizamnâmesi'nden sonra 1875'te Amasya, Merzifon, Köprü, Maden-i Sim, Osmancık, Mecitözü, Erbaa, Lâdik ve Zile kazâlarından oluşan sancak taksimatı, 1877 yılı değişikliğiyle Amasya, Erbaa, Zile, Merzifon, Lâdik, Maden-i Sim, Osmancık ve Köprü kazâlarını ihtiva edecek şekliyle yeniden düzenlenmiştir. 1881 yılında Erbaa ve Zile kazâlarının Tokat Sancağı'na bağlanmasıyla birlikte kazâ sayısı yediye inmiştir (Açkel, 2012: 219-223).

Osmanlı taşra idaresinde önemli bir konumda olan Amasya şehri, küçük ama şirin özelliğini hemen hemen tarihin her döneminde sürdürmüştür (Belge, 2021:261).

1. Osmanlı Devleti'nde Şikâyet Hakkı ve Ahkâm-ı Şikâyet Defterleri

Osmanlı Devleti'nin adalete bakışı ve adaleti uygulama şekli hukuksal yapısını oluşturan üç ana temelden etkilenmiştir. Bunlar İslam hukuku, Türk ve Türk İslam devletlerinin adalet anlayışlarıdır. Müslüman bir Türk devleti olmasının yanı sıra bünyesinde birçok etnik yapı ve dini grupları barındıran Osmanlı Devleti bu üç ana temelle şekillenen hukuki yapısı neticesinde yüzyıllar boyunca ayakta kalabilmeyi başarmıştır. Adaleti tesis etme noktasında toplumdaki herkes, her sıkıntısını hiçbir ayırım gözetmeksizin en yüksek mahkeme olma özelliğini taşıyan Divan-ı Hümayun'a iletme hakkına sahiptir (İnalcık, 2010: 123). Şikâyetlere konu olan anlaşmazlıklar arzuhaller aracılığıyla gereken mercilere ulaştırılarak çözülmesi sağlanmıştır (İnalcık, 2010: 124). Bu merciler taşradaki bir yetkiliden, padişaha kadar sayılabilecek kurum ve mevkilerdir (İpşirli, 1991: 447-448). Halkın herhangi bir meramını devletin en yetkili kişisi veya kurumuna iletebilmesi Osmanlı Devleti'nin adalet anlayışı ve adalete ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

Divan-ı Hümayun'a iletilen şikâyetler önceleri mühimme defterlerine kaydolurken; 17. yüzyıla birlikte divanın artan iş yükü nedeniyle ayrı bir defterde tutulmaya başlanmıştır. 18. yüzyıla gelindiğinde eyâletlere haiz şikâyet defterleri oluşturulmuştur (Tuğluca, 2016:7).

1742 yılından itibaren gelen Şikâyetlerin eyâletlere göre tasnif edilmesi ile oluşan Ahkâm-ı Şikâyet Defterleri 16 ayrı eyâlet adına tutulmuştur. Bu eyâletlerden birisi de Sivas Eyâletidir. Eyâlete tabi 36 defter bulunmakta ve bu defterlerde; Amasya, Karahisar-ı Őarkî ve Tokat ve Çorum sancakları ile Amasya, Gümüşhacıköy, Havza, Köprü, Mecitözü, Merzifon, Alucra, Hamidiye, Yıldızeli, Karahisar-ı Őarkî, Koyulhisar, Erbaa, Bünyan-ı Hamid, Gürün, Darende, Divriği, Aziziye, Hafik, Kangal, Tenos, Lâdik, Zara, Zile, Suşehri ve Niksar kazâlarına ait Şikâyetler yer almaktadır (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 2010: 39)

Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defterlerinde Amasya Kazâsı ve nahiyelerinde meydana gelmiş ve farklı konuları ihtiva eden birçok Şikâyet kaydı bulunmaktadır. Bu Şikâyetler; gasp, darp, cinayet, vergi, miras, toprak ve su anlaşmazlıkları, vakıflar ile ilgili sorunlar, nakil ve iskân meseleleri, yolsuzluk, dolandırıcılık ve alacak verecek meselelerini ihtiva etmektedir. İncelemeye tabi tutulan 36 defterde Amasya Kazâsı'nda meydana gelen alacak verecek meseleleri sebebiyle yapılan Şikâyetler tasnif edilerek yer, cinsiyet ve dini durum gibi farklı hususlar dâhilinde bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

2. Alacak-Verecek Meseleleri

Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defterleri'nden 1742-1908 yılları içerisinde Amasya Kazâsı'na ait alacak-verecek meseleleriyle alakalı 123 Şikâyet kaydı tespit edilmiştir. 4, 31 ve 33 numaralı defterlerde konu ile alakalı herhangi bir Őikâyete rastlanılmamıştır. Alacak verecek Őikâyetlerinin defterlere sayısal dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1. Alacak-Verecek Meselelerinin Ahkâm Defterlerine Sayısal Dağılımı

Defterler	Şikâyet Sayısı
1 Numaralı Defter	9
2 Numaralı Defter	2
3 Numaralı Defter	2
4 Numaralı Defter	-

5 Numaralı Defter	8
6 Numaralı Defter	3
7 Numaralı Defter	5
8 Numaralı Defter	7
9 Numaralı Defter	5
10 Numaralı Defter	3
11 Numaralı Defter	3
12 Numaralı Defter	6
13 Numaralı Defter	3
14 Numaralı Defter	1
15 Numaralı Defter	5
16 Numaralı Defter	6
17 Numaralı Defter	3
18 Numaralı Defter	4
19 Numaralı Defter	10
20 Numaralı Defter	6
21 Numaralı Defter	3
22 Numaralı Defter	4
23 Numaralı Defter	2
24 Numaralı Defter	2
25 Numaralı Defter	1
26 Numaralı Defter	5
27 Numaralı Defter	6
28 Numaralı Defter	5
29 Numaralı Defter	3
30 Numaralı Defter	1
31 Numaralı Defter	-
32 Numaralı Defter	3
33 Numaralı Defter	-
35 Numaralı Defter	3
Toplam	123

1742-1908 yılları arasında Amasya Kazâsı'na ait alacak verecek meseleleri incelemeye tabi tutulmuş ve bu tarihler arasında tespit edilen hükümlerde şikâyetlerin konuları, cinsiyete ve dini inanışa göre dağılımlarını ihtiva eden birtakım bilgilere ulaşılmıştır. İncelenen hükümlerde para,

eşya, iltizam bedeli, yer kiralama ve ortaklık, hizmet ücreti ve mehir gibi farklı konuları ihtiva eden alacak verecek meselelerinin defterlere, hükümlerde geçen alacak miktarına ve konularına göre dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2. Alacak Verecek Meselelerinin Konu ve Miktar Dağılımı
1 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

Hüküm No	Alacağın Cinsi	Alacağın Miktarı
38/2	Para	150 Kuruş
60/5	Para	120 Kuruş
143/1	Para	Bir Miktar
159/1	Para	450 Kuruş
170/3	Para	260 Kuruş
190/5	Mâlikâne Satışı	400 Kuruş
199/2	Para	30 ve 15 Kuruş
252/3	Eşya	-
264/5	Para	1.500 kuruş

45

2 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

110/2	Para	-
349/1	Hizmet Ücreti	2030 Kuruş

3 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

		469 Kuruş
		200 Kuruş
13/3	Para	150 Kuruş
		80 Kuruş
		70 Kuruş

		30 Kuruş
323/2	Para	100 Kuruş

5 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

14/1	Para	3.403 Kuruş
33/1	Para	3.838 Kuruş
59/5	Para	3.800 Kuruş
79/1	Para	4.338 Kuruş
161/3	Para	800 Kuruş
204/3	Para	80 Kuruş
267/2	Yer Kiralama ve Ortaklık	40 Kuruş
292/1	Para	Bir Miktar

46

6 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

26/2	Para	560 Kuruş
89/3	Para	Bir Miktar
233/2	Para	1445 Kuruş

7 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

20/1	Para	7.240 Kuruş
225/1	Hizmet Ücreti	300 Kuruş
253/2	Para	Bir Miktar
266/4	Para	3.000 Kuruş
327/3	Para	230 Kuruş

8 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

2/4	Kiraya Verilen Çiftlik Bedeli	155 Kuruş (Senelik)
42/1	İltizam Bedeli	300 Kuruş
47/2	Para	Bir Miktar
116/3	Para	150 Kuruş
186/2	Para	3.500 Kuruş
260/5	Para	12.817 Kuruş

9 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

19/2	Para	1.500 Kuruş
29/3	Para	750 Kuruş
56/1	Para	7.500 Kuruş
70/2	Para	300 Kuruş
199/1	Para	40 Kuruş
		120 Kuruş
		300 Kuruş

10 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

57/1	İltizam Bedeli	120 Kuruş
99/4	Para	530 Kuruş
159/1	Para	2.514 Kuruş 3 Rub

11 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

10/3	Borç karşılığında rehin verilen bağın istenmesi	-
------	---	---

51/3	Para	3.250 Kuruş
83/4	Para	2.500 Kuruş

12 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

44/3	Para	3.600 Kuruş
47/3	Para	4.500 Kuruş
		772 Kuruş
69/1	Para	906 Kuruş
		1.175 Kuruş
230/2	Para	500 Kuruş
		625 Kuruş
241/3	Para	1.230 Kuruş
		40 Kuruş
		40 Kuruş
256/4	Para	50 Kile Hinta
		27 Kile Hinta
		2 Kile şair

13 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

102/2	Para	3.550 Kuruş
126/2	Kiraya Verilen Tarla	50 Kile Mahsul
343/3	Para	280 Kuruş

14 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

1/1	Para	82 Kuruş
-----	------	----------

15 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

19/3	Para	705 Buçuk Kuruş
53/4	Para	4.500 Kuruş
63/3	Para	140 Kuruş
71/2	Mehir	150 Kuruş
102/1	Para	2.934 Kuruş

17 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

127/1	Para	4.500 Kuruş
144/1	Para	3.108 Kuruş
144/2	Para	2.172 Kuruş

18 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

63/2	Para	1.470 Kuruş
164/2	Para	1.450 Kuruş
224/3	Para	3.500 Kuruş
317/1	Para	Bir Miktar

19 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

2/1	Para	230 Kuruş
20/2	Para	130 Kuruş
58/1	Para	600 Kuruş
72/2	Para	595 Kuruş
73/3	Para	4.000 Kuruş
134/3	Para	500 Kuruş
134/4	Para	15.000 Kuruş
148/2	Para	2.380 Kuruş

178/4	Para	9.000 Kuruş
186/2	Para	480 Kuruş

20 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

56/2	Para	9.000 Kuruş
80/1	Para	680 Kuruş
121/1	Para	20 Kuruş
189/2	Para	500 Kuruş
275/3	Para	5.725 Kuruş
		2.225 Kuruş
286/1	Para	3.500 Kuruş
		5.700 Kuruş

21 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

44/1	Para	1.900 Kuruş
60/3	Para	1.500 Kuruş
148/2	Para	1.800 Kuruş

22 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

138/2	Para	200 Kuruş
222/1	Para	6.450 Kuruş
222/2	Para	600 Kuruş
277/1	Para	10.176 Kuruş

23 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

147/1	Eşya	275 Kuruş Değerinde
166/1	Para	1.200 Kuruş

24 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

		200 Kuruş
5/4	Para	150 Kuruş
		230 Kuruş
55/5	Para	8.000 Kuruş

25 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

106/1	Para	4.350 Kuruş
-------	------	-------------

26 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

42/1	Para	35.850 Kuruş
45/2	Para	3.695 Kuruş
122/1	Para	3.695 Kuruş
138/3	Para	2.000 Kuruş
215/4	Para	5.085 Kuruş

27 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

81/1	Para	1.200 Kuruş
81/2	Para	100 Kuruş
154/1	Para	2.100 Kuruş
178/2	Para	100 Kuruş
204/1	Para	500 Kuruş
274/1	Para	30.000 Kuruş

28 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

31/1	Para	580 Kuruş
32/1	Para	11.200 Kuruş
100/1	Para	14.000 Kuruş

107/1	Para	85 Kuruş
122/3	Para	1.000 Kuruş

29 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

		30 Kuruş
		1.200 Kuruş
123/1	Para	4.700 Kuruş
		4.788 Kuruş
		21.363 Kuruş
		50.570 Kuruş
189/1	Para	2.600 Kuruş
214/1	Para	8.000 Kuruş

30 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

91/1	Para	4.000 Kuruş
------	------	-------------

32 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

153/1	Para	13.080 Kuruş
157/3	Para	3.400 Kuruş
212/1	Para	4.000 Kuruş

35 Numaralı Sivas Ahkâm Defteri

7/1	Para	6.375 Kuruş
116/1	Para	35.000 Kuruş
116/3	Para	35.000 Kuruş

İncelenen dönem içerisinde yapılan Şikâyet konuları çok çeşitlilik arz etmekle birlikte konu ile alakalı hükümlerde nakit para, malikâne satışı, tarla kiralama ve tarla ortaklığı, eşya,

hizmet karşılığı ücret, iltizam bedeli ve mehir gibi konularda alacaklara dair Şikâyetlere ulaşılmıştır. Alacak verecek meseleleri ile ilgili Şikâyetler yedi farklı konudan meydana gelmektedir. Bu konular; %91 para, %2 kiralama ve ortaklık sorunları, %1 eşya, %2 hizmet ücreti, %2 iltizam bedeli, %1 mehir ve %1 malikâne satışından ortaya çıkan alacak verecek konularını ihtiva etmektedir.

İncelenen dönemde alacak verecek meselelerini içeren hükümlerde yoğunlukla borç para alışverişi geçmektedir. Deyn²², istikraz²³ ve karz²⁴ terimleriyle ifade edilen alacaklar konusu, ödünç para alma, borç para verme ya da faizle para alışverişinden doğan borçlanmayı göstermektedir. Hükümlerde borç para alışverişine konu olan en az miktar 20 kuruş iken; en fazla miktar 50.270 kuruştur. Amasya ve Zile Naibi'ne yazılan 1826 tarihli hükümde Amasya Kazâsı'ndaki gayrimüslim kimselerden bazılarının alacağı, 30 kuruş ve 50.570 kuruş arasında değişen borç miktarının yine Amasya'da ikâmet eden Müslüman kimselerden alınıp sahibine teslim edilmesi istenmektedir (BOA. DVNS. AHK. SS, d. 29, 123/1).

En az miktar olan 20 kuruşluk alacağa ait Şikâyet 1797 tarihli Amasya Kadısı'na yazılan hükümde görölmektedir. Şikâyet Amasya Kazâsı'na bağlı Hacıköy' den yapılmıştır. Hükme konu olan Őikâyette gayrimüslim kimselerin birbirlerinden alacakları olan 20 kuruşun tahsil edilerek sahibine verilmesi istenmektedir (BOA. DVNS. AHK. SS, d. 20, 121/1).

1742-1908 yılları arasında Amasya Kazâsı'nda alacak verecekler ile ilgili Şikâyetlerin büyük çoğunluğu borç olarak verilen paranın alınamamasıyla alakalı olsa da borç paranın haricinde farklı türden alacak verecek ilişkilerine dair Şikâyetler de vardır. Bu Şikâyetler; kira bedeli ve ortaklık ücretinin alınamaması, malikâne satış bedelinin alınamaması,

²² Deyn (Devellioğlu 2010:207).

²³ İstikraz: Ödünç para alma, alınma. Faizle para alma (Devellioğlu, 2010: 527).

²⁴ Karz: Borç olarak (Ünal, 2011: 384)

mehir bedeli²⁵, hizmet ücretinin tahsil edilememesi ve eşya bedeli gibi konulardan meydana gelmektedir.

Mesela kira bedeli ve ortaklık ücretinin ödenmemesi ile ilgili 1755 tarihli bir kaydı göre; Amasya Kazâsı'na tabi Arucak adlı köyden Osman adlı şahıs tarlasını 40 kuruşta kiralayan ve ortağı olan Fazlızade Ali Efendi adlı kişiden şikâyetçi olmuştur. Fazlızade Ali Efendi, tarlanın kira ücreti olan senelik 40 kuruşu vermediği gibi tarladan elde edilen mahsulü de tarla sahibine ortağı olan Osman'a vermemiştir. Kira bedeli ve mahsulün Fazlızade Ali Efendi'den alınması için Sivas Valisi'ne ve Amasya Kadısı'na hüküm yazılmıştır (BOA. DVNS. AHK. SS, d.5, 267/2). Yine 1743 tarihli başka bir şikâyet kaydında; Seyyid Mustafa adlı şahıs sahibi olduğu malikânesini, Amasya sakinlerinden Köklezoğlu Mustafa adlı kişiye 400 kuruşta iltizama vermiştir. Seyyid Mustafa iltizam bedeli olan 400 kuruşta Köklezoğlu Mustafa'dan tahsil etmek istediğinde çeşitli bahaneler ile alamadığını ve mağdur olduğunu söylemiştir. İltizam bedelinin Köklezoğlu Mustafa'dan alınması için hüküm gönderilmiştir (BOA. DVNS. AHK. SS, d. 1, 190/5).

54

Hizmet ücretinin tahsil edilememesi de kişiler arasında alacak verecek meselesini oluşturan diğer bir konudur. Bu tip şikâyetlerde; doğrudan nakit para verme durumu söz konusu olmayıp, genellikle kişiler için bir hizmet sağlama veya insanların işleri için para ödenmesi fakat ödenen paranın alınmaması durumu söz konusudur. Mesela; 1746 tarihli bir şikâyetinde Amasya sakinlerinden Hacı Osman adlı şahıs, yine Amasya sakinlerinden Müslüman ve gayrimüslim birçok kişinin işleri için 2030 kuruş para harcadığını söylemiştir. Hacı Osman, Müslüman ve gayrimüslimler için harcadığı bu parayı tahsil etmek istediğinde insanların çeşitli bahaneler öne sürerek borçlarını ödemeye yanaşmamaları üzerine divana şikâyetinde bulunmuş ve sarf ettiği paranın kendisine alınmasını talep etmiştir (BOA. DVNS. AHK. SS, d. 2, 349/1).

Alacak verecek ile ilgili şikâyetler sadece para veya bir şeyin satışı ya da kira ücreti gibi doğrudan nakit parayı

²⁵ Bu konu ile ilgili şikâyetin içeriği, şikâyetlerin cinsiyet dağılımı kısmında verilmiştir.

ilgilendiren durumlardan oluşmamaktaydı. Mesela 1811 tarihli bir Őikâyete göre; Amasya sakinlerinden Asvador adlı gayrimüslim Şehir dışına gitmeden önce, Amasya’da sahibi olduğu dükkânındaki 1272 kuruş değerindeki eşyalarını yine Amasya sakinlerinden Kirkor adlı kişiye teslim etmiştir. Asvador, Amasya’ya döndüğünde eşyalarını Kirkor’dan talep etmiş ancak Kirkor çeşitli bahaneler öne sürerek eşyaları sahibine vermeye yanaşmamıştır. Eşyaların Asvador’a alınması için divandan hüküm yazılmıştır (BOA. DVNS. AHK. SS, d. 23, 147/2).²⁶

İncelenen hükümlerde Amasya Kazâsı’na ait alacak verecek meselelerinin cinsiyete göre dağılımları da üzerinde durulması gereken bir husustur. 1742-1908 yılları arasında tespit edilen 123 Şikâyetin cinsiyete göre oransal dağılımına bakıldığında %92 ile en çok Őikâyeti yapan erkeklerdir. Erkekler toplamda 113 Şikâyet yapmışken; kadınların Şikâyetleri 10 adettir ve kadınlar toplam Şikâyetin % 8ni yapmıştır. Kadınların Şikâyet oranı erkeklerden bariz bir Şekilde azdır. Bu duruma kadınların sosyal ve ekonomik hayat içerisinde erkekler kadar aktif olmamaları sebep olmuş olabilir.

Kadınların yaptığı Őikâyete örnek olarak 1758 tarihli Sivas Vâlisi’ne ve Amasya ve () kadılarına yazılan hüküm gösterilebilir. İstanbul’da oturan Raziye Hatun isimli Müslüman bir kadın, vefat eden babasının alacağı olan bir miktar paranın tahsili için Őikâyette bulunmuştur. Her ne kadar Őikâyeti yapan Raziye Hatun İstanbul’da oturuyor olsa da Amasya halkından olan kimselerden alacağının tahsil

²⁶ “Kazâ-i mezbûr mütemekkinlerinden bakırcı (...) Asvador nâm zimmi gelüb bu bundan akdem diyâr-ı ahar kebirde olduğun kazâ-i mezbûrda mutasarrıf olduğu dükkânlarında mevcut ve bâ-defter (...)bin iki yüz yetmiş iki guruşluk emvâl ve eşyasını Amasya mütemekkinlerinden çadırcı (...) Kirkor nâm zimmiye bi’l-cümle esnaf muvacehelerinde emine teslim itmekle Şehre diyâr-ı ahardan varub zıkr olunan emvâl ve eşyayı mesfûrlardan talep eyledükde dürlü illet ve bahane ile virmeyüb gadr külli eyledüğün ve bu bâbda dâvâsına muvafık cânibi Şeyhü’l-islamdan fetevâ-yı Şerife virüldüğün bildürüb mahallinde Şer’le görüleb icrâ-yı Şer ve ihkâk-ı hak olunmak bâbında hükm’i hümayûnum ricâ itmekden nâŐi mahallinde Şer’le görülmek bâbında”.

edilerek kendisine ödenmesi istenmektedir (BOA. DVNS. AHK. SS, d. 7, 253/2).

İncelenen hükümlerde kadınların şikâyetleri arasında para alacak vereceğiyle ilgili şikâyetlerin yanı sıra dikkat çeken diğeri bir mesele mehir alacağıyla ilgili yapılan şikâyetlerdir. Mehir sözcüğü, sözlükte evlilik akdi sırasında erkeğin kadına verdiği nikâh bedeli olarak tanımlanmıştır (Aydın, 2003: 389-391). İslam hukukunun evlilik akdi sırasında kadına tanıdığı bir hak olan mehir para, eşya, mal ya da bir mülkün kullanım hakkının gelin olan kıza verilmesidir. Osmanlı Devleti özelinde mehir, nikâh için verilen izinnâmenin arkasına yazılarak resmileştirilmiştir (Özçelik, 2013: 13).

56

1780 tarihli Sivas Vâlisi'ne ve Amasya Kadısı'na yazılan hükümde Amasya'da oturan Fatma Hatun'un eski evliliğinden olan mehir alacağının tahsilini istemektedir. Fatma Hatun şikâyetinde eski kocası Hüseyin'den alacağı mehiri, kendisine vermediğini belirterek halen eşi olan İbrahim'i kendisine vekili tayin etmiş ve mehir alacağının vekiline teslim edilmesini istemiştir. Hükümde mehir alacağının Fatma Hatun'un vekiline teslim edilmesi istenmektedir (BOA. DVNS. AHK. SS, d. 15, 71/2).²⁷

Şikâyetlerin nerelerden yapıldığı meselesi de üzerinde durulması gereken diğeri bir husustur. İncelenen 123 şikâyetin yerleşim yerlerine göre oransal dağılımına bakıldığında şikâyetlerin 107'si kazâ merkezinden yapılmış olup, toplam şikâyetin % 87'sini ihtiva etmektedir. Nahiyelerden gelen 5

²⁷ “Amasya Kazâsı sâkinlerinden Fatma nâm hatun gelüb yine kazâ-i mezbûre sâkinlerinden zevci sabıkı olan Hüseyin nâm kimesne zimmetinde yüz elli gurus mehir alacak hakkı olmağla defaatle taleb ve almak murad eyledikde dürlü illet ve bahane ile gâh sen bana hibe etmişdin deyü enva hile ve tezvırata edâya ta'allül ve muhalefet ve itâl-i hak ve gadr külli sevdasında olduğun ve taraflarından dâvâ ve ahz ve kabza halen zevci İbrahim nâm kimesneyi vekil eylediği ve bu bâbda dâvâsına muvafık fetevâ-yı şerife virüldüğün bildürüb fetevâ-yı şerifeleri mücebince mahallinde şer'le görüleb mezbûrun zimmetinde olan ol mikdar gurus mehir hakkı tamamen tahsil ve tarafından vekil-i merkûma alvirüleb bî-vech-i şer'i ta'allül ve muhalefet ittürülmeyüb icrâ-yı şer ve ihkâk-ı hak olunmak bâbında emr'i şerifim ricâ eylediği ecilden mahallinde şer'le görülmek için yazılmışdır.”

şikâyet, toplam şikâyetin %4üne tekabül etmektedir. 9 şikâyet de İstanbul'dan yapılmıştır. Birer şikâyet Lâdik ve Bursa'dan yapılmış olup, toplam şikâyetin %9udur. Bu şikâyetler her ne kadar Amasya dışından yapılmış olsa da şikâyete konu olan kimseler Amasya Kazası'nda ikâmet ettikleri için çalışmaya dâhil edilmiştir. Elde edilen veriler göz önünde alındığında kazâ merkezinden yapılan şikâyetlerin, nahiyelere göre bariz bir şekilde çok olması, kaza merkezindeki nüfusun nahiyelere göre daha fazla oluşu ve iktisadi ilişkilerin kazâ merkezinde daha yoğun olmasından kaynaklanmış olmalıdır.

Amasya Kazası'nda alacak verecek meselelerinin dini dağılımları da üzerinde durulması gereken başka bir husustur. Bilindiği üzere Osmanlı toplumu çok milletli bir yapıya sahiptir. Bu durum toplumda birden fazla dini unsurun bir arada yaşamasını gerektirmiştir. Bu bir arada yaşama durumu beraberinde sosyal ve ekonomik hayatın paylaşılmasını da doğurmuştur. İncelenen dönemde Amasya Kazası'nda yaşayan insanların din ayrımı gözetmeksizin birbirleri ile borç alişverişi yaptıkları ve bunun neticesi olarak birtakım alacak verecek ile ilgili sorunlar yaşadıkları belgelere yansımıştır.

Alacak verecek meselelerinin dini dağılımında, Müslüman'ın Müslüman'dan alacağını içeren şikâyetler toplam şikâyetin % 67sini oluşurmaktadır. Bu şikâyetlerin sayısı 82'dir. Gayrimüslimin başka bir gayrimüslimden alacağını içeren şikâyetlerin sayısı 19 olup, toplam şikâyetin % 15ini ihtiva etmektedir. Gayrimüslimlerin Müslümanlardan alacağıyla ilgili şikâyetin oranı % 12dir. Bu şikâyetler 15 hükümde geçmektedir. Müslüman'ın gayrimüslimden alacağını içeren hükümlerin sayısı 7'dir ve toplam şikâyetin % 6sını oluşurmaktadır.

Mesela Müslüman'ın Müslüman'dan alacağına dair 1756 tarihli Amasya Kadısı'na yazılan hükümde, Amasya Sancağı Mutasarrıfı Ebubekir Efendi'nin yine Amasya'da ikâmet eden şehir kethüdası Süleyman ve diğer isimleri zikredilen kişilerden üç bin iki yüz beş kuruş alacak hakkının kendisine teslim edilmesi istenmektedir (BOA. DVNS. AHK. SS, d. 6, 26/2).

Gayrimüslimin gayrimüslimden alacağına dair 1759 tarihli başka bir şikâyet kaydında Amasya'da ikâmet eden Keşiş

Zerkoma isimli gayrimüslimin Mardiros isimli gayrimüslimden hizmet karşılığı olan üç yüz kuruş alacağının tahsil edilerek kendisine verilmesi istenmiştir (BOA. DVNS. AHK. SS, d. 7, 225/1).

Gayrimüslimin Müslüman'dan alacağına dair başka bir şikâyetinde de İstanbul'da ikâmet eden (...) ve Aleksî isimli gayrimüslimlerin Amasya sakinlerinden Keçecizâde Hacı Eyüb ve kardeşi Hacı Ali'den otuz bin kuruş alacaklarının tahsil edilerek vekilleri () ye verilmesi istenmektedir (BOA. DVNS. AHK. SS, d. 27, 274/1).

şikâyetlerin dini dağılımları ile ilgili yukarıda verilen örneklerde görüleceği üzere hem Müslüman halkın hem de gayrimüslim halkın toplum olmanın gereği olan sosyal ve ekonomik hayatta etkileşimde buldukları görölmektedir. Bu etkileşim esnasında ortaya çıkan sorunlar şikâyet defterlerine yansımıştır. Devletin, yapılan bu şikâyetlere tüm Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi Amasya Kazası'nda da adalet ile yaklaştığı ve alacak verecekler hususunda kimsenin hakkını kimsede bırakmamak için azami çaba sarf ettiği arşiv vesikalarına birçok kez konu olmuştur.

Sonuç

Adil yönetim sistemi devletleri ayakta tutan en önemli unsurlardan biridir. Devletleşmiş toplumlarda yönetimlerin halka adil davranması hem yöneticilerin hem de halkın birbirlerine haksızlık yapmasına izin vermemesi o devletin tarih sahnesinde uzun yıllar ayakta kalmasını sağlamıştır. Buradan hareketle Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren nihayete erdiği döneme kadar "halkı yaşat ki devlet yaşasın" sözü gereğince halkına adaletle hükmetmeyi bilmiştir. Birçok padişah kendi yönetimleri sırasında adli ve idari durumları çeşitli kanunnameler çıkararak devlet işleyişine bir düzen getirmeyi istemiştir. Çıkarılan kanunnameler ile devletin sınırları içerisinde yaşayan Müslüman ve gayrimüslim halkı ayırım yapmadan adalet anlayışı içerisinde yöneterek devletin uzun süre ayakta kalmasını başarmıştır. Ahkâm-ı şikâyet Defterleri bu adalet anlayışının bir göstergesi olmaları bakımından önemli bir tarihi kaynak olma özelliği göstermektedir.

Sivas Eyâleti Ahkâm-ı Şikâyet Defterleri'nde yer alan ve 1742-1908 yılları arasında Amasya Kazâsı'na ait Şikâyet konularından birisi olan alacak-verecek meseleleriyle ilgili 123 kayıt tespit edilmiştir. İncelenen belgelerde en fazla Şikâyet edilen konu para alacağıyla alakalıdır. Diğer tespit edilen Şikâyet türleri; malikâne ve iltizam satışından meydana gelen alacaklar, belirli bir hizmet karşılı ödenecek ücret, rehine verilen bir eşyanın iadesinin istenmesi, ödenmemiş mehirin tahsil edilmesi, yer kiralama ve ortaklıklardan doğan alacak meseleleri olduğu görölmüştür.

İncelenen hükümler neticesinde Şikâyetlerin türleri dışında; yapıldığı yerleşim yeri, Őikâyeti yapan kişilerin dini dağılımları ve cinsiyetleri gibi birçok bilgiye de ulaşılmıştır. Buradan hareketle Şikâyetlerin en çok kazâ merkezinden yapıldığı görölmektedir. Bu durum, kazâ merkezinde nüfusun daha fazla olmasından ve iktisadi birikimin de yine kazâ merkezinde fazla oluşundan kaynaklanmış olmalıdır.

Şikâyetlerin cinsiyet dağılımına bakıldığında da, en çok Şikâyetin erkekler tarafından yapıldığı, kadınların yaptığı Şikâyetlerin daha az sayıda olduğu görölmüştür. Bu durum; kadınların sosyal ve ekonomik hayatta erkeklere göre daha az etkin olmalarından kaynaklanmış olmalıdır. Şikâyetlerin dini dağılımları da incelendiğinde Müslüman'ın Müslüman'dan alacağını ihtiva eden Şikâyetlerin daha fazla olduğu, Müslüman ve gayrimüslimlerin birbirlerinden alacaklarının olduğu hükümlerin yanı sıra; gayrimüslimlerin kendi aralarında da alacak verecek meselesi hususunda Őikâyette buldukları görölmüştür.

Sonuç olarak; Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defterleri'nde alacak verecek hususunda yapılan Şikâyetlere Divan-ı Hümayun'un kayıtsız kalmadığı ve Şikâyetlere getirilen çözümlere bakıldığında devletin, adaleti sağlamak adına ciddi çaba sarf ettiği anlaşılmaktadır. İncelenen defterlerden, Osmanlı idarecilerinin Amasya Kazâsı'ndan yapılan Şikâyetlere diğer coğrafyalardan gelen Şikâyetlerde olduğu gibi azami ölçüde cevap vermeye çalıştığı, kişilerin alacak-verecekler hususunda yaşadıkları sorunları çözmeye uğraştığı görölmektedir. Bu Şikâyetlerin incelenmesiyle elde edilen

özellikle istatistikî verilerle başta Amasya şehir tarihi olmak üzere bölge tarihine de az da katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Kaynakça

- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA), Bab-1 Asâfi, Sivas Ahkâm-1 Şikâyet Defterleri, No: 1-36.
- Açikel, Ali, Rum Eyâleti, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 35, (2008), İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları. s. 225-226.
- Açikel, Ali, Tokat, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt. 41, (2012), İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları. s. 226-227.
- Aktaş, Cumhur, *Amasya Ve Çevresinin Orta Çağ Boyunca Tarihi Coğrafyası*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Aydın, Mehmet, Akif, Mehir, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 28, (2003), Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları. s. 389-391.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Hazırlayan: Yusuf İhsan Genç vd., Başbakanlık Basımevi: İstanbul. 2010.
- Belge, Hadi, “Seyyah William Ouseley’in Gezi Notlarında Amasya (1812)”, 5. *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, Diyarbakır, (2020), s. 777-786.
- Belge, Hadi, “İsveçli Gezgin Jean Otter’in Şark Seyahati: Tokat ve Amasya İzlenimleri (1734-1744)”, *Turkish Studies*, Cilt.16, (2021), s.251-266.
- Cevger, Gürkan ve Kurt, *Keçeci*, Songül, Sivas Ahkâm-1 Şikâyet Defterlerinde Amasya Kazâsı ile İlgili Kayıtlar, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, Cilt. 6, Sayı. 4, (2019), s. 149-159.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi. 2010.
- Duman, Ülkü. *Anadolu Selçuklu Devrinde Amasya Şehri*, Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.

- Emecen, Feridun, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 2021.
- Genç, Nihat, *Amasya Sancağının İdari Durumu ve Nüfus Yapısı (1880-1915)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD), Cilt. 11, Sayı. 1. (2021), s. 57-80.
- Gökbilgin, Tayyib, "15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rum", *Vakıflar Dergisi*, S.6, (1965), s. 51-61.
- Güneş, Hüseyin, *Lale Devrinde Amasya*, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları. 2017.
- İbni Bibi, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi (İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknamesinden)* (Çeviren M. Nuri Gençosman), Ankara: Uzluk Basımevi.1941.
- Özçelik, İsmail, *Devlet-i Âliyye'nin Toplumsal Düzeni ve Kurumları*, Ankara: Gazi Kitabevi. 2013.
- Ünal, Mehmet, *Ali, Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2011.
- Tuğluca, Murat, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016.
- İnalcık, Halil, *Osmanlılar*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- İpşirli, Mehmet, Arzuhal, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları. Cilt 3, (1991), s. 447-448.
- Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, Bursa: Ekin Yayınevi. 2015.
- Strabon, *Geographika (Antik Anadolu Coğrafyası: XII, XIII, XIV Kitaplar)* (Çeviren. Adnan Pekman), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları. 2015.
- Şahin, İlhan-Emecen, Feridun, Amasya, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 3, (1991), İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları. s. 1-4.

ORTA ÇAĞ İSLÂM DÜNYASINDA DEĞERLİ TAŞLAR: MERCAN VE SAFİR *

UĞur ARABACI**

Mustafa ŞAHİN***

Öz

Mücevherler, geçmişte toplumları cezbeden önemli süs eşyaları içerisindeydiler. Özellikle mercan ve safir Orta Çağ'daki hemen hemen bütün toplumlarda değerliydi. Çünkü bu taşlar hem zenginlik sebebiydi hem de ziynet eşyası olarak en başta gelenler arasındaydılar. Bu çalışmada Orta Çağ İslâm dünyasında bulunan değerli taşlardan mercan ve safir iki başlık halinde ele alınmıştır. Yapılan araştırmada bu iki değerli taşın hangi isimlerle anıldığı, renkleri, nerede bulunduğu, nasıl çıkarılıp toplandığı ve hangi işlemlerden geçerek ne amaçlı kullanıldığı belirtilmiştir. Safir ve mercan çoğu zaman hediye ve süs eşyası olarak, zaman zaman da sağlık alanında kullanılmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, İslam Dünyası, Değerli Taşlar, Mercan, Safir.

Precious Stones in the Medieval Islamic World: Coral And Sapphire

Abstract

Jewelry was among the important ornaments that attracted societies in the past. Coral and sapphire in particular were valuable in almost all societies in the Middle Ages. Because

* Bu çalışma UĞur Arabacı'nın Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilmiş *Orta Çağ İslam Dünyasında Değerli Taşlar: İnci, Mercan, Yakut, Yeşim Taşı, Fildişi, Safir* adlı Yüksek Lisans Tezi'nin belli bölümleri tarafımızdan yeniden gözden geçirilerek ve bazı ilaveler yapılarak hazırlanmıştır.

** ugurarabaci770@gmail.com, Orcid: 0000-0001-7637-3426

*** Prof. Dr., Amasya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Orta Çağ Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi, Orcid: 0000-0002-4897-4053

they were both an expression of wealth and were among the most important jewellery items.

This study discusses coral and sapphire, two of the precious stones found in the Islamic world in the Middle Ages, under their respective headings. It examines the names by which these two precious stones were called, their colours, where they were found, how they were mined and collected, what processes they went through, and for what purpose they were used. Sapphire and coral were often used as gifts and ornaments, and occasionally in the field of health.

Keywords: Middle Ages, Islamic World, Precious Stones, Coral, Sapphire.

GİRİŞ

Sert bir cisim olarak bilinen taş, geçmiş toplumlarda farklı anlamlar ve kavramlar içerisinde kullanılmıştır. Bunların içerisinde doğada az bulunan bazı taşlar ise ayrı bir değer taşımıştır. Bir taşın değerli sayılabilmesi için; nadir, dayanıklı ve güzellik bakımından çekici olması gerekir.

İnsanların değerli taşlara olan ilgisi çok eski çağlara dayanmaktadır. Değerli taş denilince ilk akla gelenler; elmas, zmrit, altın, gümüş, yâkut, inci ve mercandır.

Çalışmanın konusu olan mercan ve safir tarih boyunca insan hayatında her zaman önemli bir yer tutmuştur. Bu taşlar Orta ağ İslâm dünyasında hem buldukları bölgelere ticari bakımından önem kazandırmaktaydı hem de insanların önemli bir geçim kaynağıydı. Bu dönemde mercan ve safir pek çok kullanım alanı bulmuştur. Yaygın olarak sis eşyası olarak kullanılmalarının yanında; bedeni ve ruhi hastalıkların tedavisinde de kullanılmışlardır.

1. MERCAN

Orta ağ'da mercan, taş veya suda yetişen bir bitki olduğu zannedilirken günümüzde onun bir bitki veya taş olmayıp her parçasının taşlanmış birer hayvan fosili olduğu bilinmektedir. Bu mercanlar yetiştikleri sularda taşlaşırlar

(Marozzi, 2006: 125; Kırbıyık, 2007; 70; <https://bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/mercanlar>).²⁸

Ağaç ve çimen dalı ile yelpaze şeklinde olanları yaygındır. Mercanların en belirgin özelliği dayanıklı olmalarıdır (Özdal, 2019: 24-25; Nasıl.com: 2018). Her bir parçasına polip denilen milyonlarca mercan bir araya gelerek mercan kolonilerini oluştururlar. Sert ve yumuşak mercanlar olarak ikiye ayrılan ve yapılarında kalkerli maddeler bulunan mercanlar bir araya gelerek mercan resiflerini oluştururlar. Mercanlar omurgasızdırlar(<https://bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/mercanlar>).

Siyah, beyaz, kahverengi, kırmızı, mavi, pembe, mor ve sarı olmak üzere çok çeşitli renkleri vardır. Renk olarak en meşhuru kırmızı olanlarıdır (Bayer-Hanay, 2021: 17; <https://boleyncrystal.com/blog/mercan-coral-tasi-ozellikleri-ve-faydalari/> Nasıl.com: 2018; <https://boleyncrystal.com/blog/mercan-coral-tasi-ozellikleri-ve-faydalari/>).

İslâm dünyasında Akdeniz’de çıkarılan kırmızı mercan ve Hindistan kıyılarında çıkarılan beyaz mercana büyük talep vardı. Bu dönemde Hintliler hem kendi ülkelerinde bulunan beyaz mercana hem de Akdeniz havzasında bulunan ve tüccarlar tarafından ülkelere getirilen kırmızı mercana da ilgi göstermişlerdir. (Nasıl.com: 2018; boleyncrystal.com/blog/mercan-coral-tasi-ozellikleri-ve-faydalari/).

1.1. Bulunduğu Yerler

Kaynaklar Orta Çağ’da Serendib Dağı’nın²⁹ yakınında bulunan denizde mercanın çıkarıldığını kaydetmişlerdir.

²⁸ Kûr’ân-ı Kerîm’de mercan hakkında değişik yerlerde bilgiler geçmektedir. Bunlardan birisi de denizden çıkarıldığını ile ilgilidir. “İki denizi birbiri üzerine kavuşması için salvermiştir. İkisinden de inci ve mercan çıkar” (Kûr’ân-ı Kerîm, 55: 19,22).

²⁹ Serendib, Hindistan’ın yaklaşık otuz km güneydoğusunda yer alan Seylan Adası’na Orta Çağ İslâm coğrafyacılarının verdiği bir isimdir. XIII. yüzyıldan itibaren Seylan olarak geçmektedir. Asya’nın batısı ile Çin ve Uzak doğu arasındaki deniz yolları üzerinde yer aldığından ayrıca Hindistan alt kıtasına yakın olması nedeniyle milletlerarası ticaretin önemli bir parçasıydı (Bîrûnî, 2017: 57-58; Süleyman et-Tâcir, 2012: 17-

Ayrıca bu dağın etrafında mercan havuzları da bulunmaktaydı. Bu dönemin kaynakları Endülüs'te³⁰ de çok kıymetli mercan madenlerinin olduğunu kaydetmişlerdir. Bu dönemde el-Meriyye'ye bağlı İlbira Denizi'nin kıyısında bulunan mercan yataklarından bir ayda en az seksen kantar mercan çıkarılmaktaydı (Saltan, 2015: 348; Hamza, 2008: 212, 233). Endülüs'teki Harez iskelesinde de mercan bulunuyordu. Harez iskelesi aslında bir koydur. Fakat mercan madeninin bulunması ve tüccarların buraya sıklıkla gelmesiyle önemli bir köy haline geldi. Her ne kadar Harez iskelesindeki kadar çok olmasa da Endülüs'te Yeşil Ada olarak bilinen Septe şehrinde de mercan çıkarılmaktaydı (Opçin, 2015: 73,76; Saltan, 2015: 201; Ciner, 2018: 195, 207; Bakır, 2000: 129). Endülüs'te bulunan mercan, o kadar kıymetliydi ki kaynaklar dünyanın hiçbir yerinde bunun kadar değerlisinin olmadığını kaydetmişlerdir (Saltan, 2015: 348; Hamza, 2008: 212, 233).

66

Kazvinî; Hürmüz'den Bahreyn'e mercan hamutunun olduğunu başka hiçbir denizde buradaki mercanların büyüklüğünde mercanların olmadığını kaydetmiştir. Aynı müellif, Aden'de ve Kis ile Harak arasında da mercan yataklarının olduğunu ancak buralardaki mercanların büyüklüklerinin Hürmüz-Bahreyn arasındakiiler kadar olmadığını kaydetmiştir (Hamza, 2008: 234).

Çinli seyyah Hsi Shih Chi eserinde Shan-hu'nun güneybatı denizinde mercan bulunduğunu kaydetmiştir. İran ve Tunus'un el-Harez bölgesinde de mercan çıkarılmaktaydı (Yıldırım, 2013: 197, 293; Özdal, 2019: 25).

Orta Çağ'da Sudan'da, Mağrib'in Tabark şehrinde bol miktarda mercan yatakları vardır (Hudûdü'l-Âlem, 2018: 114), ve Yemen'de de oldukça fazla mercan kaynakları bulunmaktaydı (Ciner, 2018: 110).

18; İbn Battûta, 2018: 733; Hudûdü'l-Âlem, 2018: 39; Afanasiy Nikitin, 2019: 21; Göksoy, 2009: 425-428).

³⁰ Diğer ismi Barselona'dır. Endülüs'e komşu, Tartuş'a (Tortos) yakındır. Bu sebeple her ne kadar dışımda ise de yakınlığından dolayı Endülüs ile beraber zikredilmektedir. Barselona, Müslümanlar tarafından fethedilip bir süre İslâm hâkimiyeti altında kalmıştır (Ebü'l-Fidâ, 2017:167).

Kazvînî, Nîşâbûr'daki akarsulardan birinin içine İlhanlı Emîri Çoban'ın attığı balıklardan birinin boynunda bir mercan halkasının bulunduğunu, insanların buraya gelerek balıklara yem attıklarını ve onları keyifli bir şekilde izlediklerini kaydetmiştir (Hamza, 2008: 171-172).

1.2. Çıkarılması

Mercanın nasıl çıkarıldığı ile ilgili olarak Endülüs'teki Septe'de de yapılan mercan avcılığı iyi bir örnektir. Burada insanlar mercan toplamaya sandal ile çıkarlardı. Mercan avcıları avlanmak için yanlarına ağaçtan ve üzerine ketenden sarılmış bir odun alırlardı. Bunların her birine iki tane ip bağlayıp denize atarlar ve sonra odunları mercanlarla birlikte çekerlerdi. Septe şehrinde mercan çıkarma işi ile uğraşan elli adet işletme bulunmaktaydı. Bu işletmelerin her birisinde yaklaşık elli adam çalışmaktaydı. Çıkarılan mercan işlendikten sonra, ticarete uygun hale getirilirdi (Opçin, 2015: 73,76; Ciner, 2018: 207; Bakır, 2000: 131).

Tunus'un el-Harez'de mercan çıkaran deneyimli kişiler bulunuyordu. Bu sebeple işi yapan tüccar, ilk önce her türlü alet ve işgücüne sahip olan el-Harez ahalisiyle anlaşma yapmak zorundaydı. Mercan tüccarlarının finansörlüğünde, bazen her biri yirmi kişi taşıyan elli civarında kayıktan oluşan bir filo hazırlanarak mercan rezervlerine doğru hareket edilirdi. Rezervlerden çıkarılan mercanlar tüccarlara aiti, çalışanlar ise emeklerinin karşılığında ücret alırlardı. Çıkarılan bu mercanları kontrol etmek için Tunus yöneticilerinin nâzırları vardı. Bu uygulama bölgenin Fatimî kontrolünde olduğu dönemde de geçerliliğini korudu.

Diğer dönemlerde mercan çıkarma işini bu beldenin halkı, bağımsız ve düzensiz bir şekilde yürütürlerdi. Çünkü Tunus Mâlikî Mezhebine mensup yöneticilerinin kontrolü altındaydı. Bu mezhebin ortaya koyduğu hukuk sistemine göre her türlü deniz ürünlerinden vergi alınmıyordu (Bakır, 2000: 131; Özdal, 2019: 25). Halk çıkardığı mercanları ellerinde tutar ve bölgeye gelen tüccarların kendilerine ulaşmalarını beklerdi. İbn Havkal; bölgede mercan avcılığı ile uğraşan insanlar için iyi kazanan, çok yiyip içen, fazlasıyla rahat tavırlı ayyaşların olduğunu kaydetmiştir (Özdal, 2019: 25).

1.3. İşlem Görme Aşamaları

Zorlu uğraşların ardından toplanan mercanlar satışı sunulmadan önce belli aşamalardan geçmekteydi. Öncelikle mercan hammadde olarak toplanırdı. Toplanan mercanlar temizlenerek yontulur, ardından mermer bir tezgâhın üzerinde zımpara tozuyla zımparalanır sonra da biley taşıyla cilâlanırdı. Bu işlemlerin ardından çelik matkap ile delinir ve takı tasarımı olarak; süs objeleri, tesbihler, takılar, mühürler ortaya çıkardı (Özdal, 2019: 25). Mercanın büyük olanına eş-şâh koyu kırmızı renklerde ve büyük budakları alt kısımdan kesilmiş olan boğumsuz çeşitlerine sebed, horoz ibiğine benzetilene harûhek, Akdeniz’de çıkarılan ve beyaza yakın bir rengi olana murak, Mağrip’teki gül renkte olanına fasincanî, Aden’de çıkarılana dehlekî denilirdi (Bakır, 2000: 130-131).

1.4. Kullanım Alanları

1.4.1. Süs Eşyası ve Ticarî Emtia Olarak Kullanılması

Mercan günümüzde olduğu gibi geçmişte de kolye, gerdanlık, küpe ve tespih başta olmak üzere birçok alanda süs eşyası olarak kullanılırdı. Rivâyete göre; Hûd Peygamber, Ad Kavmini elli yıl boyunca dinine davet etmişti. Ancak Ad Kavmi, onun bu teklifini kabul etmemişti. Bundan sonra Hûd Peygamber, cennetin güzelliklerini ve aynı teklifi kavmin Suriye’de bulunan topluluğuna ilettili. Topluluğun başında bulunan Şeddat teklifi kabul etmeyerek öyle bir cennet oluşturulmasını istedi ki; söylenenden daha güzel ve canlı olsun. Çevredeki yerleşim yerlerinden mercan başta olmak üzere kıymetli madenler getirildi. Şam yöresinde alışılmışın dışında tuğla yerine altın ve gümüşlerle binayı inşa etmişlerdir. Binanın bahçesine de toprak yerine mercan ve amber başta olmak üzere birçok kıymetli maden konuldu. Ayrıca burada 360.000 köşk inşâ edildi ve her bir köşkte yâkut ile süslü sütunlar bulunmaktaydı. Ancak Şeddat, istediği cenneti göremedi. Çünkü o, yapılan binayı görmek istediği sırada gökten bir ses gelip onu, yardımcılarını ve destekçilerini yokluk diyarına gönderdi (Muhammed el-Gırnâtî, 2015: 197-205; Tihranî, 1999: 18,31-32).

XI-XIII. yüzyıllar arasında Akdeniz’in güney ve batı sahillerinde ahşap malzemeler nadir bulunmaktaydı. Bu

dönemlerde paketleme işi sadece kitap, mercan, boncuk ve safran gibi sınırlı sayıda ürün için kullanılmaktaydı (Odabaş, 2017: 120). Bu dönemde mercanın işlendiği yerler arasında Şam'ın önemli bir yeri vardı (Bayer-Hanay, 2021: 66).

Mercanların bir ticarî emtia olarak kullanılmasına verilecek birkaç örnek ise şöyledir: Belh ve Merv'in Moğollar tarafından istilâ edilmesinden sonra, Moğol Hükümdarı Cengiz Han, 1219 tarihinde Taoist Ç'ang-Ç'un'un dini şöhretini duyduğundan onu huzuruna çağırıldı. Cengiz Han, ondan ölümsüzlük ilacını almak istiyordu. Yanına gelen bu şöhretli kişiden ölümsüzlük ilacını sordu. Ç'ang-Ç'un, Cengiz Han'a: "Yaşamı devam ettirmenin çaraları vardır, fakat ölümsüzlüğün ilacı yoktur." dedi. Cengiz Han bu cevap üzerine çok üzüldü fakat belli etmemeye çalıştı ve kendisiyle sonraki bir zamanda tekrar görüşmek istediğini belirtti. Huzurdan ayrılan Ç'ang-Ç'un ve heyeti, dönüş yolunda batıya yaptıkları seferden dönen bir Moğol birliğine rastladılar. İki Çin lirası karşılığında askerlerden elli mercan satın aldılar (Barthold, 1990: 477-478).

Moğol dönemiyle ilgili bir başka örneğe Ch'ang Ch Batı İzenimi Seyahati'nde raslanılmaktadır. Seyyah 618/1222 tarihinde Cengiz Han'ın ordugâhından ayrılıp Semerkand'a geldiklerini ve burada savaştan dönen adamlarla karşılaştıklarını, kendisine eşlik eden subaylardan elli mercan ağacı satın aldıklarını, her bir ağacın bir bacak uzunluğundan daha büyük olduğunu, at üzerinde seyahat ederken bu mercan ağaçlarının kırılmadan gitmesinin mümkün olmadığını kaydetmiştir (Yıldırım, 2013: 252).

XIII. ve XIV. yüzyıllarda ticaret amacıyla Avrupa'dan Keşmir'e getirilen mercanlar dünyanın hiçbir yerinde görülmemiş fiyatlara satılıyordu.

Marco Polo; kadınların mercanları gerdanlık diye boyunlarına astığını ayrıca putlarını mercanlarla süslediklerini kaydetmiştir. Orta Çağ'da mercanlar süs eşyasını ve ticarî emtia olarak kullanılmasının yanında para olarak da bazı yerlerde kullanılmıştır. Hanbalık'ta kullanılan ve değerli kabul edilen kâğıt para Tibet şehrinde kullanılmamaktaydı. Çünkü burada yaşayan insanlar maden kullanmadıkları gibi

başkentte basımı yapılan kâğıt paraya da değer vermezlerdi. Burada yapılan ticarete para olarak mercan kullanılırdı. (Marco Polo, 2015: 42-43, 112-113).

Hindistan kıyılarında beyaz mercan bulunmasına rağmen Hint halkı kendi ülkerinde bulunan mercanlara yerine daha çok Akdeniz bölgesinde çıkarılan kırmızı mercanlara yoğun ilgi göstermişlerdir. Bu sebeple tüccarlar Akdeniz bölgesinden aldıkları kırmızı mercanları Hint ülkelerine getirmişleridir. Bu dönemde kırmızı mercanın diğer bir önemli pazarı da Afrika idi (Yıldırım, 2013: 197, 293; Özdal, 2019: 24-25).

1.4.2. Sağlık Alanında Kullanılması

Orta Çağ'da mercanın birçok hastalığın tedavisinde işe yaradığına inanılıyordu. Bu hastalıklar fiziki olabileceği gibi ruhî ve psikolojik hastalıklar da olabiliyordu. Mide ve kalp hastalıklarına iyi geldiğine, nefesi kuvvetlendirdiğine, nefes darlığını yok ettiğine, akan kanın durmasını sağladığına, dalak ve mide yaralanmalarını iyileştirdiğine inanılıyordu. Mercana bakmanın gözü kuvvetlendireceğine, yarım dirhem dövülmüş mercanın zehir içen bir kimseye çok faydası olduğuna inanılıyordu. Mercan yakıldıktan sonra dişlerin diplerine ve üstlerine sürüldüğünde kiri giderir ve dişleri beyazlatırdı. Bu fiziki hastalıklara verilen örneklerin yanında ruhi ve psikolojik hastalıkların tedavisinde ise en başta nazar değmesine karşı mercanın şifa olduğu inancı vardı. Küçük çocukların boynuna mercan bağlandığında nazardan koruduğuna inanılırdı (Demir ve Kılıç, 2003: 29-30; Yeşilbağ, 2019: 705; İşman, 2020: 20; Bayer-Hanay, 2021: 20). Sara hastalığına da iyi geldiğine de inanılan mercandan yapılan bir muska boyuna takıldığı takdirde sarayı giderdiği, nikris hastalığına iyi geldiği, dövülerek göze sürülen mercanın göz sinirlerini güçlendirdiğine inanılırdı (Kırbyık, 2007: 70; Bayer-Hanay, 2021: 20).

1.4.3. Benzetim Aracı Olarak Kullanılması

Kûr'an-ı Kerîm'de cennet kadınlarının niteliklerinin anlatıldığı; "Onlar sanki yakut ve mercandır" meâlinde bir âyet vardır (Rahman, 58).

Mi'râciyelerdeki tasvirlerle göre Hz. Muhammed'in Mi'râc gecesi bindiği Burak'ın dişlerinin mercandan idi

(Kutlar, 2005: 3). Yine aynı tasvirlerde Mi'râc'da bir ayağı sahra taşında diğeri göklerde olan merdiven tasvir edilirken, merdivenin ayaklarının mercan, zümrüt, inci, gümüş, altın, yâkut ve lâlden olduğu kaydedilmiştir (Kutlar, 2005: 4). Mesnevîlerdeki zıfâf gecesindeki bazı müstehcenlikler anlatılırken kan; kırmızı renkte olan lâl ve mercan ile tasvir edilmiştir (Kutlar, 2005: 9-10).

Mercan, bazı dönem şâirleri tarafından da kırmızı renginden dolayı âşğın kanı, kanlı gözyaşı, sevgilinin dudağı yerine benzetme aracı olarak kullanılmıştır. Sevgilinin ağzı, yanağı da mercana benzetilmiştir. Kanlı gözyaşı döken kirpiklerle mercan dalı renk ve şekil nedeniyle bağ kurularak benzetme yapılmıştır (Kutlar, 2005:35). Aşağıda verilen beyitte âşğın kanlı göz yaşları, sevgiliye küpe olarak tasvir edilmiştir

“Cismini halhal ider mercân-ı eşkin gûşvâr

Nev'i zârûn kebûter-baz olaldan dilberi” (Tulum vd. 1977: 526'den naklen Kırbıyık, 2007:70).

Merv bölgesinde bulunan Ebû Sâid, Ebul-Hayr'ın da mezarının bulunduğu Haverân kasabasındaki âlîmler için řu şiir söylenmiştir, (Hamza, 2008: 178-179).

“Sabaha kadar ava çıktı Haverân toprağına

Geceleyin buldu kendine dört güneş

Hâce gibi Ebû Ali Şâdanî Kûr'ân bekçisi

Esad Mihine gibi müftü buldu

Temiz bir sâfi sultanı tarikat bu Sâid

İftiharlı bir şâir Horasanlı Enverî

Mutlu ol ey Haverân'ın suyu toprağı

Deniz gibi toprağında da mercan var “

Bir benzetim aracı Hayâlî beyitlerinde aşkı tanımlarken mercanı; Bayezit-i Bistâmî ve Cüneyd'in gönül kanından meydana gelmiş tespil olarak tanımlamıştır

“Cüneyd'in Bayezid'in hûn-ı dilden

Elinde sübha-i mercânıdur aşk” (Kırbıyık, 2007: 70).

Nev'i'nin aşağıdaki beyitinde de kırmızı mürekkep ile yazılan şiirlerden her biri, şiir denizinin ele benzeyen mercanı olarak ifade edilmiştir.

Sürh ile mektûb olan eş'ar-ı renginum benüm

Her birisi bahr-i nazmun pençe-i mercânıdır
Burada kullanılan “pençe-i mercan” terkihi, beş beyitlik gazelleri hatırlatmaktadır; çünkü pençe ile beş sayısı ilgilidir (Tulum vd. 1977: 91’dan naklen; Kırbıyık, 2007:70)

2. SAFİR

2.1. Safirin İsminin Kökeni ve Anlamı

Yunanca “sappheiros” yani mavi anlamından türetilen safir, gök yâkut olarak da adlandırılmıştır. Bu adlandırmanın sebebi mineral bakımından yâkut ile benzerlik göstermesindedir (Marco Polo, 2015: 168; Bingül, 1939, 257; <https://www.makaleler.com/safir-nedir-ozellikleri-nelerdir> (31.07.2020 10:42)).

Dünyanın en değerli taşlarından biri olan safir, M.Ö. 800’lü yıllardan bugüne kadar bilinen önemli bir madendir. Tarih boyunca, süs eşyası olarak tanınsa da farklı şekilde de kullanıldığı görülmektedir. Safirin kötü güçlere karşı koruduğuna inanılmaktaydı. Bu sebeptendir ki Eski Çağ’da Persler, Grek tehdidine karşılık yanlarında safir taşıdıkları gibi Orta Çağ Avrupası’nda papazlar kötü güçlere karşı safiri mücevher olarak takmaktaydılar. Osmanlılar döneminde ise safir gözde takılar arasında yer alıyordu (<https://www.makaleler.com/safir-nedir-ozellikleri-nelerdir> 31.07.2020 10:42)).

2.2. Renkleri

Safir genel olarak; al, gök mavisi, mor, sarı ve portakal renginde olur (Marco Polo, 2015: 168; Bingül, 1939, 257; <https://www.makaleler.com/safir-nedir-ozellikleri-nelerdir> (31.07.2020 10:42)). Bazı safirler gündüz yeşil gece ise menekşe mavisi renginde görünmektedir (Victoria, 2006: 258; Bora, 2013:28;<https://www.asriran.com/fa/news/51938931.07.2020> 17:58)).

2.3. Bulunduğu Yerler

Hindistan’ın güneyinde bulunan Serendib Adası’nda safir madeni bulunmaktaydı (Marco Polo, 2015: 168; Victoria, 2006: 243, 249, 250). Hindistan’da kıymetli safir madeni bulunmakla birlikte dünya rezervinin yüzde ellisini Afrika ve

Madagaskar oluşturmaktadır. Afganistan'da Penşir (Penchir)³¹ ve Bedehşan'ın³² güney bölgelerinde safir bulunuyordu (Marozzi, 2006: 138, 412; Afganistan İşlâm Cumhuriyeti Sanat ve Ticaret Bakanlığı, Afganistan'ın Milli Stratejik İhracatı, 2022-2018: 2, 9).

2.4. Toplanması

Safirin oluşması için belirli bir jeolojik zamanın geçmesi gerekir. Bu zamanın geçmesinin ardından ana kayalardan kopan safirler, tepelerden aşağı kayarak nehirlerle doluyordu. Safir toplayıcıları nehirlerin sığ olan bölgelerinde bunları topluyorlardı. Nehirlerin sığ olan kesimlerinin seçilmesinin sebebi suyun çok ve hızlı olduğu dönemde taşların sürüklenerek denizlere akmasındandı (Victoria, 2006: 274-276).

2.5. Kullanım Alanları

2.5.1. Süs Eşyası Olarak Kullanılması

Kaynaklar Victoria'da eyaletinde safirin süs eşyası olarak kullanıldığını belirtmektedirler. Victoria'da eski dönemlerde yöneticiler güçlerini sergilemek için fil sürüleri kullanmaktaydılar. Filleri kullanan sürücüler safir ile süslenmiş görkemli elbiseler giymekteydiler (Victoria, 2006: 246).

Selçuklu Devleti'nde safirin süs eşyası olarak kullanıldığına dair bilgiler bulunmaktadır. XII.-XIII. yüzyıl İran ve Selçuklu yüzüklere safir ile süslenmekteydi. Bu süslemede safirin kullanımı yüzüklere farklı bir renk katmıştır (Büyükyazıcı ve Altuntaş, 2019: 1767). Ayrıca safir, değerli taşlarda yerleştirmek anlamına gelen mıhlama yöntemi ile metal taş yuvalara yerleştirilmekteydi (Yeşilmen, 2018: 84).

Safirin süs eşyası olarak kullanılmasına bir örneği Timur'a elçi olarak gönderilen İşpanyol elçisi Claviyo'nun yazdığı eserden öğrenmekteyiz. Claviyo, Emır Timur'un büyük hanımının verdiği bir ziyafette gördüklerini hayret verici

³¹ Günümüz Afganistan'ındaki Herât şehrinin kuzey doğusunda bulunan Penchir veya Nehcır adıyla bilinen bir vadinin ve aynı adı taşıyan bir şehirdir (şahin, 2013: 82, 211).

³² Güney Tohâristan sınırları içerisinde yer alan Bedahşan günümüzde Kuzeydoğu Afganistan'da bulunan idari bölgenin adıdır (Yılmaz, 2021: 56-57; Yılmaz, 2018: 339-340).

cümlerle anlatırken; bir masanın önünde bulunan insan boyundaki ağacın meyveleri safir, zümrüt, yakut, zümrüt ve insanı hayrete düşüren irilikte incilerin süslediğini kaydetmiştir (Özdemir, 2022: 168).

2.5.2. Sağlık Alanında Kullanılması

Safir, insanlar üzerinde oluşan stres ve duygu yoğunluğunu gidererek özgürlük hissi uyandırdığına ve kuvvetlendirdiğine inanılırdı (Pamela& Jonathan, 2000: 152).

SONUÇ

Bu çalışmada mercan ve safir gibi değerli taşların Orta Çağ İslâm dünyasındaki fonksiyonları incelenmiştir. Özellikle Orta Çağ'daki seyyahlar değerli taşlardan birçok vesile ile sıkça bahsetmişlerdir. Bu dönemde diğer değerli taşlar gibi safire ve mercana sahip olmak zenginlik göstergesiydi ve bu durum hemen hemen bütün toplumlar için geçerliydi. Bu kadar kıymetli olan taşların işlenmesi de maharet isteyen bir işti. Genel olarak mercan parlatma, cilalama ve delme işleminden sonra çeşitli dekoratif malzemesi olmaktaydı. Çoğunlukla mavi renkte bulunduğundan gök yâkut olarak adlandırılmıştır. Mercan ve safir Orta Çağ İslâm dünyasında başta süs eşyası ve sağlık olmak üzere birçok alanda kullanılmışlardır.

KAYNAKÇA

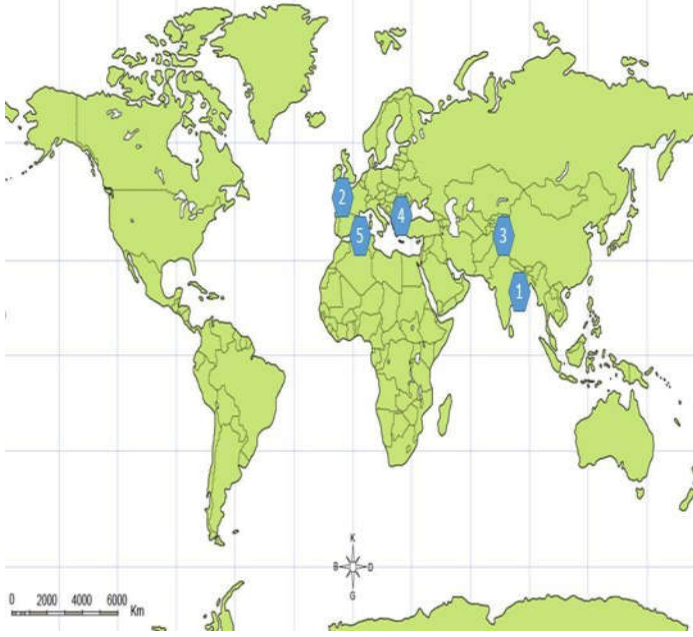
- Afganistan İslâm Cumhuriyeti Sanat ve Ticaret Bakanlığı, Afganistan'ın Milli Stratejik İhracatı, 2022-2018.
- Anonim *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib* (2018). Murat Ağarı (Çev.). İstanbul: Kitabevi.
- Bakır, A. (2000). *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*. Ankara: Bizim Büro.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*. Hakkı Dursun Yıldız (Çev.). Ankara: TTK.
- Bayer, İ.ve Hanay, N. (2021). Kur'an'ın Yakut ve Mercan Benzetmesinde Kadın, *Mütefekkir*, 8, (15), ss.13-22.
- Bingül, N. R (1939). Eski Eserler Ansiklopedisi. C. 3. İstanbul: Çituri Biraderler.
- Büyükyazıcı, M. ve Altuntaş, O. (2019). Kuyumculuk Sanatında Mıhlama Tekniği. *Social Sciences Studies Journal*, 5/32, 1765-1774.

- Chase, P. & Jonathan, P. (2000). Değerli Taşlarla Tedavi Yöntemleri. Tutku Çetin (Çev.). İstanbul: Arıtan.
- Ciner, O. (2018). *El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm Fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Clot, A. (2007). *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*. Nedim Demirtaş (Çev.). Akın Terzi (hzl.). İstanbul, Tarih Vakfı Yurt.
- Demir, R ve Kılıç, M. (2003). Cevâhîrnâmeler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevâhîrnâme, *OTAM*, "14/14", 1-64.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî (2018). *İbn Battûta Seyahatnamesi*. A. Sait Aykut (Çev.). 8. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi.
- Ebû Bekr-i Tihranî (1999). *Kitab-ı Diyarbekriyye*. Mürsel Öztürk (Çev.). Ankara: TTK.
- Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî (2015). *Tercume-i Tuhfetü'l-Elbab ve Nuhbetü'l-A'cab Gırnâtî Seyahatnamesi*. Sadık Yazar (hzl.). İstanbul: Büyüyen Yay.
- Ebu'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî (2017). *Kitâbu'l-Cemâhir fî Ma'rifet'l-Cevâhir (Kıymetli Taşlar ve Metaller)*. Emine Sonnur Özcan (Çev.). Ankara: TTK.
- Ebû'l-Fidâ (2017). *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Bıldan)*. Ramazan şeşen (Çev.). İstanbul: Yeditepe.
- Eğitim Atölyeleri ve 34. Toplantı ve 2. Uluslararası Yer Bilimleri Kongresi(1396)*. Tahran.
- Göksoy, İ. H. (2009). Sri Lanka. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (C 37, 425-428).
- Hamza, M. (2008). *Hamdullah Müstevfi ve eseri "Nüzhet'ül-Kulûb*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- İşman, S. A. (2020). Jewels of Renaissance and Baroque: Pearls and Corals in the European Art of Painting, *Artuklu Sanat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, "4", 10-28.
- Kırbyık, M. (2007). Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar, *Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, 18, 61-75.

- Kutlar, F. S. (2005). *Klâsik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risâle-i Cevâhir-nâme*. Ankara: Öncü Kitap.
- Marco Polo'nun Geziler Kitabı (2015). Ömer Güngören (Çev.). İstanbul: Yol.
- Marozzi, J. (2006). *Timurlenk İslam'ın Kılıcı, Cihan Fatih*. Hülya Kocaoluk (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi.
- Nikitin, A. (2019). *Üç Deniz Ötesine Seyahat*. Serkan Acar (Çev.). 3. Baskı, Ankara: TTK.
- Odabaş, M. (2017). *Solomon Dov Goitein'e Göre Ortaçağ Müslüman Akdeniz'inde Deniz Ticareti (XI-XIIIYüzyıl)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Opçin, E. (2015). *İbn Havkal'ın Sûretü'l-Ard Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirilmesi. İbn Havkal'ın Sûretü'l-Ard Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Özdemir, E. (2022). *Ruy Gonzalez Clavijo'nun Seyahatnamesi ve Kritiği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Lisans Tezi, İstanbul.
- Saltan, M. (2015). *el-Mesâilil ve'l-Memalik'in tercüme ve değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Seyyid, E. F. (2000). İskenderiye. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (C 22, 574-576).
- Süleyman et-tâcir (2012). *Doğunun Kalbine Seyahat Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri*. Ramazan Şeşen (Çev.). İstanbul: Yeditepe.
- Şahin, M. (2013). *Orta Çağda Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar) (961-1507)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.
- Yeşilbağ, S. (2019). Muhibbî Dîvân'ında Değerli Taşlar, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, "22", 689-712.
- Yeşilmen, N. (2018). Takının Tarihsel Gelişim Süreci ve 21. Yüzyıl Takı Anlayışı: Seramik-Metal Kili ile Çağdaş Takı

- Yorumları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Eskişehir.
- Yıldırım, K. (2013). *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*. İstanbul: Ötüken.
- Yılmaz, A. (2018). Tohâristan'ın Adı, Coğrafyası ve Genel Sınırları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (62).
- Yılmaz, A. (2021). *Arap Fetihlerinden Büyük Selçuklu Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Tohâristan*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Nasıl.com (Kanal) (2018). Mercan Taşının zellikleri. Youtube (12.02.2021).
(<https://www.asriran.com/fa/news/519389/31.07.2020>
17:58).
- <https://www.makaleler.com/safir-nedir-ozellikleri-nelerdir>
(31.07.2020 10:42).
- <https://bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/mercanlar>
(22.02.2024)
- <https://boleynycrystal.com/blog/mercan-coral-tasi-ozellikleri-ve-faydaları/> (22.02.2024).

Ek-1: Mercanın Bulunduğu Yerleri Gösteren Harita

78

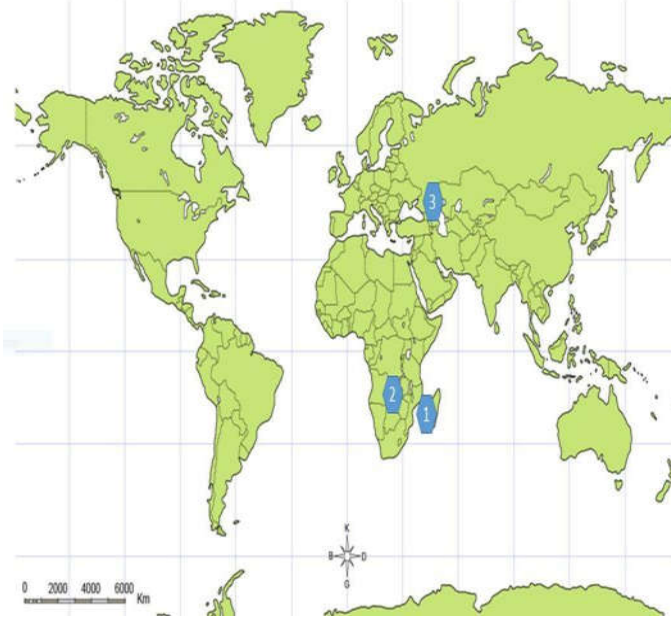
1. Sri Lanka (Serendib Adası)
2. Endülüs Bölgesi ve Cebeli Tarık
3. Hindistan
4. Akdeniz
5. Mağrib Bölgesi

Ek 2: Mercan

Erişim Adresi: <https://www.degerlitaslar.gen.tr/mercan-coral> (Erişim Tarihi24.12.2020).

Ek 3: Safirin Bulunduğu Yerleri Gösteren Harita

1: Madagaskar

2: Çin

3: Afganistan (Bedehşan, Penşir)

Ek-4: Safir

Erişim Adresi: (<https://www.degerlidogaltas.com/safir-tasi/>)
(Erişim Tarihi:24.12.2020).

ORTA ÇAĞ İSLÂM DÜNYASINDA DEĞERLİ TAŞLAR: YÂKUT *

Uğur ARABACI**

Mustafa ŞAHİN***

Öz

Yâkut, Orta ağ'da başta süs eşyası, hediye ve sağlık olmak üzere pek çok alanda aranan bir emtia olmuştur. Dünyada belirli bölgelerde bulunan bu değerli taş, Eski ağlardan itibaren insanların ilgi odağı haline gelmiş ve hemen hemen bütün toplumlarda sahip olmak istenilen bir süs eşyası olmuştur. Yâkut kıymeti nedeniyle zenginlik göstergesiydi. Sadece bu taşa sahip olan insanların değil bulunduğu coğrafyanın da önem kazanmasına sebep olmuştur.

Bu alışmada Orta ağ İslâm dünyasında bulunan değerli taşlardan yâkut ele alınmıştır. Araştırmada yâkutun hangi isimlerle anıldığı, renkleri, nerede bulunduğu, nasıl çıkarılıp toplandığı ve hangi işlemlerden geçerek ne amala kullanıldığı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Orta ağ, İslâm Dünyası, Değerli Taşlar, Yâkut.

Precious Stones in the Medieval Islamic World: Ruby

Abstract

In the Middle Ages, ruby became a sought-after commodity in many fields, especially in the fields of ornamentation, gifts, and health. This precious gemstone, which is found in certain regions of the world, has been the centre of people's attention since Ancient Times and has been an ornamental item desired

* Bu alışma Do. Dr. Mustafa Şahin'in danışmanlığında Uğur Arabacı'nın Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilmiş *Orta ağ İslam Dünyasında Değerli Taşlar: İnci, Mercan, Yâkût, Yeşim Taşı, Fildişi, Safir* adlı Yüksek Lisans Tezi'nin bazı kısımlarının tarafımızca tekrar gözden geçirilerek yeniden düzenlenmesi ve bazı eklemeler yapılmasıyla hazırlanmıştır.

** ugurarabaci770@gmail.com, Orcid: 0000-0001-7637-3426

*** Prtof. Dr., Amasya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Orta ağ Tarihi Ana Bilim Dalı, mustafa.sahin@amasya.edu.tr, Orcid: 0000000248974053

to be owned in almost all societies. Because of its value, it was a sign of wealth. Not only the people who owned it, but also the region where it was located gained importance.

This study discusses ruby as a precious stone of the Islamic world in the Middle Ages. It examines the names by which it was called, its colours, where it was found, how it was mined and collected, what processes it went through, and for what purpose it was used.

Key Words: Middle Ages, Islamic World, Precious Stones, Ruby.

GİRİŞ

Sert bir cisim olarak bilinen taş, gemiş toplumlarda farklı anlamlar ve kavramlar ierisinde kullanılmıştır. Bu taşların bazıları tabiatta az bulunmaları, dayanıklı ve ekici olmaları ve kullanım alanları itibariyle değerli taşlar olarak kabul edilmişlerdir.

İnci, mercan, yâkut, safir, fildişi, altın ve gümüş başta olmak üzere pek çok değerli taş insan hayatında önemli yer edinmiştir. Özellikle süs eşyası olarak kullanılan değerli taşlar zenginliğin, gösterişin ve zarafatin de simgesi olarak görölmüştür.

Değerli taşlar sadece süs eşyası olarak alınıp satılmak yönüyle değil, hediye, sağlık ve tıp olmak üzere birçok alanda kullanılmıştı. İnsanların bunlara olan ilgisi çok eski çağlara dayanmaktadır. Bu kadar az ve pahalı olan değerli taşlar çıkarıldıkları, işlendikleri ve ticaretinin yapıldığı yerlerde önemli bir geçim kaynağı olarak zamanın istihdamına da büyük katkılar sağlamışlardır. Çalışmaya konu olan yâkut da yukarıdaki özellikler nedeniyle değerli taşlar sınıfında görölmüş ve tarih boyunca insanların ilgi odağı olmuştur. Bu araştırmada yâkut birçok yönüyle incelenerek bilim dünyasına katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

YÂKUT

1. Yâkut İsminin Anlamı, Kökeni ve Yâkut Taşının Özellikleri

Yâkutun bilimsel adı *korundumdur*. Kelime köken olarak Arapça'dır. Defeden, uzaklaştıran ve kovan anlamına gelmektedir. Farsça'da Yakend adıyla da bilinir (Bakır, 2000:

53; Ebû'l Kasım Abdullah Kâşânî, 1385: 27; Kerman Madeni: 34; Eğitim Atölyeleri ve 34. Toplantı ve 2. Uluslararası Yer Bilimleri Kongresi, 1396; Velioğlu-Çevik, ? : 3).

Yâkut farklı ısınma ve soğuma ile bazı kimyasal reaksiyonlarla çok uzun bir zaman dilimi içinde oluşur (Bayer-Hanay, 2021:17).

Yâkutun en önemli özelliği dayanıklı olmasıdır (Ebû'l Kasım Abdullah Kâşânî, 1385: 26; Velioğlu-Çevik, ? : 3-4). Bütün değerli taşlar içerisinde üstünlük ve güzellikte en ön sırada gelenlerdendir. Kûr'ân-ı Kerîm'de¹ cennet hûrileri “Sanki onlar yâkut ve mercandırlar.” meâlindeki âyette görüldüğü üzere yâkuta benzetilmiştir (Rahmân 58). Kûr'an'da, yâkutun kırmızı renginden dolayı Nefs Cenneti'ne, mercan ise beyazlığından ötürü Kalp Cenneti'ne gönderme yapılmıştır (Bayer-Hanay, 2021: 18). Orta Çağ kaynakları Dâru's-Selâm Cenneti'nin kırmızı yâkuttan, Firdevs Cenneti'nin duvarlarının dört sıra yâkuttan, Adn Cenneti'nin iki kanatlı kapısının birisinin ve çakıllarının, Hz. Mûsâ'ya verilen levhaların yâkuttan olduğunu kaydetmişlerdir (Taberî, 1992: II/672; Bayer-Hanay, 2021: 20). Hz. Muhammed'in Mi'râciye tasvirlerinde diğer değerli taşların yanında yâkuta da yer verilmiştir. Burak bineğinin yuları yâkuttan, kanatları kızıl yâkuttan idi (Kutlar, 2005: 3). Cennetin sekiz kapısından birisi yâkuttan idi (Kutlar, 2021: 5). Hz. Âdem'in cennetten kovulmasından sonra yaptığı duâsı kabul olmuş ve Mekke'deki bugünkü Kâbe'ye indirdiğinde oraya cennetten bir yâkut gönderdi. Tufan hadisesine kadar bu taş orada kalmış ve Tufandan sonra göğe kaldırılmıştır (Taberî, 1991: I/156). Bazı rivayetlere göre ise Hz. Âdem ile cennetten indirilmiş olup Hz. Âdem bu taşa gözyaşlarını silmiştir (Taberî, 1991: I/172). Taberî'nin naklettiğine göre Sebe Melikesi Belkıs'ın tahtı yâkuttan idi (Taberî, 1991: II/713). İslâm dünyasında bu konuda verilecek örnek o kadar çoktur ki detaya girmek konumuzun amacını aşar. Yine Semâvî dinlerden olan Tevrat'da da Hz. Havva'nın cennete iken yâkut kaplı tahtta oturduğu kaydedilmiştir (Bayer-Hanay, 2021:19).

¹ “Sanki onlar yâkut ve mercandırlar.” (Rahmân, 58).

2. Renkleri

Yâkut, korendon mineralinin kırmızı ya da morumsu kırmızı olan türüdür. En önemli renkli taşlardan birisi olduğu için renkli taşların kralı olarak da anılır. Kalitesi yüksek olan yâkutlar, renkli taşlar içerisinde kıymet olarak en değerli olanlarıdır. Yâkutun kırmızı, mavi, sarı, yeşil, siyah ve beyaz renkleri varsa da bunların içerisinde en değerlisi kırmızı renkte olanıdır. Oldukça güzel olan kırmızı rengi özellikle nar kırmızısı, Farsça'da Behremanî (بهرامانی) olarak adlandırılır. Yâkutun, rengini saflaştırmak ve kırmızısını artırmak için fazla ısıya ihtiyaç duyulurdu. Çünkü içerisinde kum, toprak ve mor renk karışmış olabilirdi. Yâkut, ısıtıldığında rengini kaybediyorsa o gerçek bir yâkut değildir. Bu konu ile ilgili olarak el-Kindî; yâkutun ısıtıldığında renginin kaybetmemesi gerektiğini aksi takdirde ısıtılan taşın yâkut olmadığını, bunun yanında her ısıtılan ve kırmızı renge dönüşen taşlarında yâkut olmadığını, demirinde ısıtılarak kırmızı renk aldığını belirtmiştir (Bîrûnî, 2017: 45,56, 95-96; Bakır, 2000: 54, 56-57; Kerman Madeni: 34; Ebû'l Kasım Abdullah Kâşânî, 1385: 28; Aksoy, 2016: 66; Kanar, 2019: 326). Orta renkli yâkuta kıvılcım ateş ismi verilmektedir. Ancak hiçbir yâkut türü, kırmızı yâkutun özellikleri kadar kıymetli değildir (Ebû'l Kasım Abdullah Kâşânî, 1385: 27-28).

Kırmızı renginden dolayı dudak, ağız, göz yaşı, kızarmış göz, güneş ve şarap zaman zaman yâkuta benzetilmiştir (Kutlar, 2021: 16).²

Bazı kaynaklar ise en iyi yâkutun zeytin yeşili renginde olduğunu, beyaz yâkutun renginin kazınarak oluştuğunu belirtmişlerdir (Bîrûnî, 2017: 95-96; Kerman Madeni: 34; Bakır, 2000: 54). Zeytin rengine benzediğinden dolayı bu tür yâkutlara zeytunî de denilmektedir (Muhammed b. Mahmûd Şirvânî, 2012: 45). Bu renklerin haricinde toz renginde bulunan

² Mîrhând, Cengiz Han'ın ordusunun Bedehşan'daki katliamını burada kırmızı yâkut çıkarılmasına gönderme yaparak; toprağın rengini öldürülenlerin kanıyla kırmızılaştığı için yâkuta benzetmiştir (Mîrhând, 1339: 108). Yâkut'un benzetme aracı olarak kullanılması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Kutlar, 2021: 16-27).

yâkutlar da vardır. Ancak toz renginde bulunan yâkutlar, ten rengine uyumlu olmadığı için çok fazla rağbet edilmemiştir. Toz renginde bulunan yâkutlar gece karanlığında kırmızı renkte görülmekteydi. Ancak hava aydınlandığında yeniden toz rengini almaktaydı. Bîrûnî; toz renginde bulunan yâkutun boğulmuş ya da tokatlanmış bir insanı temsil ettiğini kaydetmiştir (Bîrûnî, 2017: 45, 56).

3. Bulunduğu Bölgeler

Yâkut yeryüzünde daha çok Ekvator çizgisine yakın alanlarda bulunur. Burada bulunmasında oluşumunda ısının etkisi nedeniyle (Hamza, 2008: 212)³ Yâkut rezervi en çok Güneydoğu Asya'dadır. Hindistan'da başta yâkut ve elmas olmak üzere değerli taşlar bulunmaktaydı (Hudûdü'l-Âlem, 2018: 40). Serendib Adası (Srilanka)⁴ dünyadaki yâkut rezervleri açısından ilk sırada yer alıyordu. Dönemin seyyahlarının hemen tamamı burada bulunan yâkutların farklı renklerde bulunduğunu kaydetmişlerdir. Süleyman et-Tâcir; adanın etrafında kırmızı, sarı, hafif mavi yâkutun bulunduğunu, İbn Rûsteh; burada bulunan yâkutun kırmızı ve gök mavisi renginde olduğunu, İbnü'l-Fakih; bölgede sarı yâkut madenlerinin bulunduğunu, yâkutların ve diğer bölgede bulunan maddelerin ancak gezilerek görüleceğini, İbn Hurdazbih ise adada rengârenk yâkutların olduğunu belirtmiştir (Bîrûnî, 2017: 52,57; Süleyman Et-Tâcir, 2012: 17-18; Mîrhând, 2019: 115; Hamza, 2008; 233; Eker, 2010: 159-160; Güllü, 2007: 1, 4; İbn Hurdazbih, 2008: 61; Nikitin, 2019: 20-21; Hamza, 2008:205). İbn Battûta; Serendib bölgesinde bulunan yâkutların hükümdarların tacına konulduğunu, bu âdetin babadan oğula geçtiğini kaydetmiştir (İbn Battûta, 2018: 209).

³ Bkz. Ek:1

⁴ Serendib, Orta Çağ İslâm coğrafyacılarının Hindistan'ın güneyindeki Seylan Adası'na verdiği bir isimdir. Müslümanların ilk coğrafya eserlerinde, Serendib adıyla bilinen yer, XIII. yüzyıldan itibaren Seylan olarak anılmıştır. Burası bir ada olup Asya'nın batısı ile Çin ve Uzak Doğu arasındaki deniz yolları üzerinde yer aldığından ve Hindistan alt kıtasına yakın olması nedeniyle milletlerarası ticaretin önemli bir parçasıydı (Bîrûnî, 2017: 57-58; Süleyman et-Tâcir, 2012: 17-18; İbn Battûta, 2018: 733; Hudûdü'l-Âlem, 2018: 39; Afanasiy Nikitin, 2019: 21; Göksoy, 2009: 425-428.).

Serendib'de yâkutun bulunduğu en önemli yer Kunakâr şehriydi. Şehir, Hûr-ı Yâkut (Yâkut Körfezi) denilen körfezin kıyısındadır. Körfezde, bol miktarda yâkut bulunmasından ötürü bu şeklide adlandırılmıştı. Ayrıca bölgede Behremân adlı yâkut bulunmaktaydı. Orta çağ'daki insanların nazarında yâkutun en kıymetlisi bu türden olanıdır. Bu bölgedeki yâkutların bir bölümü ise toprak altından çıkartılırdı (İbn Battûta, 2018: 580, 584). Burada bulunan Behremân Taşı, Cebel ve Horasan bölgesinde de aynı isimle bilinmekteydi (Bîrûnî, 2017: 46).

Malaga'ya bağlı Mont Mayor Kalesi yakınlarında kırmızı yâkut bulunurdu. Ancak ince olup, küçüklüğünden dolayı işlenememekteydi. Endülüs'te Beccâne şehrinin⁵ Naşir Köyü'nün yakınındaki bir hendekte, kırmızı yâkuta benzeyen bir taş çeşidi de bulunuyordu (Saltan, 2015: 347-348).

88

Çin ile Hindistan arasındaki sınırda bulunan Taberna Adası'nda bütün renklerde yâkut madeni bulunuyordu. Adada çok sayıda ırmak ve dağların yanında çok sayıda köy ve kasaba mevcuttu. Adada bulunan her şey tüccarlar tarafından dünya şehirlerine taşınırdı (Hudûdü'l-Âlem, 2018: 9). Claviyo'nun Catay diye kaydettiği muhtemelen Hitay'dan çok ince ve işlemeye uygun yâkutlar önce Hürmüz'e oradan da Sultaniye'ye getirilirdi (Özdemir, 2022: 105).

Günümüzdeki Afganistan'ın Kâbil şehri civarında yâkut madeni bulunmaktadır. Bu bölgede bulunan yâkutlar çeşitli renklerde bulunmaktadır (Kâbil Vilayetinin Maden Kaynakları, 1977: 2).

Afganistanı'ndaki Bedeşşan bölgesi yâkutun önemli miktarda bulunduğu yerlerdendi. Buradaki dağlarda yâkut damarları vardı. Burası erken dönemlerden itibaren değerli taşlarıyla özellikle lâl yâkutları⁶ ve lacivert taşlarla meşhurdu

⁵ Diğer ismi Barselona'dır. Endülüs dışındaki Frenk diyarındandır Endülüs'e komşu, Turtuş'a (Tartuş) yakındır. Bu sebeple her ne kadar dışımda ise de yakınlığından dolayı Endülüsle beraber zikredilmektedir. Barselona, Frenk hükümdarlarından birinin merkezidir. Barselona, Müslümanların fethettiği yerlerden biridir. Ancak ilerleyen zamanlarda kaybedilmiştir (Ebü'l-Fidâ, 2017: 167).

⁶ Lâl taşları yâkuta en yakın akraba taşlardandır. Kırmızı şeffaf ve berrak bir taş olup renk kalitesi açısından yâkuta benzer. Lâl madenin ilk

(El-Ömerî, 2014: 97; Abdü'l-hakk el-Bağdâdî, 2014: 212; Clavijo, 1993: 168; Strange, 2015: 528-529; Barthold, 1990: 69; D'ohsson, 2014: 120; Yılmaz, 2021a: 189).⁷ Buradaki yâkutlara badahşânî denilirdi. Halşk bu madene balhaş derlerdi (El-Ömerî, 2014: 97).

Mâverâünnehr'de yâkut yatakları bulunuyordu. Mâverâünnehr şehirlerinden olan Sengelenc (Sengelic), bir dağın dibinde bulunmaktadır. Burada lâl taşı ve yâkut madenleri çıkarılmaktaydı (Hudûdü'l-Âlem, 2018: 77). Hudûdü'l-Âlem'in müellifi, Türkistan'ın önemli şehirlerinden Hoten'de⁸, iki nehir arasında değerli yâkutların bulunduğunu kaydetmiştir (Hudûdü'l-Âlem, 2018: 21, 39).

Mısır'da Nil Nehri'nin batı sahilindeki Nûbe sınırından başlayıp ve Fayyûm Bölgesi'nin içindeki İbrîk'e ulaşıncaya kadar kuzeye yönelen dağda yâkut madenleri bulunuyordu (Hudûdü'l-Âlem, 2018: 21). İskenderiye⁹ ve çevresinde bulunan birçok maden aradında yâkut das vardı. Şiddetli bir yağmur yağıp da toprakları sel götürdüğünde burada yaşayan kadınlar, erkekler ve çocuklar şehrin dışına çıkararak selin¹⁰ aktığı bölgede

ortaya çıkışının, oradaki bir dağın depremle çatlayıp parçalanmasıyla olduğu söylenir. Deprem olmasıyla birlikte yer, büyük kayalar düşürecek kadar şiddetle sarsılmış ve bölge altüst olmuştur. Tüm bu yaşananlardan sonra lâl madeni meydana çıkmıştır (Bîrûnî, 2017: 99,101).

⁷ Ancak Bîrûnî; lâl taşının hiçbir şekilde Bedehşan'da çıkmadığını, oraya nispet edilmesinin sebebinin bu taşın Bedehşan üzerinden taşınması ve orada cilâlanması olduğunu bildirmekle beraber, lâl taşının Bedehşan'a üç günlük yol mesafesinde, vahan yakınlarındaki Varzkanc isimli köyün olduğu yerde bulunduğunu kaydetmiştir (Bîrûnî, 2017: 100).

⁸ İlk ismi Yotkan olan Hoten, Doğu Türkistan'ın güneyinde yer alan ve geçmişi çok eskilere dayanan bir şehirdir. Bol akarsuya ve verimli topraklara sahiptir. Hindistan ve Tibet'e yakın olmasının verdiği coğrafi konum şehri Orta Asya'nın merkezi durumuna getirmiştir (Ebü'l-Fidâ, 2017: 385; Taşağıl, 1998: 251-253).

⁹ İskenderiye, Afrika'nın ve Akdeniz'in önemli liman şehirlerinden birisidir. Nil deltasının batısında yer alan şehir Eski Dünya Kıtaları'nı birbirine bağlayan yolların kesişme noktasında olduğu için Orta Çağ'da önemli bir ticarî merkezi (Ebü'l-Fidâ, 2017:113; Eymen Fuâd Seyyid, 2000: 574-576).

¹⁰ El-Kindî; sellerle gelen yâkutların, toprak ve çamurla gelene göre daha kıymetli olduğunu, Bîruni ise Serendib civarında med-cezir döneminde farklı renkte yâkut çıktığını, bu dönemde suyun yâkutları oyuklar mağaralar ve sel bölgelerinden çıkarttığını kaydetmiştir (Bîrûnî, 2017: 59-60).

yâkut madenleri bulurlardı. Her ne kadar insanlar yâkut madeni toplansalar da önlerinde büyük bir engel vardı. Özellikle med-cezîrin yaşandığı sırada yâkutun geldiği bölgeler hükümdarın adamları tarafından gözetlenip korunmaktaydı. Bu nedenle Bekîr eş-Şâmî şöyle demiştir:

Kının güzelliğine rağmen kılıç

Ağzının keskinliğiyle korku uyandırıyor (Bîrûnî, 2017: 60; Saltan, 2015: 138).

Seyyah Bekrî, eserinde Hezrace Dağı'nda¹¹ kalite ve renginin güzelliği bakımından paha biçilemez yâkutların bulunduğunu bildirmiştir (Saltan, 2015: 39). Hicaz ve Yemen arasında bulunan dağlarda da kıymetli kırmızı yâkut yatakları bulunmaktaydı (Arslan, 2014: 83).

4. Çıkarılması

Yâkut, tüm taşlar içinde en sert madenlerden biridir. Şeffaf ve kristal bir yapısı vardır. İçinde kabarcık gibi boşluklar bulunmaz. Genellikle kayaçlar içinde bulunur (Bayer-Hanay, 2021:18). Böyle sert bir özelliğe sahip olan madenin çıkarılması için büyük çabalar harcanırdı. Bazen büyük emekler verilip çok fazla masraflar edildiği halde, bulunmadığı da olurdu. Böyle zamanlar da taliplisinin çok olması münasebetiyle fiyatları çok yükselirdi (El-Ömerî, 2014: 97). Yâkut arayan insanlar ilk önce arazi satın alarak işe başlardı. Kişi, yâkut bulmak için bir parça arazi satın alıp burayı kazmaya başlayınca ilk önce kaya gibi beyaz taşlara rastlardı. Bu kayaları eritmek için insanlar, sert bir yerdeki madeni çıkarmak için oraya kaynatılmış el-kelt¹² dökerlerdi. Belirli bir süre bekledikten sonra taşları sabırla kazıp yâkut çıkarırlardı (Bîrûnî, 2017: 61).

Bedeşan'da yâkut çıkama işlemleri yapılırken dağlarda bulunan yâkut damarları tespit edildikten sonra damarlar üzerinde ayrıntılı bir şekilde inceleme ve ayrıştırma yapılırdı.

¹¹ Seyyah Bekrî eserinde bu dağın Hezkura bölgesinde bulunduğunu kaydetmiştir bkz. (Saltan, 2015: 39).

¹² Hindistan'da mercimek ve pirinç gibi boz renkli yemeklik hububatlardan birisidir. Oldukça kuvvetlidir. Fazla yenildiği takdirde mesanedeki taşları erittiği belirtilmektedir. Kaynaklar el-keltin sadece mesane taşlarını değil dağlarda bulunan taşları da kırđığını kaydetmişlerdir (Bîrûnî, 2017: 61).

Yapılan ayrıştırma sonucu yâkut emeği karşılayacak şekilde ise çalışmaya ve yâkut elde edilmeye başlanırdı (Clavijo, 1993: 168). Buradaki yâkutun çıkarılması oldukça zorlu bir işti. Bedehşan'daki yâkutlar çakıl taşlarına benzer kabukların içerisinde bulunurdu. Buradaki halk yâkutları sel ve rüzgâr vasıtasıyla toplardı. Hatta belirtilen doğal afet gerçekleşmediği takdirde insanlar farklı yöntemlere başvurmaktaydılar. Halk, bir hayvanı kesip büyük parçalara ayırdıktan sonra Bedehşan dağının yamaçlarına bırakırdı. Sonra bu et parçaları akbabalar tarafından dağın zirvesine taşınırdı. Dağın zirvelerinde et parçalarına yapışan yâkutlar, akbabaların etler almalarıyla yapıştıkları etler üzerinden aşağılara düşerlerdi (Bakır, 2000: 54-55).

Bedehşan'dan satın alınan taşlar, Suriye ve Mısır gibi uzak coğrafyalara götürülüp satılırdı. Bu ticaret sırasında bir bir tüccar Memlk Sultanı Melik Âdil Ketboğa'ya kıymetli ve büyük bir yâkut takdim etmişti. Üçgen şeklinde ve tarağı andırıdığı dönemin kaynakları tarafından tasvir edilen bu yâkut dönemin değerli taştan anlayan Necmeddn el-Cevherî adındaki bir ustaya da gösterilmişti. Bu taş elli dirhem¹³ ağırlığında olup oldukça kaliteli ve adeta göz kamaştırıcıydı. Bu taşın değerı taş ustasına sorulunca buna kıymet biememiş ve bu taşın değerinin ancak buna sahip olan kişi tarafından veya benzerini gören kişi tarafından belirlenebileceğini söylemiştir. Halbuki o güne kadar böyle bir taşi orada gören olmamıştı. Buradan Bedehşan'daki yâkut madenlerinin kalitesi ve bu taşa saraylarda verilen değerı göstermesi bakımından önemlidir (El-mer, 2014: 97).

5. İşlenmesi

Yâkut, bulunduğu bölgelerden çıkarılıp toplandıktan sonra işlenmek için atölyelere getirilirdi. Bu kadar kıymetli olan yâkutun işlenmesi de maharet gerektiriyordu. Birtakım aşamalardan geçtikten sonra çeşitli dekoratif ve takı malzemesi olarak kullanıma hazır hale gelirdi. Yâkutun orijinalliğini delinip işlenmemesi göstermekteydi. Bununla beraber taşın orijinalliği ile güzel bir takı olması arasında ters

¹³ 1 dirhem yaklaşık 2,97 gramdır. Bu konuda bkz. (Hinz, 1990: 2).

bir ilişki vardı. Bu nedenle takılacak bir kolyenin delinmesi gerekirken, delmenin bir kusur sayıldığı anlaşılmaktadır.

Sudan'ın Gûdames şehrinde yâkut delme işlemi büyük bir ustalıkla yapılıyordu. Halkı Müslüman olan bu şehirde yâkut, senbazec¹⁴ ile delindiği gibi, parlatılmasının ardından tentavas denen bir başka taşla delinirdi. Bu taş olmadan demir âletler yâkutu işleyemezdi. Çünkü yâkut, taşlar içinde en sert yapıya sahip olan bir maden türüdür. Sertlik bakımından yâkuttan sonra elmas gelir ki elmas dışında hiçbir taş onu kesemez. Elmas da en iyi şartlarda yâkutu aşındırabilir, kıramazdı. Açılan delikler zehirlenmelere sebep olmaktaydı. Çünkü hardal tanesi büyüklüğüne denk gelecek şekilde zehir içine alabilmekteydi. Bu durum kuyumcular için tehlikeli olabilirdi. Çünkü kuyumcuların taşları ağızlarıyla ıslatıp, temizleme ve parlatma alışkanlıkları olduğundan böyle tehlikelere zemin hazırlamaktaydı. Yâkut için en önemli özellik onun rengidir. Eğer taş ısıtıldığı zaman kırmızılığını kaybediyorsa bu gerçek bir yâkut değildir. Bu sebeple renginde azalmalar görülen taşlar, deldikten sonra kırmızı renk veren gari¹⁵ ile karıştırılarak boyanır, odun yakılarak kurutulurdu (Bakır, 2000: 58; Saltan, 2015: 336; Bîrûnî, 2017: 54, 57).

6. Kullanım Alanları

6.1. Sûs Eşyası, Takı, Çeyiz (Mehr) Olarak Kullanılması ve Gönderilmesi

İslâm inanışına göre yasak elmayı yedikten sonra yeryüzüne gönderilip tövbesi kabul olduğunda, Allah Hz. Âdem'e cennetten bir çadır gönderdi. O, çadırı Kâbe'nin üzerine indirdi. Bu çadır yâkuttan yapılmış ve altın mücevherlerle süslenmişti (Hamza, 2008: 52).

Rivayete göre Tufan olayının gerçekteşmesinin ardından Mısır'a Hz. Nûh'un davetiyle ilk gelen Misrâm b. Baysar b. Ham b. Nûh'tur. Misrâm, Mısır'a geldikten sonra bir kâhinin kızıyla evlendi ve dört çocuğu oldu. Bunlardan biri Giftim veya Gaftım'dır. Misrâm öldükten sonra Giftim başa

¹⁴ Kum gibi taşlardan meydana gelen bütün taşları kesen, delen ve ezen birtaş türüdür (<https://www.otantiktas.com/senbazec-tasi.html> (16.12.2021)).

¹⁵ Kırmızı renk veren karışımdır (Bîrûnî, 2017: 57).

geçti. Misrâm ölmeden önce Giftim'e vasiyet olarak kendisi için yeraltına bir tünel kazdırmasını, içini de beyaz mermerle döşetmesini, cesedini de bu tünelin içine koymasını ve ne kadar hazinesi varsa onları da bu geçidin içine saklamasını emretti. Giftim vasiyet üzerine tüneli eşitirdi, ortasına yassı ve enlice bir oturma yeri yaptırdı. Yapılan tünelin dört tane kapısı, her kapıda üzeri mücevherle bezenmiş altından bir heykel bulunuyordu. Bu heykelin oturduğu altın sandalyenin her bir ayağı yâkuttandı. Tünelin tamamlanmasının ardından Misrâm'ın cansız bedeni altın yapraklarla örtülü, yâkuttan yapılmış bir lahdin içine yerleştirildi. Misrâm'ın yanındaki oturma alanına bin parça konik şekilli yâkut ve nefis mücevherlerden yapılmış bin adet heykelcik ile içi nadide incilerle dolu bin adet çömlek konuldu (Saltan, 2015: 73,75).

Gazneli Mahmud, Menuçehr'e kızını verdiğinde ona inci ve yâkutların da olduğu hediyeler vermişti (Utbî, ?:168).

Gazneli Devleti'ndeki saraylarda binek hayvanı olarak kullanılan fillerin üzerine konulan kuleler değerli taşlarla süslenirdi (Utbî, ?: 150). Ayrıca saray içindeki hizmetçiler de değerli madenlerle süslenmiş kemer takmaktaydı. Gazneli Mesûd ise görkemli, büyüleyici bir dîvâna sahipti. Harranlı bir Sâbî¹⁶ Gazneli Mesûd'un (1030-1041) sarayında eşi benzeri görülmeyen bir dîvânda oturduğunu, başında müceverler ve yâkutlarla süslü tacının bulunduğunu, altın şamdanların tepesinde ateş gibi ışık saçan kırmızı yâkutların bulunduğunu kaydetmiştir (El-Ömerî, 2014: 172-173). Bilgiye tekrar bakalım

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey (1040-1063), Bağdad'a geldiği zaman halife ile akrabalık tesis etmek istiyordu. Her iki tarafında bu konu üzerinde anlaşmaya varması üzerine halifenin oğlu Zâhireddîn ile Arslan Hâtun'un evlenmesi kararlaştırılarak söz kesildi. Fakat halifenin oğlu Zâhireddîn'in ölümü üzerine söz kesimi halife ile yapıldı ve nikâh merasimi

¹⁶ Işık-karanlık düalizmine dayalı gnostik inaçlarıyla bilinen Güney Mezopotamya'da yaşamış topluluğun inandığı dindir. Arap komşuları tarafından Sabil (Subba, Subbl) ve Sabilik terimleri, bu topluluk ve onların dinleri için kullanılmıştır (El-Ömerî, 2014: 23; Gündüz, 2008; 341-342).

gerçekleşti. Merasime Selçuklu emîrleri ile birlikte kadılar, şâhidler, bilginler ve tacirler davet edildi. Halifenin sarayında çeyizlerle süslenmiş odalar davetlilere gösterildi. Çeyizler arasında yâkut ve mücevherlerin yanında birçok kıymetli eşya bulunmaktaydı. Daha sonra halifenin annesi Seyyide, Dârü'l-Memleke'ye giderek Tuğrul Bey'in kardeşi Altuncan Hâtun'u saraydan teslim alarak yola koyuldular. Arslan Hâtun, etrafında çadırların kurulmuş olduğu Dicle Nehri yoluyla hilâfet sarayının Garebe Kapısı'ndan geçip halifenin bulunduğu odaya girerek birkaç kez yer öptü. Ardından halife onu kendisine yaklaştırıp yanına oturttu. Arslan Hâtun'un odaya girince halîfe ona yâkutlarla süslü bir tas ve değerli taşlardan yapılmış gerdanlık verdi (Sıbt İbnu'l- Cevvî, 2011: 14-16; Abdurrahman İbnü'l- Cevzi, 2014: 28).

Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Kutalmışoğlu Süleymanşah (1075-1086), Kuzey Suriye egemenliği için Tutuş ile yaptığı savaşta Safer-Rebiulevvel 479/Haziran 1086 tarihinde öldü. Cesedi gören Tutuş, yâkutlarla işlenmiş zırhlı elbisenin Süleymanşah'a ait olduğunu söyledi. Çünkü Tutuş onu ayaklarından tanımıştı. O, Süleymanşah'ın ayaklarının Selçukoğullarına benzediğini söyledi ve Süleymanşah'ı Halep'e defnettirdi (İbnü'l-Adîm, 1982: 219; Sevim, 1993: 126; Sevim-Merçil, 1995: 363; Sevim, 2018: 33-40). Bu durumdan da yâkutun hükümdarlar, üst düzey devlet görevlileri ve zengin insanlar tarafından bir gösteriş unsuru olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Serendib bölgesi hakkında önemli bilgiler aktaran İbn Battûta; burada bulunan yâkutların hükümdarın tacına konulduğunu, bu âdetin babadan oğula sürdürüldüğünü kaydetmiştir (İbn Battûta: 209).

Yâkutun Timurlular döneminde süs eşyası olarak kullanılması ile ilgili olarak İspanyol elçisi Claviyo birçok örnek vermiştir. Elçi, Emîr Timur'un huzuruna çıktığında gördüklerini anlatırken; onun kafasında mor yâkuttan, incilerden ve değerli taşlardan süslemeleri olan yüksek beyaz bir şapkanın olduğunu (Özdemir, 2022: 140), hükümdarın çocuklarını ziyarete gittiklerinde onların sorguçlarında da aynı şekilde yâkutun bulunduğunu (Özdemir, 2022: 159), Emîr

Timur'u ziyarete gittikleri sarayın bahçesindeki masaların üstünde bulunan sürehilerin kapaklarının yine mor yâkuttan olduğunu, buradaki kadehlerin birinin dışı iri, yuvarlak ve parlak incilerle süslü ve tam ortasında iki parmak genişliğinde doğal renginde mor yâkutu olan bir kadehin masalara konulduğunu kaydetmiştir (Özdemir, 2022: 145). Elçi Claviyo, Emîr Timur'un büyük hâtonunun verdiği bir ziyafette gördüğü süs amacıyla yapılan büyük bir ağacın meyveleri arasındaki değerli taşlar içerisinde yâkutun da olduğunu kaydetmiştir (Özdemir, 2022: 168). Hükümdar kadınlarının başlarındaki hotozların da diğer kıymetli taşların yanında yâkutlarla süslendiğini, eteklerinin kenarlarının yaldızlı ipler, inciler ve yâkutlarla süslendiği aynı kaynakta ayrıntılı olarak anlatılmıştır (Özdemir, 2022: 162).

6.2. Hediye Olarak Verilmesi

Orta Çağ İslâm devletlerinde yâkutun hediyeleşme aracı olarak kullanıldığına dair çokça örnek vardır. Bu örneklerden birisi Abbâsî Halîfesi Me'mûn'a (813-833), önceleri Emin'in yanında olup sonradan saf değiştiren devlet adamlarından Fazl b. Rebi'nin Bağdad'da benzeri görülmemiş bir yâkut hediye taktim etmesidir. Halîfe Me'mûn, kendisine verilen yâkutu detaylı bir şekilde inceledikten sonra etrafında bulunanlara daha önce böyle güzellikte bir taşı görmediğini söylemiştir (Bîrûnî, 2017: 81).

Serendib yâkutları hakkında o kadar çok örnek var ki, bu örneklerden birine göre; Serendib bölgesinde üzeri kabuklu büyük bir yâkut bulunmaktaydı. Kabuk soyulunca yâkutun haç şeklinde olduğu görüldü. Temizlenip ateşe tutulduktan sonra Bizans İmparatoru Kostantin'e gönderilmiş ve imparator onu çok beğenerek satın almıştı (Bîrûnî, 2017: 68).

Gazneli Mahmud, Karahanlı İlek Han'ın kızını istediğinde, Han'a gönderdiği hediyeler arasında Behremânî yâkut ve en kıymetli inciler vardı (Utbî, ? : 125).

Yâkutun Selçuklu sultanlarına hediye olarak verilmesine çokça rastlanmaktadır. Nitekim Bağdad'daki Türk askerlerin komutanı Arslan Besâsîrî, Sultan Tuğrul Bey'in Bağdad'dan ayrılmasını müteakip 8 Zilkade 450/27Aralık1058 tarihinde şehre girdi ve burada Halîfe Mustansır adına hutbe

okuttu. Baĝdad'da olanları duyan Tuĝrul Bey, hızlı bir şekilde Baĝdad üzerine yürüdü. Halifeye haber göndererek halifelik makamına gelmesini istedi. Tuĝrul Bey, geri gelip halifenin otaĝını görünce atından inip onun önünde yer öptü ve yüzünü yere sürdü. Halife'de kendi yüz yastığını Tuĝrul Bey'in kafasının altına koydu ve Tuĝrul Bey'in boynuna bir dizi kırmızı yâkutu hediye olarak taktı (Ahmed b. Mahmud, 1997/1: 43).

Abbâsî Halîfesi Kadir Billah'ın ölümü ve Kâim Bi Emrillâh'ın halife olmasından sonra Gaznelilere 1 Muharrem 423/19 Aralık 1031 tarihinde gelen elçilik heyetine on tane yâkut da vardı (Beyhakî, 2019:276; Nuhoĝlu, 1995: 154).¹⁷

Gazneli Mahmud, Karahanlı elçilerine görkemli bir karşılama yaptı. Bu sırada fillerin üzengi askıları kızıl altından yapılmış, üzerlerine kıymetli yâkutlar oturtulmuştu. Bu kabul sırasında Sultan Mahmud'un oturduĝu yerin etrafında bulunan kıymetli taşlar arasında Lâl-ı Bedeşan ve Behremânî yâkutlar da vardı (Utbî, ? : 149-150).

Bu konuda bir başka örnekte; Mervânîlerin Diyarbekir hâkimi Nasurûddeve Ahmed b. Mervân (1011-1061) zamanındadır. Ticarî ve kültürel faaliyetlere büyük önem veren Ahmed b. Mervân'ın meclisinde birbirinden deĝerli ziynet eşyaları bulunurdu. Tuĝrul Bey'e sürekli hediyeler gönderen Ahmed b. Mervân, bu sefer alışılmışın dışında hediyeler göndermişti. Gönderilen hediyeler arasında Büveyhîlere ait olan bir yâkut da vardı. Bu taş Ahmed b. Mervân, el-Melikü'l-Aziz Ebû Mansûr b. Celâlüddeve'den satın almıştı (İbnü'l Esîr, 1991: X/ 34)

Konuyla ilgili olarak Sultan Alparslan dönemine ait iki örnek hakkında da bilgi sahibiyiz. Bunlardan ilki bir adalet tesisi sırasında řu şekilde meydana gelen hediyeleşmedir; Sultan Alparslan, saltanatı döneminde devamlı Ahbaz bölgesine harekât düzenlemek istiyordu. Çünkü Ahbaz meliki Begrat burada Müslümanlara yoĝun bir şekilde eziyet ediyordu. Müslümanlara yapılan baskıların arttıĝını haber

¹⁷ Abbâsî elçilik heyetinin babası Sultan Mahmud'un ölümü nedeniyle Gazneli Sultan Mesud'a tâziyelerini bildirmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Yılmaz, 2021b: 150-154).

alan Sultan Alparslan, hızlıca harekete geçti. Aynı bölgede şekki Hükümdarı Ahsartan, Sultan Alparslan'ı hediyelerle karşılayıp saygı gösterdi. Ahsartan aslında Sultan Alparslan'dan kendilerine İslâm dnini anlatmasını ve Müslüman olmak istediklerini söyledi. Sultan Alparslan, Ahsartan'ın Müslüman olmasına çok sevindi. Onu kucakladı, yüzünü pp saygı ile gönlünü hoş etti ve Kelime- şehadet getirmesini istedi. Ahsartan'ın söyleneni yapmasından sonra Sultan Alparslan'ın emri ile onun üzerine yâkut ve kıymetli taşlar saçıldı (Ahmed b. Mahmud, 1997/1: 76-77).

Sultan Alparslan döneminde yaşanan diğer bir örnek ise řu şekildedir; Sultan Alparslan, Malazgirt Savaşı'nda bir glam tarafından esir edilen Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'e hoşgrl ve nezaketli davranmıştır. Kendisiyle savaşmasına rağmen Sultan Alparslan onun canını bağışlamış, kendisine yâkut ve altınlarla kaplı bir eğer ve altın nallı bir at hediye ederek ülkesine rahat bir şekilde gitmesini istemiştir. Bizans İmparatoru, buna karşılıklı hazineye her gün bin dnr göndermeyi ve Rm memleketinde bulunan Müslümanları serbest bırakacağını taahhüt etmişti (Reşduddn Fazlullah, 2010: 119).

Irak Selçuklu Sultanı Mahmud b. Muhammed Tapar'ın 1131 yılında ölümü zerine Vezir Eb'l Kâsım Dergzin ve yanında bulunan devlet adamları Rey'e giderek Sultan Sencer'e haber vererek onun seeeği kişinin Irak'ta hüküm olmasını kararlaştırdılar. Bu acı haberi alan Sultan Sencer Rey'e giderek Tuğrul Han'ı hükümdarlığa tyn etti. Bu esnada, Tuğrul Han'ın kardeşi Mesûd'un saltanatını ele geçirmek için hazırlıklar yaptı. İlk başta başarılı olamadı ancak daha sonra Tuğrul Han'ın tahta geçip halîfenin Bağdad'a davetini kabul etmemesi, Mesûd saltanatı ele geçirme isteğini tekrardan alevlendirmişti. Melik Mesûd 527/1132-1333 tarihinde tekrardan saltanatı ele geçirmek için harekete geçerek Halife Müsterşid ile görüşmek için Bağdad'a geldi. Halife bu durumdan çok memnun olduğunu belirtmek için kendisine hil'at giydirip hediyeler verdi. Bu hediyeler içerisinde yâkut ve kıymetli taşlarla süslü bir ta ve gerdanlık bulunmaktaydı (Ahmed b. Mahmud, 1997/2: 55-58; Sevim ve Merçil, 1995: 245).

Moğol Hükümdarı Kubilay Kağan'ın (1260-1294) hazinesindeki değerli taşlara özel önem verdiği bilinmektedir. Bunları bazen hediye amacıyla da sunmaktaydı. Bu konuda verilecek bir örnek Marco Polo ailesiyle arasında gerçekleşen olaydır. Bu durum şöyle cerayan etmiştir;

Marco Polo Kubilay Kağan'ın hizmetinde on yıl boyunca hizmet etmiş, karşılığında ondan değerli eşyalar almıştı. Marco Polo'nun babasını ve amcasını Venedik'te bulunan Papa'ya görevli olarak gönderen Kubilay Kağan, Polo kardeşlerin geri dönüşünde dikkati çeken bir durumla karşılaşmıştı. Çünkü Polo kardeşler yanlarında bir kişi daha getirmişlerdi. Kubilay Kağan, Marco Polo'nun kim olduğunu sorunca, babası Nicolo Polo; kendi oğlu olduğunu ve hizmetinde bulunmaya hazır olduğunu söyledi. Bunun üzerine Marco Polo ve ailesi, Kubilay Kağan'ın hizmetinde çalışıp yeteri kadar varlık elde ettikten sonra memleketlerine dönmek için Kubilay Kağan'dan izin istediler. Memleket özlemi çeken Polo ailesi kağandan hizmetleri karşılığında pek çok yâkutu ve değerli taşları armağan olarak alıp, gemiyle memleketlerine hareket etmişlerdi (Marco Polo, 2015: 9-17).

İbn Bâttûta, Kahire'den çıkıp Mısır'ın Sâid bölgesine yolculuğu sırasında İbn Hasîp denilen bir beldeye vardığında ilginç bir hikâyeye rastladı. Rivayete göre Abbâsî Halîfelerinden biri, Mısır halkına bir olay nedeniyle kızınca onları küçümsediğini göstermek için kölelerinden en değersizini buraya vâli yapacağına yemin etti. O sırada hamam ocağını yakan yani külhancı olarak görev yapan Hâsîp, köleler arasında en değersiz sayılmaktaydı. Halîfe Hasîp'i duyar duymaz derhal huzuruna getirilmesini emretti ve ona hil'at giydirdikten sonra Mısır valisi olsun diye gönderdi. Halîfe, Hasîp'i gönderirken gönderdiği adamın aşağı sınıflara mensup olduğu için, sonradan mal ve mevki sahibi olan herkes gibi Mısır halkına sıkıntı vereceğini zannediyordu. Fakat gelişmeler halîfenin istediği gibi olmadı. Lâkin Hasîp Mısır'da huzuru sağladı, halka iyi davrandı, ziyaretine gelenlere hediyeler verdi. Hasîb'in bu davranışlarını öğrenen halîfe gözlerine derhal mil çekilerek Bağdad'a götürülmesini emretti. Gözlerine mil çekilen Hasîp, Mısır'dan Bağdad'a

götürüldüğü sırada parmağında bulunan yâkut yüzüğü saklamış ve gece yüzüğü elbisesine dikmişti. Bağdad sokaklarında Hasîp yanından geçen bir şâire, elbisesindeki dikiş göstererek sökmesini istedi. Şâir, dikiş sökünce yâkut yüzük yere düştü. Hasîp, bu yüzüğü şâire yemin ettirerek hediye etti. Şâir çarşıya gidip elindeki yüzüğü kuyumculara danıştı. Kuyumcular, böyle bir yüzüğün ancak halîfeye ait olduğunu anlayarak ona haber gönderdiler. Haberi alan halife, şâiri çağırarak elinde bulunan yâkuta dair ayrıntılı bilgi istedi. O, olayı anlatınca, halife, Hasîp'e karşı yaptıklarından pişman olarak huzura getirilmesini ve ayrıca pahalı hediyelerle memnun edilmesini istedi (İbn Battûta, 2018: 56-57).

İbn Battûta; dönemin Hind sultanının ataları gibi kendi hükümdarlığının da Abbâsî Halîfeliği tarafından onaylanmasını istediği için bir elçisini Halîfe Ebû'l-Abbas'a gönderdiğini, halîfenin de onu kendi vekili olarak Hind ülkesinin yöneticisi olduğunu onayladığını gösteren bir emirnâme yazdığını ve bu onaydan sonra sultanın halîfeye gönderdiği hediyeler arasında elli bin dînârlık bir yâkutun da bulunduğunu kaydetmiştir (İbn Battûta, 2018: 155-157).

Anadolu beylerinden Kadı Burhaneddîn Ahmed (1345-1398) savaşların sona ermesi üzerine çocuklarının sünnet törenini düzenledi. Bu törenin çok görkemli olmasını isteyen hükümdar, törene davet ettiği halk için lezzetli sofralar kurdu, çeşitli içkiler ikram ettirdi. Öyleki sarhoşlar sevinç, sâkiler işve, âşıklar coşku ve çalgıcılar kendinden geçmişlerdi. Yapılan şenlikler yeryüzünde olduğu gibi gökyüzünde gezegenler arasında büyük bir yankı uyandırdı. Sünnet töreni münasebetiyle eşiklere akik ve eteklere yâkut döktü (Esterâbâdî, 1990: 348-350).

Ankara Savaşı'nda Sultan Yıldırım Beyazid'i yenen Timur ile görüşmek için birçok ülkenin elçisi Semerkand'a gelmeye başladı. Bu gelen elçilerden birisi olan Clavijo, Timur'un elçileri kabul ettiği zaman üzerinde hil'at, başında değerli taşlarla süslenmiş bir şapka ve bu şapkanın üzerinde bir yâkutun olduğunu belirtmiştir (Clavijo, 1993: 140). Clavijo ayrıca Timur'un ordugâhında karşılaştığı büyük hâtunun başında bulunan başlığın yâkut, inci ve firûze ile süslendiğini

bunlardan farklı olarak başlığın tepesinde üç adet yâkutun bulunduğunu kaydetmiştir (Clavijo, 1993: 161-162). Bâbü Hükümdarı Şah Cihan (1628-1658) iktidarı sırasında inşâ edilen Tac-Mahal'in yapımında yâkut mücevheri kullanılmıştır (Kâbil Vilayetinin Maden Kaynakları, 1977: 2). Bu konuda bir başka örnek de Emîr Timur 1401 yılında Bağdad önlerindeyken Emîr Mûsâ'nın huzuruna gelerek Bedehşan'dan çıkarılan yüz yirmi miskal ağırlığında bir yâkut hediye etmesidir (Şerefüddin Ali Yezdî, 2013: 362).

6.3. Hazineye Zenginlik Olarak ve Ele Geçirilen Ganimet Olarak Yâkut

Rivayete göre Tufan olayının gerçekleşmesinin ardından Mısır'a Hz. Nûh'un davetiyle ilk gelen Misrâm b. Baysar b. Ham b. Nûh'tur. Misrâm, Mısır'a geldikten sonra bir kâhinin kızıyla evlendi ve dört tane çocuğı oldu. Bunlardan biri Giftim veya Gaftım'dır. Misrâm'ın ölümünden sonra Giftim başa geçti. Giftim, ölümüne kadar geçen seksen yıllık sürede harikulâde işler yaptı. Giftim'in ölümünden sonra Gıftavim başa geçti. Dört yüz sene krallık yapan Gıftavim ölmeden önce yerin altına bir tünel yaptırmıştı. Dağın altı bir ev gibi kazıldı. Buraya hazine odaları yapıldı ve her yere mermerler döşendi. Evin ortasına sekizgen ve renkli bir oturma alanı yapıldı. Kubbenin altına yâkuttan bir halka ile etrafı çevrelenmiş ve altınla süslenmiş düz bir alan yapıldı. Düzlüğün üzerine ipekten bir halı serildi. Daha sonra cesed kuru bir sıvayla sıvanarak halının içine konuldu. Yüzü açıldı ve başına giydirilmiş bir taç vardı. Göğsünde yerleştirilen yâkuttan bir kılıç vardı. Alttaki hazine odalarında ise sarı yâkut, külçe altın gibi kıymetli mücevherler ve ilaçlar vardı (Saltan, 2015: 75,76-77).

Dört Halife, Emevîler döneminde mücevherlere karşı ilginin daha az olduğı görülmektedir. Ancak Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz bu konuda bir istisna teşkil eder. Halife değerli taşlara rağbet etmiyordu, belki de dinen israf olarak görüyordu. Oğlu Abdullah'ın bin dirhem verip değerli bir taş aldığını duyunca ona bir mektup yazarak, aldığı taşı derhâl geri satmasını, karşılığında ise bin tane aç insanı doyurmasını istedi. Ayrıca kendisine gümüşten bir yüzük yaptırmasını,

üzerine de “Allah gücünün farkında olan merhamet eder.” cümlesini yazdırmasını emretti. Abdullah da babasının emrini yerine getirdi (Bîrûnî, 2017: 82).

Her ne kadar Dört Halife ve Emevîler dönemindeki halifeler değerli taşlara önem vermemiş olsalar da Abbâsîler döneminde bu durum çok farklıdır. Onlar ellerinin uzanabildiği her şeyi ve kazanılmış servetleri zorla ele geçirip, bakışlarını mücevherlerin üzerine çevirdiler. Abbâsî Halifesi Hârûn er-Reşîd (786-809), mücevher biriktirmeye çok meraklıydı. El-Kindî'nin dedesi es-Sabbah el-Cevherî'yi, Serendib kralından değerli taşlar alması için görevlendirdi. Kral onu ağırladı ve hazinesine götürdü. Es-Sabbah el-Cevherî, hazinede bulunan taşları dikkatlice inceledi. Burada bulunan taşların güzelliği ve çekiciliği kendisini o kadar etkiledi ki hayretini gizleyemedi, ta ki kırmızı yâkutu görene kadar. Çünkü böyle bir taşı daha önce hiçbir hükümdarlık hazinesinde görmemişti. Yâkut, o kadar cezbediciydi ki bölge de bulunan cevherciler ona değer bile koyamamışlardı (Bîrûnî, 2017: 73, 79).

Abbâsî Halifesi Ebû Abdullah el-Mu'tez-Billâh'ın¹⁸ ölümünden sonra yerine Ebû Abdullah (Ebû İshâk) el-Mühtedî-Billâh¹⁹ halife seçildi. Ramazan ayında el-Mu'tez-Billâh'ın annesi Kubeyha ortaya çıktı. Çünkü Halife el-Mu'tez-Billâh'a işkence yapıldığı gün saklanmıştı. Kubeyha'nın Bağdad'da çok malı ve hiç kimsenin sahip olmadığı yâkutları vardı. Onun bu serveti ele geçirilerek Türk asıllı Salih b. Vasife teslim edildi. Salih: "Allah Kubeyha'yı çirkinleştirdi, çünkü elinde bunca para varken 50 bin dînâr için oğlunu ölüme terk etti" dedi (El-Ömerî, 2014: 186).

¹⁸ 233/847 yılında doğdu. Babası Halife Mütevekkil-Alellâh, annesi Kabîha adlı bir cariyedir. Bağdad'da 4 Muharrem 252/25 Ocak 866 Cuma günü Mu'tez adına hutbe okundu ve bütün ordu yetkililerinden bîat alındı (Kazvinî, 2018: 261; Celâleddîn Suyûtî, 2001: 371; Aktan, 2006: 390-391).

¹⁹ Abbâsî halifesidir. 218 veya 219/833 veya 834 Semerra yakınlarındaki Kâtül'de doğdu. Halife Vasik-Billâh'ın oğludur. 7 Şaban 255/21 Temmuz 869 tarihinde hilâfete getirildi (Kazvinî, 2018: 263-264; Celâleddîn Suyûtî, 2001: 373; Abdülkerim Özeydî, 2006: 527-528).

Serendib bölgesinde çıkarılan yâkutun en değerlisi hükümdarının elinde bulunurdu. O, bunları özel olarak kendine ayırır ve arta kalan değersizleri ticarete bırakırdı. İbn Battûta; Serendib hükümdarının kıymetli yâkutları karşılığını vererek aldığını, kıymete aşağı olan yâkutların ise sahibine ait olduğunu, BİRNİ; Serendib hükümdarının elinde bıçak kabzası şeklinde büyük bir yâkut olduğunu ve bundan başka daha büyük bir yâkuttan söz edilmediğini kaydetmiştir (BİRNİ, 2017: 63,68; İbn Battûta, 2018:580-581). Gazneli Mahmud'un Hind seferleri sırasında 8 şban 407/10 Ocak 1017 tarihinde Mathurd'da ele geçirdiği ganimetler arasında yüklü miktarda yâkut da vardı (Alkan, 2014: 150).

Bağdad'daki Türk askerlerin komutanı Arslan Bessri, Tuğrul Bey'in Bağdad'dan ayrılmasından sonra Kerh Mahallesi halkının desteğini alarak Halife Kim Biemrillh'in sarayının tahrip ve yağmalanmasını emretti. O halifenin sarayını tahrip ve yağmalatmak isterken destekçisi olan Kerh Mahallesi halkı, arşı ve pazarları ateşe vermişlerdi. Halife Kim Biemrillh'in sarayının yağmalanması sonucu hazinesinde bulunan kıymetli yâkut ve diğer mücevherleri yağmalayıp ele geçirmişlerdi (Sıbt İbnu'l-Cezv, 2011: 50, 55-57; Abdurrahman İbnu'l- Cezvi, 2014: 38-40).

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde İsfahan'da inşâ edilen Ulu Camii, Selçuklu devri camilerinin en önemlilerinden birisidir. Çünkü bu camii, devrindeki camiilerin en büyüğü ve en güzeli sıfatını taşıymaktaydı. Selçuklu tarihi açısından büyük öneme sahip olan bu görkemli yapı 515/1221 tarihinde Btinler tarafından yakıldı. Yangın, bu camiide büyük bir tahribata sebep oldu. İçerisinde bulunan kızıl yâkut haricinde Sultan Melikşah'a yapılan bir konaklama yeri, Krn-ı Kermler, altın, gümüş, cevher ve elbiselerin hepsi yangında telef olmuştu (Turan, 1969: 313).

Utbî, Gazneli Mahmud'un 399/1008 yılında yaptığı Altıncı Hint Seferi sırasında Nagar Kalesi'ni fethettiğinde buradan ele geçirilen ganimetler arasındaki yâkutların donmuş şarabı andırdığını kaydetmiştir (Utbî, ? : 136). Utbi bu konuda verdiği başka bir örnekten ise; Gazneli Mahmud'un 409/1018 yılında On ikinci Hint Seferi ile Kulend Kalesi'ni

aldığında ele geçirilen buradaki putun bir tanesinin iki gözünün yâkuttan yapıldığını, diğere putun üstünde de duru bir sudan daha parlak yâkutun bulunduğunu ve bu kıymetli taşların Gaznelilerin eline geçtiğini kaydetmiştir (Utbî, ? : 185).

Bu konuda Selçuklular dönemiyle ilgili bir başka örnek Atsız ile ilgilidir. Suriye ve Filistin'in büyük bölümünü ülkesine katan Selçuklu Devleti'nin önde gelen emîrlerinden Atsız'ın ölümünden sonra geride kalan mal varlıkları içerisinde on yedi miskal ağırlığında kırmızı renkte bin adet yâkut bulunmaktaydı (Sevim, 1989: 84).

Semer kand, Emîr Timur'un hazine ve servetinin bulunduğu en önemli yerlerden birisiydi. Emîr Timur ele geçirdiği şehirlerdeki değerli eşyaları hemen Semer kand'a gönderirdi. Hatta bununla da yetinmeyip oralarda kazılar yaptırırdı. Kaynaklar yer belirtmeden bir kazı işleminde bulunan kıymetli bir yâkutu da Semer kand'a gönderildiğini kaydetmişlerdir (Johannes, 2020: 65).

Emîr Timur, Ankara Savaşı'nı kazanmasının ardından askerlerini ve emîrlerini etraftaki şehirleri ele geçirmeleri için gönderdi. Emîr Muhammed Bursa'yı aldığıında buradaki kale hazinesinin içerisinde bulunan kıymetli yâkutları ve diğere değerli eşyaları Emîr Timur'a götürdü (Nizamüddin Şâmî, 1987: 311-313). Emîr Timur'un ölümünden sonra tahta geçen torunu Halil Sultan, dedesinin yıllarca Semer kant'ta biriktirdiği hazineleri müsrif bir şekilde etrafa dağıttı. Bu hazinenin içerisinde paha biçilemez bir yâkut da bulunuyordu. (Tacü's Selmânî, 1999: 20-32; Hasan-ı Rumlu, 2020: 29-30; Aka, 2017: 48-49; Şahin, 2020: 353-354).

6.4. Dîni İnançlarda Yâkut

Rivayete göre Hz. Yusuf, Mısır Firavununun sarayına köle olarak satıldığıında onun hanımı Züleyha tarafından iftiraya uğramış ve Züleyha, Yusuf'un cezalandırılması için yeşil yâkuttan yapılan Utarit Putu'na yemin etmişti. Buradan tapınaklarda da yâkutun tapınma aracı olarak yapılan putlarda da kullanıldığı görülmektedir (Saltan, 2015: 95-98).

O zamanki ismi ile Kostantinopolis'te bulunan Bizans imparatorları, herhangi bir sefere çıkmadan önce töreleri gereği Ayasofya'ya gidip yâkutlarla süslenmiş haçdan yardım

isterledi. Romanos Diogenes, Malazgirt Muharebesi'nden önce yâkutlarla süslü bu haca giderek yardım istemiştir. Muharebeye çıkmadan önce yaptıklarını ve savaşta yenilgi sebebini řu şekilde açıklamıştır: “Ben de bu geleneğe uyarak Ayasofya'ya gidip buradaki altın haçtan başarı için şefaat diledim. Bu sırada haç, bulunduğu durumdan Müslümanların kiblesine doğru çevrildi. Buna son derecede hayret edip şaşakaldım ve onu, yeniden doğuya çevirip eski haline getirdim. Ertesi günkü ziyaretimde, haçın yine kibleye dönmüş olduğunu gördüm. Bunun üzerine onun zincirlerle bağlanması emrettim. Fakat bununla birlikte üçüncü günkü ziyaretimde haç yine kibleye yönelmişti. Hayretler içinde kalıp bunu, çıkacağım seferde yenilgiye uğrayacağıma yormuştum. Bununla birlikte arzu ve ihtiraslarımın etkisiyle, İslâm ülkelerine yürüdüm ve işte bütün bunlar başıma geldi.” (Sevim, 1993: 75-76; Sevim-Merçil, 1995: 60-61).

6.5. Sağlık Alanında Yâkut

Yâkutun birçok sağlık alanında kullanılıyordu ve etkili bir tedavi olarak işe yaradığına inanılıyordu. Sindirim bozukluğunu, beslenme sorunlarını ortadan kaldırdığı gibi yâkuttan yapılan içkinin solunum hastalıklarında, boğaz ağrılarında, soğuk algınlığı ve veba gibi hastalıklarda tedavi yöntemi olarak kullanılmıştır. Günümüzde bu yöntem Hindistan'da, Pakistan'da ve Polonya'da kullanılmaktadır. Yâkutta yüzde sekiz oranında yâkut asidi bulunmaktadır. Taştaki asidin yaşlılığı önleyerek vücudun direnç kazanmasını kalp kaslarının güzel çalışmasını sağladığına, sigaranın zararlarını belirli bir dereceye kadar azalttığına inanılmaktadır (Kılıç, 2011: 129-130; Eğitim Atölyeleri ve 34. Toplantı ve 2. Uluslararası Yer Bilimleri Kongresi, 1396).

Yâkutun, dövülüp karanfil ile yenildiğinde yürek çarpıntısını giderdiğine, ağza konulduğunda tükürüğü, emildiği takdirde insan üzerinde harareti azalttığına, boğaza asıldığı zaman vesveye iyi geldiğine ve kışın suya atıldığında suyun donmasını engellediğine inanılırdı (Bakır, 2000: 53-54; Kırbıyık, 2007: 72; Kemikli, 2007: 34).

6.6. Ticarî Emtia Olarak Yâkut

Orta Çağ İslâm dünyasında yâkutların değerleri belirlenirken herhangi bir ölçüt bulunmamaktaydı. Fiyatlar genel olarak taşın ağırlığına, alıcıların arz ve taleplerine göre değişim gösteriyordu (Bakır, 2000: 62). Yâkut fiyatları konusunda Orta Çağ'da çok fazla örnek bulunmaktadır. Hz. Ömer zamanında 636 yılında Sâsânîlerle yapılan Kadisiye Savaşı'nda ele geçirilen ganimetler arasında bulunan yâkutlarla süslü bir ibrik Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından 100 bin dînâra satılmıştı. Mu'aviye'nin Hz. Aişe'ye hediye ettiği altın bileziğin içindeki yâkutun değeri de 100 bin dînârı.²⁰

Üzerlerinde lekeler bulunup da bu lekeler taşın her yerine yayılmış ve derinleşmiş ise bu durum yâkut için önemli kusur oluşturmdu. Çamura benzeyen kirliliklerin yâkutun şeffaflığını ve ışığın geçmesini engeleyecek derecede olması, aynı taşın bazı yerlerinin koyu bazı yerlerinin açık olması gibi farklı tonlar yâkut için önemli birer kusur sayılıyordu ve bu durum onların fiyatlarını olumsuz etkiliyordu (Bakır, 2000: 58).

Müslümanların Hint Okyanusu'ndaki ticareti Emevîler döneminde başlamıştır. Yaklaşık 700 yılında Serendib Adası'na yerleştikten sonra ilk olarak Hindistan'a ardından Çin'de bulunan yâkut adasına ticaret yapmak amacıyla gitmişlerdir (Clot, 2007: 221-223).

Safevî Devleti'nin temellerini atan Şeyh Haydar, müridlerine kırmızı renkte ve on iki katmandan oluşan Tac-ı Haydar adı verilen özel bir başlık giydirdi. Bundan dolayı bu gruplara kızılbaş denilirdi. Şeyh Cüneyt, Diyarbakır'da kaldığı sürece etrafında 12 bin kişiden oluşan bir mürid topluluğu oluşturdu. Daha sonra iktidara geçen Şah İsmail'in Akkoyunlu Murad Bey ile 908-909/1503 yılında yaptığı Almakulağı Savaşı, Safevî Devleti'nin kuruluş tarihi açısından bir dönüm noktasıdır. Çünkü bu savaşta Akkoyunlu Devleti'nin toprakları ele geçirildi. Savaşta Şah İsmail'in ordusu 12 bin kişiden oluşmaktaydı. Bu sistemden etkilenen Babür devlet adamı Humayun, Babür devlet sisteminde köklü değişikliklere giderek 12 bin kişilik Hassa ordusunu oluşturdu. On iki rakam kültürünün Babür devletine köklü bir şekilde yerleşmesini

²⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. (Bakır, 2000: 62-63).

sağlayan hükümdar ise Ekber Erşâd'dır. 997-998/1589 yılında geręekleřtirdięi reformlarla birlikte, hazinede, askeri alanda, başkenti korumada, sivil ve askeri gemilerde on iki rakam kültünü uyguladı. Bunların yanında yâkut gibi değerli taşları on iki farklı kategoride gruplandırdıktan sonra onları fiyatlandırdı (Andican, 2017: 47-48).

Orta Çağ'da yâkut ticaretinin kıtaları aşarak yapıldığı bilinmektedir. Yukarıda el-Ömerî'nin eserinde Bedehşan'dan Suriye ve hatta Mısır'a kadar getirilen yâkutların olduğundan ve bunların yüksek fiyatlara devletlerin en üst yöneticilerine satıldığından bahsedilmişti. Yine Hindistan'dan Bizans sarayına kadar ulaşan yâkutlardan bahsedilmişti. Daha sonraki dönemlerde de bu ticaretin devam ettiği, Akkoyunlu, Timurlu ve Safevî saraylarına kadar bu yâkutların ulaştığı görülmektedir. Yukarıdaki örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bu da çok geniş bir alana yayılan bir yâkut ticaretinin olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Birçok dönem kaynağının ve seyyahının eserine konu olan değerli taşlara sahip olmak Orta çağ'da zenginlik göstergesiydi. Yâkut da bu taşlar içerisinde, özel bir kıymet arz etmekteydi. Bu dönemin hükümdarları özellikle yâkutun en değerlisini kendi hazinesinde bulundurmaya çalışırlardı.

Çok değerli olan bu taşın işlenmesi maharet isteyen bir işti. Genel olarak parlatma, cilâlama ve delme işleminden geçtikten sonra kullanıma hazır hale gelirdi. Yâkut, taşlar içerisinde en sert yapıya sahip olan maden olduğu için onun delinmesi özel bir maharet gerektirmekteydi.

Yâkut Orta Çağ İslâm dünyasında süs eşyası ve tedavi başta olmak üzere pekçok alanda kullanım alanı bulmuştur.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman İbnü'l- Cevzi (2014). *El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*. Ali Sevim (Çev.). Ankara: TTK.
- Ahmed b. Mahmud (1997). *Selçukname* (Cilt 1-2). Erdoğan Merçil (Çev.). İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Aka, İ. (2017). *Timur ve Devleti*. Ankara: TTK.

- Aksoy, G. (2016). *Aristoteles'e Atfedilen Kitâb'ul-Ahcâr Giriş-Çeviri-Değerlendirme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Aktan, A. (2006). Mu'tazıd-Billâh. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (C 31, 383-384).
- Alkan, Ö. (2014). *Zeynü'l-Ahbâr'ın Tercüme ve Değerlendirmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Gaziantep.
- Andican, A. A. (2017). Tüzükat-ı Timuri Gerçek Mi ve Geçerli Bir Birincil Kaynak Olarak Kullanılabilir mi?, *Türkiyat Mecmuası*, "27/2", 33-83.
- Arslan, S. (2014). *El-Gırnâtî'nin el-Mu'rib Adlı Eserinin Çevirisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Aziz B. Erdeşir-i Esterâbâdî (1990). *Bezm U Rezm (Eğlance ve Savaş)*. Mürsel Öztürk (Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Bakır, A (2000). *Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*. Ankara: Bizim Büro.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*. Hakkı Dursun Yıldız Sosyal (Çev.). Ankara: TTK.
- Bayer, İ. Ve Hanay, N. (2021). Kur'an'ın Yakut ve Mercan Benzetmesinde Kadın, *Mütefekkir*, 8, (15), ss.13-22.
- Celâleddîn Suyûtî (2001). *Halifeler Tarihi*. İstanbul Kabalcı.
- Clot, A. (2007). *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*. Nedim Demirtaş (Çev.). Akın Terzi (hzl.). İstanbul, Tarih Vakfı Yurt.
- D'ohsson, A. C. (2014). *Moğol Tarihi*. Ekrem Kalan (hzl.). İstanbul: IQ Kültür Sanat.
- Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî (2019). *Târîh-i Beyhakî*. Hicabi Kırlangıç (Çev.). Ankara: TTK.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî (2018). *İbn Battûta Seyahatnamesi*. A. Sait Aykut (Çev.). 8. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi.
- Ebû'l Kasım Abdullah Kâşânî (1385). *Arais El Cevahir ve Nefaisel Tayeb*. Tahran.

- Ebu'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî (2017). *Kitâbu'l-Cemâhir fî Ma'rîfet'l-Cevâhir (Kıymetli Taşlar ve Metaller)*. Emine Sonnur Özcan (Çev.). Ankara: TTK.
- Ebü'l-Fidâ (2017). *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*. Ramazan Şeşen (Çev.). İstanbul: Yeditepe.
- Ebû Nasr Muhammed b. Abdülcebbâr el-Utbî (trhsz). *Târîh-i Yemînî*. (Türkçe Trc. A. Yelgar), Ankara: TTK Kütüphanesi Basılmamış Tercüme Eserler Bölümü.
- Eğitim Atölyeleri ve 34. Toplantı ve 2. Uluslararası Yer Bilimleri Kongresi(1396)*. Tahran.
- Eker, A. F. (2010). *A'lâkî'n Nefîse" Adlı Eseri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Göksoy, İ. H. (2009). Sri Lanka. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (C 37, 425-428).
- Güllü, H. A. (2007). İbnü'l Fakih ve Eseri "Kitabü'l-Büldan. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Gündüz, Ş. (2008). Sâbîlik. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (C 35, 341-344).
- Hamdullah Müstefî-yi Kazvinî, (2018). *Târîh-i Güzide*. Mürsel Öztürk (Çev.). Ankara: TTK.
- Hamza, M. (2008). *Hamdullah Müstevfî ve eseri "Nüzhet'ül-Kulüb*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Hasan-ı Rumlu (2020). *Ahsenü't Tevârih*. Mürsel Öztürk (Çev.). Ankara: TTK.
- Hınz, W. (1990). *İslâm'da Ölçü Sistemleri*. Acar Sevim (Çev.). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi
- İbn Hurdazbih (2008). *Yolar ve Ülkeler Kitabı (El-Mesalik ve'l-Memâlik)*. Murat Ağarı (Çev.). İstanbul: Kitabevi.
- İbnü'l-Adîm (1982). *Bugyetü't-talep fî Tarihi Haleb Biyografilerle Selçuklular Tarihi*. Ali Sevim (Çev.). Ankara: TTK.
- İbnü'l-Esir (1991). *İslâm Tarihi (El Kâmil Fit-Tarih)*. (Cilt X). Abdülkerim Özeydın (Çev.). İstanbul: Bahar.

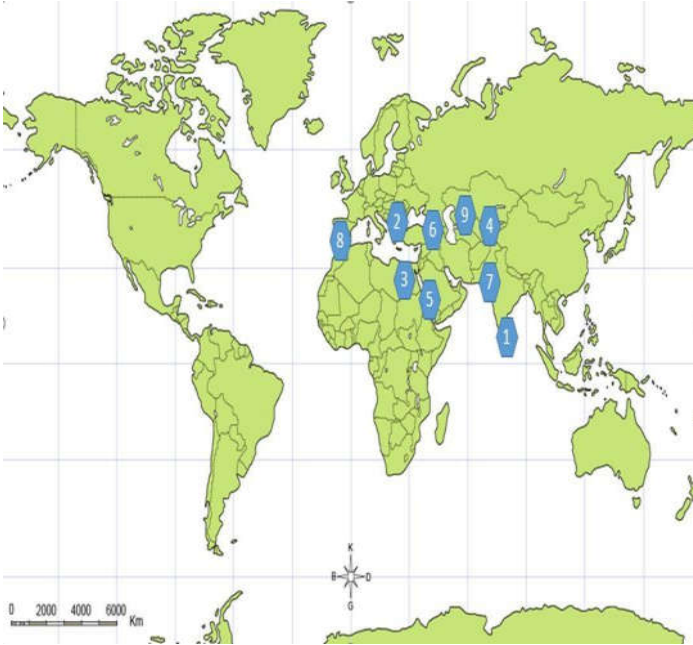
- İşman, S. A. (2020). Jewels of Renaissance and Baroque: Pearls and Corals in the European Art of Painting, *Artuklu Sanat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, “4”, 10-28.
- Johannes, J. (2020). *Timur’un Sarayında Fransa’ya gönderdiği Elçinin Kaleminden Emîr Timur’un Hayatı, Devleti ve Halkı*. Ahmet Deniz Altunbaş (Çev.). İstanbul: Kronik.
- Kâbil Vilayetinin Maden Kaynakları. (1977). Afganistan İslam Cumhuriyeti Maden ve Petrol Bakanlığı Bilgi ve Halkla İlişkiler Daire Başkanlığı: Afganistan.
- Kanar, M. (2019). *Farsça Türkçe Sözlük*. 5. Baskı, İstanbul: Say.
- Karaman, H., vd (hızl) (2018). *Kur’an-ı Kerim Açıklamalı Meali*. Ankara: Diyanet İşleri Bakanlığı.
- Kemikli, B. (2017). Divan Şiirinde Hastalık ve Tedavi, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, “16/1”, 19-36.
- Kerman Madeni, *Maden Kaynakları ve Enerji Rezervleri Uygarlığın ve Kalkınmanın Temeli*.
- Kırbyık, M. (2007). Bazı XVI. Yüzyıl Divanlarında Kıymetli Taşlar, *Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, “0/18”, 61-75.
- Kutlar, F. S. (2005). *Klâsik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risâle-i Cevâhir-nâme*. Ankara: Öncü Kitap.
- Marco Polo’nun Geziler Kitabı* (2015). Ömer Güngören (Çev.). İstanbul: Yol.
- Marozzi, J. (2006). *Timurlenk İslam’ın Kılıcı, Cihan Fatihî*. Hülya Kocaoluk (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi.
- Merçil, E. (2011). *Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri*. Ankara: TTK.
- Minorsky V. (2018). *Hudûdü’l-Âlem Mine’l-Meşrik İle’l-Magrib*. Murat Ağarı (Çev.). İstanbul: Kitabevi.
- Mîrhând, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmud (2019). *Ravzatu’s Safa Gazneliler (Mülûk-i Gazneviyye)*. Erkan Göksu (Çev.). 3. Baskı, İstanbul: Kronik.
- Mîrhând, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd (1339). *Ravzâtu’s-Safâ fi Sîreti’l-Enbiyâ ve’l-Mülûk ve’l-Hulefâ*, C.5, Tahran: Kitâbfurûşîha-yi Merkezi Hayyam.

- Muhammed b. Mahmûd Şirvânî (2012). *Tuhfe-i Murâdî (Cevhername)*. Mustafa Argunşah (hızl). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Nikitin, A. (2019). *Üç Deniz Ötesine Seyahat*. Serkan Acar (Çev.). 3. Baskı, Ankara: TTK.
- Nizamüddin Şâmî (1987). *Zafername*. Necati Lugal (Çev.). 2. Baskı. Ankara: TTK.
- Nuhoğlu, G. (1995). *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Edebiyat Fakültesi Fars Dili Edebiyatı Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Özaydın, A. (2006). Mühtedî-Billâh. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (C 31, 527-528).
- Özdemir, E. (2022). *Ruy Gonzalez Clavijo'nun Seyahatnamesi ve Kritiği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, İstanbul.
- Reşîdüddîn Fazlullah (2010). *Câmiut Tevârih Selçuklu Devleti*. Erkan Göksu (Çev.). İstanbul: Selenge.
- Ruy Gonzales de Clavijo (1993). *Anadolu, Orta Asya ve Timur*. Ömer Rıza Doğrul (Çev.). İstanbul: Ses.
- Safiyü'd'dîn Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdâdî (2014). *Merâsidi'l-İttilâ'alâ Esmâ'il-Emkine Ve'l-Bikâ*. C. I. H. İbrahim Gök (Çev.). Ankara: TTK.
- Saltan, M. (2015). *El-Mesâlil ve'l-Memalik'in tercüme ve değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Sevim, A. (1989). *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*. 2. Baskı. Ankara: TTK.
- Sevim, A. (1993). *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*. 2. Baskı. Ankara: TTK.
- Sevim, A. (2018). *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*. 3. Baskı. Ankara: TTK.
- Sevim, A. ve Merçil, E (drl.) (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara: TTK

- Seyyid, E. F (2000). İskenderiye. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (C 22, 574-576).
- Sıbt İbnu'l-Cezvî (2011). *Mir'âtü'z- Zamân Fî Târîhi'l- Âyân'da Selçuklular*. Ali Sevim (Çev.). Ankara: TTK.
- Strange, G. L. (2015). *Doğu Hilâfetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya, İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar)*. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar (hzl.). İstanbul: Yeditepe.
- Süleyman et-Tâcir (2012). *Doğunun Kalbine Seyahat Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri*. Ramazan Şeşen (Çev.). İstanbul: Yeditepe.
- Şahin, M. (2020). Bir Sultan, Bir Acı Aşk Hikâyesi, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, “23”, 343-379.
- Şeker, M. (1998). Hil'at. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (C 18, 22-25).
- Şerefüddin Ali Yezdî (2013). *Emîr Timur (Zafername)*. Ahsen Batur (Çev.). İstanbul: Selenge.
- Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî (2014). *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*. Ahsen Batur (Çev.). İstanbul: Selenge.
- Taberî (1991), *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi* (Cild I-II). Zakir Kadiri Ugan-Ahmet Temir (Çev.). İstanbul: MEB
- Tacü's Selmânî (1999). *Tarihname*. İsmail Aka (Çev.). 2. Baskı. Ankara: TTK.
- Taşşğıl, A. (1998). Hoten. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (C 18, 251-253).
- Turan, O. (1969). *Selçuklular ve Türk-İslâm Medeniyeti*. 2. Baskı. İstanbul: Turan Neşriyat.
- Velioğlu, T. ve Çelik N. (?). (der.). *Süstaşları*. Ankara: M.T.A Genel Müdürlüğü Tabiat Tarihi Müzesi Mineroloji-Petrografi Birimi.
- Yılmaz, A. (2021a). *Arap Fetihlerinden Büyük Selçuklu Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Tohâristan*. Ankara: Fenomen Yayıncılık.
- Yılmaz, A. (2021b). *Sultan I. Mesûd Devri Gazneliler Tarihi (1030-1041)*. Ankara: Fenomen Yayıncılık.
- <https://www.otantiktas.com/senbazec-tasi.html> 16.12.2021).

Ek 1: Yâkutun Bulunduğu Yerler

1. Sri Lanka
(Serendibadası)	4. Hoten	7. Hindistan
2. Taberna Adası	5. Hicaz-Yemen	8. Malaga
3. Mısır	6. Afganistan	9. Özbekistan

Ek 2: Yâkut

Erişim Adresi: (<https://www.aniyuzuk.com/yâkût-tasinin-ozellikleri.dhtml>) (Erişim Tarihi: 24.12.2020).

İLKÖĞRETİM OKULLARINDA GÖREV YAPAN SINIF ÖĞRETMENLERİNİN ÇEVRE BİLİNCİ DÜZEYLERİNİN İNCELENMESİ*

*Dilan KAYA DURNA***

*Cengiz YILDIRIM****

Öz

Çalışmanın amacı ilköğretim okullarında görev yapan sınıf öğretmenlerinin, çevre bilinci düzeylerinin incelenmesidir. Araştırma tarama modeli kullanılarak yürütülmüştür. Araştırmada 2014-2015 eğitim öğretim yılında görev yapmakta olan 280 sınıf öğretmeni ile çalışılmış ve kullanılacak olan verileri elde etmek amacıyla Erten (2002; 2003) tarafından Türkçeye çevrilen Çevre Bilinci Anketi kullanılmıştır. Elde edilen veriler SPSS 18.0 istatistik programı kullanılarak analiz edilmiştir. Sınıf öğretmenlerinin çevreye yönelik bilinçleri bilgi, tutum ve davranış alt boyutlarına ayrılarak incelenmiş ve yapılan analizler sonucunda öğretmenlerin çevreye yönelik olumlu bir tutuma sahip olmalarına rağmen, yeterli bilgiye sahip olmadıkları ve olumlu tutumlarını davranışa dönüştürmekte yetersiz kaldıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çevre Bilinci, Çevre Eğitimi, Sınıf Öğretmeni

An Investigation Of The Environmental Awareness Levels Of Primary School Classroom Teachers

Abstract

The aim of the study is to examine the level of environmental awareness of classroom teachers working in primary schools.

* Bu çalışma 2016 yılında Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırlanan “İlköğretim Okullarında Görev Yapan Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci ve Bu Okullardaki Çevre Eğitimi” başlıklı Yüksek Lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, dilankaya21@gmail.com. <https://orcid.org/0000-0001-7085-1052>.

*** Prof. Dr., Amasya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, cengiz.yildirim@amasya.edu.tr. <https://orcid.org/0000-0001-8149-8290>.

The research was conducted using the survey model. In the study, 280 classroom teachers working in the 2014-2015 academic year were studied and the Environmental Awareness Questionnaire translated into Turkish by Erten (2002;2003) was used to obtain the data to be used. The data obtained were analyzed using SPSS 18.0 statistical program. The environmental awareness of classroom teachers was examined by dividing into knowledge, attitude and behavior sub-dimensions and as a result of the analysis, it was concluded that although the teachers had a positive attitude towards the environment, they did not have enough knowledge and were insufficient to transform their positive attitudes into behaviors.

Key Words: Environmental Consciousness, Environmental Education, Primary School Teacher

Giriş

“Çevre; canlıları veya canlı topluluklarını yaşadıkları süre boyunca her daim etkileyen, her türlü, canlı ve cansız etmenlerin bütünü şeklinde tanımlanmaktadır.” Asırlardır kendi kendine işleyen çevre düzeni artık bu görevi yapamayacak şekilde bozulmaya başlamıştır. Doğanın bünyesinde depolayamadığı atıkların miktarı çevrenin kendi düzeni ve işleyişi içinde ciddi boyutlara ulaşmıştır ve bu atıkların boyutu giderek artmaktadır. Bu duruma benzeyen bir diğer bir sorun olan insanların doğayı sömürmesi ve kendi istekleri yönünde bencilce ve bilinçsizce kullanması yaşadığımız dönemde fazlaca çevre problemi ile karşı karşıya kalmamıza zemin oluşturmaktadır. Bu sorunların nedenlerinin ve ortaya çıkan sonuçlarının farkında olmak, çevre korumaya dönük çalışmalarımızda destekleyici unsur olacaktır (Erten, 2005).

Yani çevre problemlerinin çözümlenebilmesi tek başına teknolojik araçlarla veya kanunlarla değil, bireylerin davranışlarının da değişmesi ile mümkün olabilecektir. Olumsuz davranışlarının değişmesi ise bireylerin tutumlarının, sahip oldukları bilgilerinin ve değer yargılarının farklılaşmasını zorunlu hale getirir. “Çevreye karşı pozitif

tutum, bilinç ve değer yargılarının oluşması ise etkin bir çevre eğitimi ile mümkündür” (Soran, Morgil, Yücel, Atay ve Işık, 2000).

Çevre ile ilgili sorunları anlayabilmek, bu sorunlarına çözüm önerileri sunabilmek, kişilerin çevreye yönelik olumlu tutum geliştirmelerini sağlamak ve çevreye yönelik davranışlarında olumlu yönde değişim oluşturabilmek ancak çevre eğitimi yoluyla mümkündür. Ülkemizde verilen çevre eğitimi içeriğinin diğer ülkelerde kullanılan modeller ile karşılaştırılması neticesinde ortaya çıkan sonuçlar, sağlanan eğitimin olması gereken düzeyde olmadığını ortaya çıkarmıştır (Ek, Kılıç, Öğdüm, Düzgün ve şeker, 2009).

İçinde bulunduğumuz süreçte meydana gelen ekolojik değişmelerin temel nedeni bireylerdir ve sorunun çözüm yolu da bu alanda düşünölmelidir. Kişilere çevresel dengenin koruyabilmesi için, başlıca sorumluluk alanlarının kazandırılması çok önemlidir. Bireylerde çevreye yönelik bilincin oluşturulması ve geliştirilmesi, onlarda çevreye yönelik ne tür bir hazır bulunuşluklarının var olduğunun bilinebilmesi ile doğrudan bağlantılıdır. Çevre eğitimi, kişilerin bilişsel, duyuşsal ve psiko-motor becerilerine hitap eder. Bu nedenle kişilere çevreye yönelik bilgiler aktarılırken bireylerin çevre ile ilgili var olan tutumlarını geliştirmesinin yanı sıra, bu olumlu tutumlarının davranışa dönüştürölmesini de sağlar. İlkokul döneminde başlanan çevre eğitimi, ortaokul ve lise eğitimleri sırasında şekillenir ve ön lisans-lisans eğitimi sırasında ile son halini alır. Çevre eğitimi alanında yapılan uluslararası araştırmaların sonuçlarına göre, öğrencilerin çevre eğitimini en dolu haliyle alabilecekleri öğrenim dönemi ortaöğretim dönemidir. Çevre eğitiminin amaçladıklarını sağlayabilmesindeki en temel faktör ise öğretmenlerdir. Doğal olarak ortaöğretimde görev alan öğretmenlerin de çevre eğitimini en verimli haliyle aktarabilecek şekilde yetiştirilmelidirler (Tuncer, Sungur, Tekkaya ve Ertepinar, 2004).

Çevre ve unsurlarının korunması yalnızca çevreci kişilerin, çevre eğitimi de tek başına çevre eğitimcilerinin görev alanı değildir. Çevrenin korunması tüm bireylerin

görevidir. Yeri geldiğinde bütün derslerin, bütün kazanımlarıyla çevrenin korunması arasında bir ilişki kurulmalıdır (Erten, 2005).

Geleceğin en önemli temsilcileri olacak olan çocuklarımızın çevre bilinci oluşturmaları, çevreye dair pozitif tutum sahibi olmaları, çevre sorunlarına yönelik duyarlı olmaları ve birer çevre okuryazarı olabilmeleri adına ilişki içerisinde oldukları bütün yetişkin bireylerin onlara rol model olmaları gerekmekte ve bu kişilerin çocuklara verdikleri mesajlar, ilettikleri duygu ve düşünceler onların çevre ile olan ilişkilerinde önemli bir yer tutmaktadır (Yıldırım, Bacanak ve Özsoy, 2012).

Var olan bütün çevre sorunları insanların yaşamını tehdit ettiği gibi, yaşadığımız dünyayı da yaşanılmaz duruma getirmektedir. Giderek felakete dönüşen bu durumu durdurmanın yolu ise insanların içinde bulunduğumuz zamanda ve gelecekte alışkanlık haline getirdikleri bencilce davranış ve düşüncelerinden vazgeçmeleri olacaktır. Bu nedenle, bir an önce insanlar, çevrenin var olan problemlerine çözüm üretebilmek için, üzerlerine düşen görevleri yapmak zorundadırlar. Bu ise, ancak bireylerin var olan davranışlarının değiştirilmesi ile mümkün olmaktadır. Davranışların değişmesi de sahip olunan bilgi, tutum ve değer yargılarının farklılaşmasını mecburi hale getirir. Çevreye yönelik olumlu tutum ve anlayışların oluşmasının yolu ise çevre eğitiminden geçmektedir (Erten, 2005).

1.1. Çevre Bilinci

Çevre bilinci, çevrenin korunması ve kirliliğinin önüne geçilmesi konusunda önemli bir şart olmasının yanında kendi başına yeterli değildir. Bunların gerçekleştirilebilmesi için bütün bireylerin katılımı sağlanmalıdır. Çevre bilgi ve bilincinden yoksun bireylerin olduğu toplum; canlıları tehdit eder, havayı, suyu kirletir, kaynakları bilinçsizce tüketir ve en önemlisi yegâne olan dünyamızın bizlerden sonra başkalarına kalacağını düşünmez. Çevre bilincinin anlamı:

- Kişinin doğal ve tarihsel çevresini anlaması ve bilinçlenmesi,
- Kişinin çevre konusunda var olan problemlerin çözümünde sivil toplum kuruluşları aracılığıyla çalışmalarda yer alması ve haklarını savunarak tepkisini gösterebilmesi,
- Çevreyi yok etmeden, zarar vermeden kullanma zorunluluğunun farkına varılması,
- İnsanın doğal, tarihsel ve toplumsal çevresinde gerçekleşen olayların bilincinde olması ve bu olayları takip etmesi,
- Her türlü tüketim faaliyetlerinde tasarruf tedbirlerinin dikkate alınmasıdır.

Çevre konusunda, kişilerin hak ve görevleri açısından yadsınamaz öneme sahip olan çevre bilinci ve duyarlılığının oluşturulması önemlidir. Bunu sağlayabilmek için ise çevre eğitiminin ciddi olarak ele alınıp, uygulanması ve hak ettiği yeri almasının sağlanması gerekmektedir (Erkal vd., 2011).

1.2. Problem Durumu

Araştırmanın problemini ilköğretim okullarında görev yapan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci düzeylerinin incelenmesi oluşturmaktadır. Bu araştırmada aşağıda sıralanan alt problemlere cevap aranmıştır:

1. İlköğretim okullarında görev yapan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci cinsiyetlerine göre değişmekte midir?
2. İlköğretim okullarında görev yapan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci yaşlarına göre değişmekte midir?
3. İlköğretim okullarında görev yapan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci çevre ile ilgili bir kuruluşa üye olma durumlarına göre değişmekte midir?
4. İlköğretim okullarında görev yapan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci görev yaptıkları kurumun devlet okulu veya özel okul olmasına göre değişmekte midir?
5. İlköğretim okullarında görev yapan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci eğitim düzeylerine göre değişmekte midir?
6. İlköğretim okullarında görev yapan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci meslekte çalışma sürelerine göre değişmekte midir?

2. YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Modeli

Bu çalışma tarama modeli kullanılarak yapılmıştır. Araştırma modeli, araştırmanın amaçlarına uygun olarak ve ekonomik olmasını sağlayacak şekilde, verilerin toplanabilmesi ve çözümlenebilmesi için gerekli koşulların sağlanmasıdır (Karasar, 2010). Tarama modeli, geçmişte olan ya da halen var olan bir durumu var olduğu haliyle ortaya koymayı amaçlayan araştırma yaklaşımıdır (Karasar, 2010).

2.2. Veri Toplama Aracı

2.2.1. Çevre Bilinci Anketi

Çevre Bilinci Anketi'nde öğretmenlerin çevreye yönelik bilgilerini, çevresel konulara karşı tutumlarını ve çevrenin korunmasına yönelik davranışlarını belirlemek amacıyla oluşturulmuş 20 bilgi, 20 tutum ve 20 davranış alt boyutlarına ait olmak üzere 60 madde bulunmaktadır. Ankette yer alan maddeler olumludan olumsuzu doğru sıralanan 5'li likert tipi ölçeklerdir. Anketin Cronbach's Alpha güvenirliliği $\alpha=71$ 'dir. Bu tarama listesi maddeleri daha önce de Almanya'daki bir çalışmada (Sherenk, 1994) ve Türkiye' deki iki çalışmada (Erten, 2002; 2003) kısmen bazı değişiklikler yapılarak kullanılmıştır (Buhan, 2006). Ölçekte yer alan 5'li likert tipi maddelere verilen cevaplarda 'tamamen katılıyorum' seçeneğinden 'hayır hiç katılmıyorum' seçeneğine doğru sırasıyla 5, 4, 3, 2, 1 puan verilerek değerlendirilmiştir.

2.3. Verilerin Analizi

Çalışma sınıf öğretmenlerinin verdikleri cevaplar sonucunda elde edilen veriler; frekans ve yüzde analizi, bağımsız örneklem t-Testi, Mann Whitney U-testi ve Kruskal-Wallis testi kullanılarak analiz edilmiştir.

Analizlerde t-Testi veriler normal dağılım göstermesi nedeniyle kullanılmıştır. t-Testi iki ilişkisiz örneklem ortalamaları arasındaki farkın anlamlı olup olmadığını test eder (Büyüköztürk, 2012). Mann Whitney U-testi verilerin normal dağılım göstermemesi nedeniyle kullanılmıştır. Mann Whitney U-testi iki ilişkisiz örneklemde elde edilen puanların birbirlerinden anlamlı bir şekilde farklılık gösterip göstermediğini test eder (Büyüköztürk, 2012). Kruskal-Wallis

testi verilerin normal dağılım göstermemesi nedeniyle kullanılmıştır. Kruskal-Wallis testi ise iki ya da daha fazla örneklem ortalamasının birbirlerinden anlamlı farklılık gösterip göstermediğini test eder (Büyüköztürk, 2012).

3. BULGULAR

3.1. Çevre Bilinci Anketi Puanlarının Alt Problemlere Göre Analizi

3.1.1. Alt Problem 1: İlköğretim okullarında görev yapan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci cinsiyetlerine göre değişmekte midir?

Tablo 1: Cinsiyet Değişkeni İçin Frekans ve Yüzde Değerleri

	<i>f</i>	%
Kadın	169	60,4
Erkek	111	39,6
Total	280	100,0

Tablo 2: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Toplam Puanlarının Cinsiyete Göre t-Testi Sonuçları

Cinsiyet	N	X	S	sd	t	p
Kadın	169	2,35	0,19	278	,040	,968
Erkek	111	2,34	0,23			

Tablo 2’de görüldüğü gibi çevre bilinci anketi toplam puanlarının cinsiyete göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan t-Testi sonuçlarına göre, gruplar

arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görölmektedir, $t(278)=0,40$, $p>.05$. Kadın sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi toplam puanlar ortalamasının ($X=2,35$), erkek sınıf öğretmenlerin toplam puanlarının ortalamasından ($X=2,34$) fazla olduğu görölmektedir.

Tablo 3: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Bilgi Alt Boyutu Toplam Puanlarının Cinsiyete Göre t-Testi Sonuçları

Cinsiyet	N	X	S	sd	t	p
Kadın	169	2,40	0,28	278	1,73	,084
Erkek	111	2,33	0,29			

Tablo 3’de görüldüğü gibi bilgi alt boyutu toplam puanlarının cinsiyete göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan t-Testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğu görölmektedir, $t(278)=1,73$, $p<.05$. Kadın sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi bilgi alt boyutu toplam puanlar ortalamasının ($X=2,40$), erkek sınıf öğretmenlerin bilgi alt boyutu toplam puanlarının ortalamasından ($X=2,33$) fazla olduğu görölmektedir.

Tablo 4: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Tutum Alt Boyutu Toplam Puanlarının Cinsiyete Göre t-Testi Sonuçları

Cinsiyet	N	X	S	sd	t	p
Kadın	169	2,08	0,26	278	-1,25	,211
Erkek	111	2,13	0,29			

Tablo 4’de Tabloda görüldüğü gibi tutum alt boyutu toplam puanlarının cinsiyete göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan t-Testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir, $t(278)=-1,25$, $p>.05$. Erkek sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi tutum alt boyutu toplam puanlar ortalamasının ($X=2,13$), kadın sınıf öğretmenlerin tutum alt boyutu toplam puanlarının ortalamasından ($X=2,08$) fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 5: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Davranış Alt Boyutu Toplam Puanlarının Cinsiyete Göre t-Testi Sonuçları

Cinsiyet	N	X	S	sd	t	p
Kadın	169	2,46	0,26	278	-1,06	,290
Erkek	111	2,50	0,34			

Tablo 5’de görüldüğü gibi davranış alt boyutu toplam puanlarının cinsiyete göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan t-Testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir, $t(278)=-1,06$, $p>.05$. Erkek sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi davranış alt boyutu toplam puanlar ortalamasının ($X=2,50$), kadın sınıf öğretmenlerin davranış alt boyutu toplam puanlarının ortalamasından ($X=2,46$) fazla olduğu görülmektedir.

3.1.2. Alt Problem 2: İlköğretim okullarında görev yapan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci ve bu okullardaki çevre eğitimi yaşlarına göre değişmekte midir?

Tablo 6: Yaş Değişkeni için Frekans ve Yüzde Değerleri

Yaş	f	%
20-24	125	44,6
25-29	134	47,9
29-	21	7,5
Total	280	100,0

Tablo 7: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Toplam Puanlarının Yaşa Göre Kruskal-Wallis Testi Sonuçları

Yaş	n	SıraOrt.	sd	χ^2	p
20-24	125	131,74	2	7,81	,020
25-29	134	141,71			
29-	18	184,90			
Total	280				

Tablo 7’de görüldüğü gibi çevre bilinci anketi toplam puanlarının yaşa göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Kruskal-Wallis testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir, χ^2 (sd=2, n=280) =7.81, p<.05. Yaşı 29- olan sınıf

öğretmenlerinin çevre bilinci anketi toplam puanlar ortalamasının ($X=184,90$), yaşı 20-24 ($X=131,74$), yaşı 25-29 ($X=141,71$), olan sınıf öğretmenlerinin toplam puanlarının ortalamasından fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 8: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Toplam Puanlarının Yaşı Göre Mann Whitney-U Testi Sonuçları (20-24 ve 29- yaş)

Yaş	n	Sıra Ort.	Sıra Top.	U	p
20-24	125	69,56	8694,50	819,50	,006
29-	21	96,98	2036,50		

Tablo 8'de görüldüğü gibi çevre bilinci anketi toplam puanlarının yaşa göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Mann Whitney-U Testi sonuçlarına göre gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir $U=819,50$, $p<.05$. Yaşı 29- olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi toplam puanlar ortalamasının ($X=96,98$), yaşı 20-24 olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi toplam puanlarının ortalamasından fazla olduğu görülmektedir ($X=69,56$). Bu durum yaşı 29- olan öğretmenlerin lehinedir.

Tablo 9: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Toplam Puanlarının Yaş Göre Mann Whitney-U Testi Sonuçları (25-29 ve 29- yaş)

Yaş	n	Sıra Ort.	Sıra Top.	U	p
25-29	124	74,72	10012,50	967,50	,022
29-	21	98,93	2077,50		

Tablo 9’da görüldüğü gibi çevre bilinci anketi toplam puanlarının yaşa göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Mann Whitney-U Testi sonuçlarına göre gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir $U=967,50$, $p<.05$. Yaşı 29- olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi toplam puanlar ortalamasının ($X=98,93$), yaşı 25-29 olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi toplam puanlarının ortalamasından fazla olduğu görülmektedir ($X=74,72$). Bu durum yaşı 29- olan öğretmenlerin lehinedir.

Tablo 10: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Bilgi Alt Boyutu Toplam Puanlarının Yaş Göre Kruskal-Wallis Testi Sonuçları

Yaş	n	SıraOrt.	sd	χ^2	p
20-24	125	138,22	2	1,05	,591
25-29	134	139,94			
29-	18	157,67			

Total 280

Tablo 10’da görüldüğü gibi bilgi alt boyutu toplam puanlarının yaşıa göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Kruskal-Wallis testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir, χ^2 (sd=2, n=280) =1.05 p>.05. Yaşı 29- olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi bilgi alt boyutu toplam puanlar ortalamasının (X=157,67), yaşı 20-24 (X=138,22), yaşı 25-29 (X=139,94), olan sınıf öğretmenlerinin bilgi alt boyutu toplam puanlarının ortalamasından fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 11: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Tutum Alt Boyutu Toplam Puanlarının Yaşıa Göre Kruskal-Wallis Testi Sonuçlar

Yaş	n	SıraOrt.	sd	χ^2	p
20-24	125	137,57	2	1,62	,442
25-29	134	139,90			
29-	18	161,79			

Total 280

Tablo 11’de görüldüğü gibi tutum alt boyutu toplam puanlarının yaşıa göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Kruskal-Wallis testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir, χ^2 (sd=2, n=280) =1.62, p>.05. Yaşı 29- olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi tutum alt boyutu toplam puanlar ortalamasının (X=161,79), yaşı 20-24 (X=137,57), yaşı

25-29 ($X=139,90$), olan sınıf öğretmenlerinin tutum alt boyutu toplam puanlarının ortalamasından fazla olduğu görölmektedir.

Tablo 12: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Davranış Alt Boyutu Toplam Puanlarının Yaşa Göre Kruskal-Wallis Testi Sonuçları

Yaş	n	SıraOrt.	sd	χ^2	p
20-24	125	126,89	2	17,54	,000
25-29	134	142,89			
29-	18	206,24			
Total	280				

Tablo 12'de görüldüğü gibi davranış alt boyutu toplam puanlarının yaşa göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Kruskal-Wallis testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğu görölmektedir χ^2 ($sd=2, n=280$) =17.54, $p<.05$. Yaşı 29- olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi davranış alt boyutu toplam puanlar ortalamasının ($X=206,24$), yaşı 20-24 ($X=126,89$), yaşı 25-29 ($X=142,89$), olan sınıf öğretmenlerinin davranış alt boyutu toplam puanlarının ortalamasından fazla olduğu görölmektedir.

Tablo 13: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Davranış Alt Boyutu Toplam Puanlarının Yaşa Göre Mann Whitney-U Testi Sonuçları (20-24 ve 29- yaş)

Yaş	n	Sıra Ort.	Sıra Top.	U	p
20-24	125	67,77	8471,00	596,00	,000
29-	21	107,62	2260,00		

Tablo 13'de görüldüğü gibi çevre bilinci anketi toplam puanlarının davranış alt boyutuna göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Mann Whitney-U Testi sonuçlarına göre gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir $U=596,00$, $p<.05$. Yaşı 29- olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi toplam puanlar ortalamasının ($X=107,62$), yaşı 20-24 olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi toplam puanlarının ortalamasından fazla olduğu görülmektedir ($X=67,77$). Bu durum yaşı 29- olan öğretmenlerin lehinedir.

Tablo 14: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Davranış Alt Boyutu Toplam Puanlarının Yaşa Göre Mann Whitney-U Testi Sonuçları (25-29 ve 29- yaş)

Yaş	n	Sıra Ort.	Sıra Top.	U	p
25-29	134	73,04	9788,00	743,00	,001
29-	21	109,62	2302,00		

Tablo 14’de görüldüğü gibi çevre bilinci anketi toplam puanlarının davranış alt boyutuna göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Mann Whitney-U Testi sonuçlarına göre gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir $U=743,00$, $p<.05$. Yaşı 29- olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi toplam puanlar ortalamasının ($X=109,62$), yaşı 25-29 olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi toplam puanlarının ortalamasından fazla olduğu görülmektedir ($X=73,04$). Bu durum yaşı 29- olan öğretmenlerin lehinedir.

3.1.2.1. Alt Problem 3: İlköğretim okullarında görev yapan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci ve bu okullardaki çevre eğitimi çevre ile ilgili bir kuruluşa üye olma durumlarına göre değişmekte midir?

130

Tablo 15: Çevre ile ilgili bir kuruluşa üyelik durumu Değişkeni için Frekans ve Yüzde Değerleri

Üyelik Durumu	<i>f</i>	%
Evet	56	20
Hayır	224	80
Total	280	100,0

Tablo 16: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Toplam Puanlarının Çevre Kuruluşuna Üyelik Durumlarına Göre Mann-Whitney U-Testi Sonuçları

Üyelik Durumu	n	Sıra Ort.	Sıra Top.	U	p
Evet	56	143,65	8044,50	6095,50	,745
Hayır	224	139,71	31295,50		

Tablo 16'da görüldüğü gibi çevre bilinci anketi toplam puanlarının çevre kuruluşuna üyelik durumlarına göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla Mann-Whitney U-Testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir, $U=6095,50$, $p>.05$. Çevre kuruluşuna üye olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi toplam puanlar ortalamasının ($X=143,65$), çevre kuruluşuna üye olmayan öğretmenlerin puanlarının ortalamasından ($X=139,71$) fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 17: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Bilgi Alt Boyutu Toplam Puanlarının Çevre Kuruluşuna Üyelik Durumlarına Göre Mann-Whitney U-Testi Sonuçları

Üyelik Durumu	n	Sıra Ort.	Sıra Top.	U	p
Evet	56	138,28	7743,50	6147,50	,818
Hayır	224	141,06	31596,50		

Tablo 17'de görüldüğü gibi bilgi alt boyutu toplam puanlarının çevre kuruluşuna üyelik durumlarına göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan

Mann-Whitney U-Testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olmadığı grlmektedir, $U=6147,50$, $p>.05$. evre kuruluşuna ye olmayan sınıf ğretmenlerinin evre bilinci anketi bilgi alt boyutu toplam puanlar ortalamasının ($X=141,06$), evre kuruluşuna ye olan öğretmenlerin bilgi alt boyutu puanlarının ortalamasından ($X=138,28$) fazla olduğu grlmektedir.

Tablo 18: Sınıf ğretmenlerinin evre Bilinci Anketi Tutum Alt Boyutu Toplam Puanlarının evre Kuruluşuna yelik Durumlarına Göre Mann-Whitney U-Testi Sonuçları

yelik Durumu	n	Sıra Ort.	Sıra Top.	U	p
Evet	56	145,96	8174,0	5966,00	,571
Hayır	224	139,13	31166,0		

Tablo 18'de grldğu gibi tutum alt boyutu toplam puanlarının evre kuruluşuna üyelik durumlarına göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Mann-Whitney U-Testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olmadığı grlmektedir, $t(278)=.467$, $p>.05$. evre kuruluşuna ye olan sınıf ğretmenlerinin evre bilinci anketi tutum alt boyutu toplam puanlar ortalamasının ($X=145,96$), evre kuruluşuna ye olmayan öğretmenlerin tutum alt boyutu puanlarının ortalamasından ($X=139,13$) fazla olduğu grlmektedir.

Tablo 19: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Davranış Alt Boyutu Toplam Puanlarının Çevre Kuruluşuna Üyelik Durumlarına Mann-Whitney U-Testi Sonuçları

Üyelik Durumu	n	Sıra Ort.	Sıra Top.	U	p
Evet	56	148,73	8329,0	5811,00	,394
Hayır	224	138,44	31011,0		

Tablo 19’da görüldüğü gibi davranış alt boyutu toplam puanlarının çevre kuruluşuna üyelik durumlarına göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Mann-Whitney U-Testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir, $U=5811,00$, $p>.05$. Çevre kuruluşuna üye olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi davranış alt boyutu toplam puanlar ortalamasının ($X=148,73$), çevre kuruluşuna üye olmayan öğretmenlerin davranış alt boyutu puanlarının ortalamasından ($X=138,44$) fazla olduğu görülmektedir.

3.1.2.2. **Alt Problem 4: İlköğretim okullarında görev yapan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci ve bu okullardaki çevre eğitimi görev yaptıkları kurumun devlet okulu veya özel okul olmasına göre değişmekte midir?**

Tablo 20: Çalışılan Kurum Değişkeni için Frekans ve Yüzde Değerleri

Çalışılan Kurum	<i>f</i>	%
Meb Bağlı Devlet Okulu	269	69,1
Meb Bağlı Özel Okul	11	3,9
Total	280	100,0

Tablo 21: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Toplam Puanlarının Çalışılan Kurum Türüne Göre Mann-Whitney U-Testi Sonuçları

Çalışılan Kurum	<i>n</i>	SıraOrt.	SıraTop.	U	<i>p</i>
Meb Bağlı Devlet Okulu	269	140,15	37699,50	1305,50	,875
Meb Bağlı Özel Okul	11	136,05	1360,50		

Tablo 21’de görüldüğü gibi çevre bilinci anketi toplam puanlarının çalışılan kurum türüne göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Mann-Whitney U- Testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir, $U=1305,50$, $p>.05$. Meb’e Bağlı Devlet Okulu’nda çalışan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi toplam puanlar ortalamasının ($X=140,15$), Meb’e Bağlı Özel Okulda çalışan sınıf öğretmenlerin toplam puanlarının ortalamasından ($X=136,05$) fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 22: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Bilgi Alt Boyutu Toplam Puanlarının Çalışılan Kurum Türüne Göre Mann-Whitney U-Testi Sonuçları

Çalışılan Kurum	n	SıraOrt.	SıraTop.	U	p
Meb Bağlı Devlet Okulu	269	139,14	37430,0	1115,00	,358
Meb Bağlı Özel Okul	11	163,00	1630,0		

Tablo 22’de görüldüğü gibi bilgi alt boyutu toplam puanlarının çalışılan kurum türüne göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Mann-Whitney U- Testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir, $U=1115,00$, $p>.05$. Meb’e Bağlı Özel Okulda çalışan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi bilgi alt boyutu toplam puanlar ortalamasının ($X=163,00$), Meb’e Bağlı Devlet Okulunda çalışan sınıf öğretmenlerin bilgi alt boyutu toplam puanlarının ortalamasından ($X=139,14$) fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 23: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Tutum Alt Boyutu Toplam Puanlarının Çalışılan Kurum Türüne Göre Mann-Whitney U-Testi Sonuçları

Çalışılan Kurum	n	SıraOrt.	SıraTop.	U	p
Meb Bağlı Devlet Okulu	269	140,40	37766,50	1238,50	,670
Meb Bağlı Özel Okul	11	129,35	1293,50		

Tablo 23’de görüldüğü gibi tutum alt boyutu toplam puanlarının çalışılan kurum türüne göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Mann-Whitney U- Testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir, $U=1238,50$, $p>.05$. Meb’e Bağlı Devlet Okulunda çalışan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi tutum alt boyutu toplam puanlar ortalamasının ($X=140,40$), Meb’e Bağlı Özel Okulda çalışan sınıf öğretmenlerin tutum alt boyutu toplam puanlarının ortalamasından ($X=129,35$) fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 24: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Davranış Alt Boyutu Toplam Puanlarının Çalışılan Kurum Türüne Göre Mann-Whitney U-Testi Sonuçları

Çalışılan Kurum	n	Sıra Ort.	Sıra Top.	U	p
Meb Bağlı Devlet Okulu	269	141,12	37961,50	1043,50	,288
Meb Bağlı Özel Okul	11	109,85	1098,50		

Tablo 24’de görüldüğü gibi davranış alt boyutu toplam puanlarının çalışılan kurum türüne göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Mann-Whitney U- Testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir, $U=1043,50$, $p>.05$. Meb’e Bağlı Devlet Okulunda çalışan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi davranış alt boyutu toplam puanlar ortalamasının ($X=141,12$), Meb’e Bağlı Özel Okulda çalışan sınıf öğretmenlerin davranış alt boyutu toplam puanlarının ortalamasından ($X=109,85$) fazla olduğu görülmektedir.

3.1.2.3. Alt Problem 5: İlköğretim okullarında görev yapan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci ve bu okullardaki çevre eğitimi eğitim düzeylerine göre değişmekte midir?

Tablo 25: Eğitim Düzeyi Değişkeni için Frekans ve Yüzde Değerleri

Eğitim Düzeyi	<i>f</i>	%
Lisans	270	96,4
Yüksek lisans	10	3,6
Total	280	100,0

Tablo 26: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Toplam Puanlarının Eğitim Düzeyine Göre Mann-Whitney U-Testi Sonuçları

Eğitim Düzeyi	n	Sıra Ort.	Sıra Top.	U	p
Lisans	270	141,48	38199,0	1086,0	,294
Yüksek Lisans	10	114,48	1141,0		

Tablo 26'da görüldüğü gibi çevre bilinci anketi toplam puanlarının eğitim düzeyine göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Mann-Whitney U-Testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir, $U=1086,0$, $p>.05$. Lisans düzeyinde eğitimi olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi toplam

puanlar ortalamasının ($X=141,48$), yüksek lisans düzeyinde eğitim alan sınıf öğretmenlerin toplam puanlarının ortalamasından ($X=114,48$) fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 27: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Bilgi Alt Boyutu Toplam Puanlarının Eğitim Düzeyine Göre Mann-Whitney U-Testi Sonuçları

Eğitim Düzeyi	n	Sıra Ort.	Sıra Top.	U	p
Lisans	270	141,20	38123,0	1162,0	,454
Yüksek Lisans	10	121,70	1217,0		

Tablo 27’de görüldüğü gibi bilgi alt boyutu toplam puanlarının eğitim düzeyine göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Mann-Whitney U-Testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir, $U=1162,0$ $p>.05$. Lisans düzeyinde eğitimi olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi bilgi alt boyutu toplam puanlar ortalamasının ($X=141,20$), yüksek lisans düzeyinde eğitim alan sınıf öğretmenlerin bilgi alt boyutu toplam puanlarının ortalamasından ($X=121,70$) fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 28: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Tutum Alt Boyutu Toplam Puanlarının Eğitim Düzeyine Göre Mann-Whitney U-Testi Sonuçları

Eğitim Düzeyi	n	Sıra Ort.	Sıra Top.	U	p
Lisans	270	141,09	38095,0	1190,0	,523
Yüksek Lisans	10	124,50	1245,0		

Tablo 28’de görüldüğü gibi tutum alt boyutu toplam puanlarının eğitim düzeyine göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Mann-Whitney U-Testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir, $U=1190,0$, $p>.05$. Lisans düzeyinde eğitimi olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi tutum alt boyutu toplam puanlar ortalamasının ($X=141,09$), yüksek lisans düzeyinde eğitim alan sınıf öğretmenlerin tutum alt boyutu toplam puanlarının ortalamasından ($X=124,50$) fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 29: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Davranış Alt Boyutu Toplam Puanlarının Eğitim Düzeyine Göre Mann-Whitney U-Testi Sonuçları

Eğitim Düzeyi	n	Sıra Ort.	Sıra Top.	U	p
Lisans	270	141,94	38322,50	962,50	,123
Yüksek Lisans	10	101,75	1017,50		

Tablo 29'da görüldüğü gibi davranış alt boyutu toplam puanlarının eğitim düzeyine göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Mann-Whitney U-Testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir, $U=962,50$, $p>.05$. Lisans düzeyinde eğitimi olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi davranış alt boyutu toplam puanlar ortalamasının ($X=141,94$), yüksek lisans düzeyinde eğitim alan sınıf öğretmenlerin davranış alt boyutu toplam puanlarının ortalamasından ($X=101,75$) fazla olduğu görülmektedir.

3.1.2.4. Alt Problem 6: İlköğretim okullarında görev yapan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci ve bu okullardaki çevre eğitimi meslekte çalışma sürelerine göre değişmekte midir?

Tablo 30: Meslek Yılı Değişkeni için Frekans ve Yüzde Değerleri

Meslek Yılı	f	%
0-2	178	63,6
3-5	93	33,2
6-	9	3,2
Total	280	100,0

142

Tablo 31: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Toplam Puanlarının Mesleki Kıdemlerine Göre Kruskal-Wallis Testi Sonuçları

Meslek Yılı	n	SıraOrt.	sd	χ^2	p
0-2	178	125,65	2	20,75	,000
3-5	93	161,24			
6-	9	219,89			
Total	280				

Tablo 31’de görüldüğü gibi çevre bilinci anketi toplam puanlarının mesleki kıdemlerine göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Kruskal- Wallis testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir, χ^2 (sd=2, n=280) =20,75, p<.05. Mesleki kıdemi 6- olan sınıf öğretmenlerinin Çevre Bilinci anketi toplam puanlar ortalamasının (X=219,89), mesleki kıdemi 0-2 yıl (X=125,65), mesleki kıdemi 3-5 yıl (X=161,24) olan sınıf öğretmenlerinin toplam puanlarının ortalamasından fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 32: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Toplam Puanlarının Mesleki Kıdemlerine Göre Mann-Whitney U-Testi Sonuçları (0-2 ve 6- yıl)

Meslek	n	SıraOrt.	SıraTop.	U	p
Yılı					
0-2	178	91,28	16248,00	317,00	,002
6-	9	147,78	1330,50		

Tablo 32’de görüldüğü gibi çevre bilinci anketi toplam puanlarının mesleki kıdemlerine göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Mann Whitney-U Testi sonuçlarına göre gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir U=317,00, p<.05. Mesleki kıdemi 6- yıl olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi toplam puanlar ortalamasının (X=147,78), mesleki kıdemi 0-2 olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi toplam puanlarının ortalamasından fazla olduğu görülmektedir (X=91,28). Bu durum mesleki kıdemi 6- olan öğretmenlerin lehinedir.

Tablo 33: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Toplam Puanlarının Mesleki Kıdemlerine Göre Mann-Whitney U-Testi Sonuçları (3-5 ve 6- yıl)

Meslek Yılı	n	SıraOrt.	SıraTop.	U	p
3-5	93	49,02	4559,00	188,00	,007
6-	9	77,11	694,0		

Tablo 33’de görüldüğü gibi çevre bilinci anketi toplam puanlarının mesleki kıdemlerine göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Mann Whitney-U Testi sonuçlarına göre gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir $U=188,00$, $p<.05$. Mesleki kıdemi 6- yıl olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi toplam puanlar ortalamasının ($X=77,11$), mesleki kıdemi 3-5 olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi toplam puanlarının ortalamasından fazla olduğu görülmektedir ($X=49,02$). Bu durum mesleki kıdemi 6- olan öğretmenlerin lehinedir.

Tablo 34: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Bilgi Alt Boyutu Toplam Puanlarının Mesleki Kıdemlerine Göre Kruskal-Wallis Testi Sonuçları

Meslek Yılı	n	SıraOrt.	sd	χ^2	p
0-2	178	135,77	2	4,34	,114
3-5	93	144,68			
6-	9	190,83			
Total	280				

Tablo 34’de görüldüğü gibi bilgi alt boyutu toplam puanlarının mesleki kıdemlerine göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Kruskal-Wallis testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir, χ^2 (sd=2, n=280) =4,34, $p>.05$. Mesleki kıdemi 6- yıl olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi bilgi alt boyutu toplam puanlar ortalamasının (X=190,83), mesleki kıdemi 0-2 yıl (X=135,77), mesleki kıdemi 3-5 yıl (X=144,68) olan sınıf öğretmenlerinin bilgi alt boyutu toplam puanlarının ortalamasından fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 35: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Tutum Alt Boyutu Toplam Puanlarının Mesleki Kıdemlerine Göre Kruskal-Wallis Testi Sonuçları

Meslek Yılı	n	SıraOrt.	sd	χ^2	p
0-2	178	131,49	2	6,72	,035
3-5	93	154,24			
6-	9	176,67			
Total	280				

Tablo 35’de görüldüğü gibi tutum alt boyutu toplam puanlarının mesleki kıdemlerine göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Kruskal- Wallis testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir, χ^2 (sd=2, n=280) =6,72, $p<.05$. Mesleki kıdemi 6- yıl olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi tutum alt boyutu toplam puanlar ortalamasının ($X=176,67$), mesleki kıdemi 0-2 yıl ($X=131,49$), mesleki kıdemi 3-5 yıl ($X=154,14$) olan sınıf öğretmenlerinin tutum alt boyutu toplam puanlarının ortalamasından fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 36: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Tutum Alt Boyutu Toplam Puanlarının Mesleki Kıdemlerine Göre Mann-Whitney U-Testi Sonuçları (0-2 ve 3-5 yıl)

Meslek Yılı	n	SıraOrt.	SıraTop.	U	p
0-2	178	128,33	22843,00	6912,00	,025
3-5	63	150,68	14013,00		

Tablo 36’da görüldüğü gibi çevre bilinci anketi tutum alt boyutu toplam puanlarının mesleki kıdemlerine göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Mann Whitney-U Testi sonuçlarına göre gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir $U=6912,00$, $p<.05$. Mesleki kıdemi 3-5 yıl olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi davranış alt boyutu toplam puanlar ortalamasının ($X=150,68$), mesleki kıdemi 0-2 yıl olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi davranış alt boyutu toplam puanlarının ortalamasından fazla olduğu görülmektedir ($X=128,33$). Bu durum mesleki kıdemi 3-5 yıl olan öğretmenlerin lehinedir.

Tablo 37: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Davranış Alt Boyutu Toplam Puanlarının Mesleki Kıdemlerine Göre Kruskal-Wallis Testi Sonuçları

Meslek Yılı	n	Sıra Ort.	sd	χ^2	p
0-2	178	120,34	2	33,13	,000
3-5	93	171,54			
6-	9	218,44			
Total	280	280			

Tablo 37'de görüldüğü gibi davranış alt boyutu toplam puanlarının mesleki kıdemlerine göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Kruskal- Wallis testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir, χ^2 (sd=2, n=280) =33,13, $p<.05$. Mesleki kıdemi 6- yıl olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi tutum alt boyutu toplam puanlar ortalamasının (X=218,44), mesleki kıdemi 0-2 yıl (X=120,34), mesleki kıdemi 3-5 yıl (X=171,54) olan sınıf öğretmenlerinin davranış alt boyutu toplam puanlarının ortalamasından fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 38: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Davranış Alt Boyutu Toplam Puanlarının Mesleki Kıdemlerine Göre Mann-Whitney U-Testi Sonuçları (0-2 ve 6- yıl)

Meslek Yılı	n	Sıra Ort.	Sıra Top.	U	p
0-2	178	91,18	16230,50	299,50	,002
6-	9	149,72	1347,50		

Tablo 38'de görüldüğü gibi çevre bilinci anketi davranış alt boyutu toplam puanlarının mesleki kıdemlerine göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Mann Whitney-U Testi sonuçlarına göre gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir $U=299,50$, $p<.05$. Mesleki kıdemi 6- yıl olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi davranış alt boyutu toplam puanlar ortalamasının ($X=149,72$), mesleki kıdemi 0-2 yıl olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi davranış alt boyutu toplam puanlarının ortalamasından fazla olduğu görülmektedir ($X=91,18$). Bu durum mesleki kıdemi 6- yıl olan öğretmenlerin lehinedir.

Tablo 39: Sınıf Öğretmenlerinin Çevre Bilinci Anketi Davranış Alt Boyutu Toplam Puanlarının Mesleki Kıdemlerine Göre Mann-Whitney U-Testi Sonuçları (3-5 ve 6- yıl)

Meslek Yılı	n	Sıra Ort.	Sıra Top.	U	p
3-5	93	49,35	4589,50	218,50	,018
6-	9	73,72	663,50		

Tablo 39'da görüldüğü gibi çevre bilinci anketi davranış alt boyutu toplam puanlarının mesleki kıdemlerine göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Mann Whitney-U Testi sonuçlarına göre gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir $U=218,50$, $p<.05$. Mesleki kıdemi 6- yıl olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi davranış alt boyutu toplam puanlar ortalamasının ($X=73,72$), mesleki kıdemi 3-5 yıl olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi davranış alt boyutu toplam puanlarının ortalamasından fazla olduğu görülmektedir ($X=49,35$). Bu durum mesleki kıdemi 6- yıl olan öğretmenlerin lehinedir.

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Çalışma ilköğretim okullarında görev yapan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci hakkında bilgi edinebilmek amacı ile yapılmıştır. Sınıf öğretmenlerinin çevre bilinçlerini ölçmek amacıyla bilgi, tutum ve davranış alt boyutlarından oluşan çevre bilinci anketi kullanılmıştır. Sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci toplam puanları ile bilgi, tutum ve davranış alt boyutları verileri t-Testi, Mann-Whitney U-Testi ve Kruskal-Wallis Testi kullanılarak analiz edilmiştir. Araştırmadan elde edilen verilere göre sınıf öğretmenlerinin çevreye yönelik olumlu tutuma sahip oldukları ancak bilgilerinin yeterli düzeyde olmadığı ve bu bilgi ve tutumlarının davranışlarına yeterli düzeyde yansımadağı saptanmıştır.

Analizlerde çevre bilinci anketi toplam puanlarının cinsiyet değişkenine göre farklılık gösterip göstermediğini saptamak amacıyla yapılan t-Testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir, $t(278)=0.40$, $p>.05$. Kadın sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi toplam puanlar ortalamasının, erkek sınıf öğretmenlerin toplam puanlarının ortalamasından yüksektir. Yine kadın sınıf öğretmenlerinin bilgi alt boyutu ($X=2,40$) toplam puanları ortalaması erkek sınıf öğretmenlerinin puanlarının ortalamasından yüksekken, erkek sınıf öğretmenlerinin tutum alt boyutu ($X=2,13$) ve davranış alt boyutu ($X=2,50$) toplam puanları ortalaması kadın sınıf öğretmenlerinin puanlarının ortalamasından yüksektir. Yani

kadın sınıf öğretmenlerin çevreye yönelik olumlu tutumları ve bilgileri erkek öğretmenlere göre daha fazla iken, erkek öğretmenlerin sahip oldukları bilgileri ve tutumları kadın öğretmenlere göre daha fazla davranışa dönüştürdükleri görülmektedir.

Ulaşılan sonuçlara paralel olarak; Kaya vd., (2009), lise öğrenimine devam eden öğrencilerin çevreye yönelik tutumlarını cinsiyet değişkenine göre incelemişlerdir ve öğrencilerinin tutumlarının kız öğrencilerin lehine geliştiği sonucuna varmışlardır. Ek vd., (2009), farklı akademik alanlarında öğrenim gören ilk ve son sınıf öğrencilerinin çevre sorunlarına yönelik tutumla ve duyarlılık boyutlarını inceledikleri çalışmalarında cinsiyet değişkene göre, uyguladıkları çevresel tutum ölçeğinden alınan puan ortalamaları arasında anlamlı bir farklılık olduğu sonucuna ulaşmışlardır ve kız öğrencilerin erkek öğrencilerden daha yüksek puan ortalamasına sahip olduklarını saptamışlardır. Atasoy ve Ertürk (2008), ilköğretim öğrencilerinin çevresel tutumlarını ve çevre bilgilerini araştırdıkları çalışmalarında, yapılan bilgi ve tutum testleri sonucunda kız öğrencilerin puanları erkek öğrencilerin puanlarından daha yüksek çıkmıştır. Buna göre kız öğrencilerin çevre bilgilerinde ve çevreye yönelik tutumlarında erkek öğrencilere göre daha duyarlı olduklarını saptamışlardır. Erol ve Gezer (2006), sınıf öğretmenliği bölümünde okuyan öğretmen adaylarının çevreye ve çevre sorunlarına yönelik tutumlarını araştırdıkları çalışmalarında cinsiyet değişkenine göre kız öğrencilerin tutum puan ortalamalarının (84.01) , erkek öğrencilerin tutum puan ortalamalarından (80.25) yüksek olduğunu ve çevreye yönelik tutum puan ortalamasının kız öğrencilerin lehine olduğunu saptamışlardır. Çubuk ve Karacaoğlu (2003), üniversite öğrencilerinin çevreye karşı duyarlılıklarını inceledikleri çalışmalarında cinsiyete göre öğrencilerin çevreye yönelik duyarlılıkları arasında anlamlı bir farklılık olduğu ((t437)=3,71, p<.05) ve kadın öğrencilerin ortalamasının (44,42) erkek öğrencilerin ortalamasından (42,34) yüksek olduğu sonucunu elde etmişlerdir. Yine şama (2003), öğretmen adaylarının çevre problemlerine yönelik

tutumlarını incelediği araştırmasında cinsiyet değişkenine göre kız ve erkek öğrencilerin evre sorunlarına dair tutum puanlarının arasında anlamlı bir farklılık olduğunu saptamıştır. Bu farklılığa göre ise kız öğrencilerin çevreye karşı tutumlarının erkek öğrencilerin tutumlarından daha olumlu olduğu sonucuna varmıştır.

Ulaşılan sonuçlardan farklı olarak; Timur ve Yılmaz (2011), fen bilgisi bölümünde okuyan ğretmen adaylarının evre bilgi düzeyleri belirlemek ve farklı değişkenler açısından incelemek amacıyla yaptıkları çalışmalarında cinsiyet değişkenine göre bizim çalışmamızda elde ettiğimiz sonuçların aksine kız ğretmen adayları ile erkek ğretmen adaylarının evre bilgilerinin cinsiyete göre değişmediği sonucuna ulaşmışlardır. Aydın ve Kaya (2011), sosyal bilimler lisesi ğrencilerinin evre duyarlılıklarını değerlendirilmek amacıyla yaptıkları çalışmada, cinsiyet değişkeninin öğrencilerin evre duyarlılıklarına etkisini araştırmışlardır ve ğrencilerinin evre duyarlılıklarına dair görüşlerinin cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermediği sonucuna varmışlardır $t(194) = ,338; p > 0.05$. Ayrıca erkek öğrencilerin ortalamasının ($X=48,21$) kız öğrencilerin ortalamasından ($X=47,81$) daha yüksek olduğunu saptamışlardır. Yine rey ve şahin (2010), akademik personelin evre sorunları ve evre eğitimine yönelik duygu, düşünce ve davranışlarının değerlendirilmesi amacıyla yaptıkları çalışmada cinsiyet değişkenine göre elde edilen sonuçlarda akademik personelin çevresel tutum puanları anlamlı bir farklılık göstermediği sonucuna ulaşmışlardır $t(81) = -0.84, p = 0.40 > 0.05$. Teyfur (2008), ilköğretim ğrencilerinin akademik başarılarının ve evre kulübü çalışmalarının çevreye yönelik tutumlarına olan etkisini araştırdığı çalışmasında cinsiyet değişkenine göre kız ve erkek öğrencilerin evre tutum leğinden elde ettikleri puanlar arasında anlamlı bir farklılık bulunmadığı sonucuna ulaşmıştır.

evre bilinci anketi toplam puanlarının yaşa göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Kruskal-Wallis Testi sonuçlarına göre gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğu grlmektedir, $x^2 (sd=2, n=280) = 7.81$,

$p < .05$. Yaşı 29- olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi toplam puanlar ortalamasının ($X=184,90$), yaşı 20-24 ($X=131,74$), yaşı 25-29 ($X=141,71$), yaşı olan sınıf öğretmenlerinin toplam puanlarının ortalamasından fazla olduğu görölmektedir. Yaşı 29- olan sınıf öğretmenlerinin bilgi alt boyutu ($X=157,67$), tutum alt boyutu ($X=161,79$) ve davranış alt boyutu ($X=206,24$) puanları ortalamaları diğer öğretmenlerin puanlarından yüksektir. Yaşı 29- olan sınıf öğretmenlerinin çevreye yönelik bilgilerinin, bu bilgilerini ve tutumlarını davranışa dönüştürme düzeylerinin diğer öğretmenlere göre daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.

Ulaşılan sonuçlara paralel olarak; Ek vd., (2009), farklı akademik alanlarında öğrenim gören ilk ve son sınıf öğrencilerinin çevre sorunlarına yönelik tutumları ve duyarlılıklarını inceledikleri çalışmalarında yaş değişkenine göre öğrencilerin tutum ölçeğinden aldıkları toplam puan ortalamaları arasında anlamlı bir fark olduğunu saptamışlardır ($p=0,002$). 21 yaş ve üzeri öğrencilerin, 20 ve altında olanlardan daha yüksek puan ortalamasına sahip oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Erol ve Gezer (2006), sınıf öğretmenliği bölümü öğrencilerinin çevreye ve çevre sorunlarına yönelik tutumlarını inceledikleri çalışmalarında yaş değişkenine göre elde ettikleri sonuçlarda öğrencilerin çevre ve çevreye yönelik tutumları arasında anlamlı bir farklılık olduğunu saptamışlardır. 21 yaşından büyük öğretmen adaylarının çevreye yönelik tutumlarının, 21 yaşından küçük öğretmen adaylarına göre daha olumlu olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Ulaşılan sonuçlardan farklı olarak; Çınar vd., (2010), yaptıkları çalışmada hemşirelik bölümünde okuyan son sınıf öğrencilerinin çevre sorunlarına dair tutumlarını incelemişlerdir ve yaş değişkenine göre hemşirelik bölümü son sınıf öğrencilerinin puan ortalamaları arasında istatistiksel olarak bir fark bulunmamıştır. Özdemir, Yıldız, Ocaktan ve Sarışen (2004), tıp fakültesinde okuyan öğrencilerin çevre sorunlarına yönelik farkındalık ve duyarlılıklarını inceledikleri çalışmalarında, yaş değişkenine göre 21 yaş ve altında olan öğrencilerin, 22 yaş ve üzerinde

olan öğrencilere göre çevresel duyarlılık puanlarının daha yüksek olduğu anlaşılmıştır (p=0.026). Çubuk ve Karacaoğlu (2003), üniversite öğrencilerinin çevreye karşı duyarlılıklarını inceledikleri çalışmalarında yaş değişkenine göre elde ettikleri sonuçlarda öğrencilerin çevreye karşı duyarlılıklarının gruplar arasında anlamlı bir farklılık göstermediğini saptamıştır.

Çevre bilinci anketi toplam puanlarının çevre kuruluşuna üyelik durumlarına göre farklılık gösterip göstermediğini saptamak amacıyla yapılan Mann-Whitney U-Testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir, $U=6095,50$, $p>.05$. Çevre kuruluşuna üye olan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi toplam puanları ortalaması, üye olmayan sınıf öğretmenlerinin toplam puanları ortalamasından yüksektir, ($X=143,65$). Ancak çevre kuruluşuna üye olmayan öğretmenlerin bilgi alt boyutu ($X=141,06$) puanları üye olan öğretmenlerin puanlarından yüksekken, üye olan öğretmenlerin tutum alt boyutu ($X=145,96$) ve davranış alt boyutu ($X=148,73$) toplam puanları ortalaması çevre kuruluşuna üye olmayan öğretmenlerin puanlarının ortalamasından yüksektir. Yani herhangi bir çevre kuruluşuna üye olan öğretmenlerin gerekli çevre bilgisine ve olumlu tutumlara sahip oldukları ve sahip oldukları bu bilgi ve tutumları davranışa dönüştürdükleri anlaşılmaktadır.

Ulaşılan sonuçlara paralel olarak; Gürbüz ve Çakmak (2012), biyoloji bölümü öğrencileri ile yapmış oldukları çalışmada öğrencilerin farklı değişkenler açısından çevreye yönelik tutumlarını incelemişlerdir ve çevre ile ilgili bir kuruluşa üye olan öğrencilerin puan ortalamalarının, üye olmayanların puan ortalamalarına göre daha fazla olduğunu sonucuna ulaşmışlardır. Çimen, Yılmaz ve Çimen (2011), biyoloji öğretmenliği bölümü öğrencileri ile yaptıkları çalışmada öğretmen adaylarının çevreye duyarlı davranışlarını çeşitli değişkenler açısından incelemişlerdir ve çevre ile ilgili bir kulüp/dernek'e üye olan biyoloji öğretmeni adayların çevre duyarlı davranış puanlarının ($X=67.18$), üye olmayanların puanlarından ($X=63.80$) yüksek olduğu sonucuna

ulaşmışlardır. Ürey ve şahin (2010), akademik personelin çevre problemleri ve çevre eğitime yönelik duygu, düşünce ve davranışlarının değerlendirilmesi amacıyla yaptıkları çalışmada personelin çevre kuruluşuna üye olup olmadıkları değişkenine ilişkin elde edilen veriler sonucunda, çevre ile ilgili herhangi bir sivil toplum kuruluşuna üye olanların lehine anlamlı bir farklılık gösterdiği saptanmıştır ($t(81) = 2.40, p = 0.004 < 0.05$).

Ulaşılan sonuçlardan farklı olarak; Sadık (2013)'ın, öğretmen adaylarının çevreye yönelik tutum ve bilgi düzeylerini farklı değişkenler açısından incelediği çalışmasında, öğretmen adaylarının çevre kuruluşuna üyelik durumu değişkenine göre elde ettiği sonuçlarda, adayların çevresel düşünce, çevreye ilişkin davranış ve çevre bilgisi puanları arasında anlamlı bir fark bulunmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Çevre bilinci anketi toplam puanlarının çalışılan kurum türüne göre farklılık gösterip göstermediğini saptamak amacıyla yapılan Mann-Whitney U-Testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir, $U=1305,50, p>.05$. Meb'e bağlı devler okullarında çalışan sınıf öğretmenlerinin çevre bilinci anketi toplam puanları ortalaması ($X=140,15$), Meb' e bağlı özel okullarda çalışan sınıf öğretmenlerinin toplam puanları ortalamasından yüksektir ($X=136,05$). Yine özel okullarda çalışan öğretmenlerin bilgi alt boyutu ($X=163,00$) puanları ortalaması devlet okullarında çalışan öğretmenlerin puanlarının ortalamasından yüksekken, devlet okullarında çalışan öğretmenlerin tutum alt boyutu ($X=140,40$) ve davranış alt boyutu ($X=141,12$) toplam puanları ortalaması özel okullarda çalışan öğretmenlerin puanlarının ortalamasından yüksektir. Meb'e bağlı özel okullarda çalışan sınıf öğretmenlerinin çevreye yönelik sahip oldukları bilgilerini ve tutumlarını davranışa dönüştürmekte Meb'e bağlı devlet okullarında çalışan öğretmenlere göre daha yeterli oldukları saptanmasına rağmen, Meb'e bağlı devlet okullarında çalışan öğretmenlerin, Meb'e bağlı özel okullarda çalışan öğretmenlere göre çevreye yönelik olumlu tutumlarının daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.

Ulaşılan sonuçlara paralel olarak Buhan (2006), okul öncesi ğretmenlerinin evre bilincini ve bu okullardaki evre eğitimi araştırdığı çalışmasında öğretmenlerin çalıştıkları kurum türü değişkenine göre ortaya çıkan sonuçlarda, devlete bağlı anaokullarında çalışan okul öncesi ğretmenlerinin özel anaokullarına ve sosyal hizmetlere bağlı anaokullarında çalışan öğretmenlere göre evre eğitimine yönelik etkiliklere daha çok yer verdikleri sonucuna ulaşılmıştır.

evre bilinci anketi toplam puanlarının eğitim düzeyine göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Mann-Whitney U-Testi sonuçlarına göre, gruplar arasında anlamlı bir farklılık olmadığı grlmektedir, $U=1086,0$, $p>.05$. Lisans düzeyinde eğitimi olan sınıf ğretmenlerinin evre bilinci anketi toplam puanlar ortalaması ($X=141,48$), yüksek lisans düzeyinde eğitim alan sınıf öğretmenlerin toplam puanlarının ortalamasından yüksektir ($X=114,48$). Yine lisans düzeyinde eğitimi olan sınıf ğretmenlerinin bilgi alt boyutu ($X=141,20$), tutum alt boyutu ($X=141,09$) ve davranış alt boyutu ($X=141,94$) toplam puanları ortalaması yüksek lisans düzeyinde eğitimi olan öğretmenlerin puanlarından fazladır. Lisans düzeyinde eğitime sahip olan öğretmenlerin çevreye yönelik bilgilerinin, tutumlarının ve bunları davranışa dönüştürme düzeylerinin yüksek lisans düzeyinde eğitim alan öğretmenlere göre daha fazla olduğu grlmektedir. Yine Yücel, Altunkasa, Gray, Uslu ve Say (2006), Adana’da evre duyarlılığı düzeyinin ve geliştirme olanaklarının araştırıldığı çalışmalarında çevresel tutum ve duyarlılık düzeylerini, kişilerin eğitim düzeyleri değişkeni işiğında incelemiş ve çevresel tutumun ve duyarlılık düzeyinin niversite mezunları ve yüksek lisans mezunlarında daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmışlardır.

evre bilinci anketi toplam puanlarının mesleki kıdem değişkenine göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Kruskal-Wallis Testi sonuçlarına göre gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğu grlmektedir, x^2 ($sd=2$, $n=280$) $=20,75$, $p<.05$. Mesleki kıdemi 6- olan sınıf ğretmenlerinin evre Bilinci anketi toplam puanlar ortalamasının ($X=219,89$), mesleki kıdemi 0-2 yıl ($X=125,65$),

mesleki kıdemi 3-5 yıl ($X=161,24$) olan sınıf öğretmenlerinin toplam puanlarının ortalamasından fazla olduğu görülmektedir. Yine mesleki kıdemi 6- olan sınıf öğretmenlerinin bilgi alt boyutu ($X=190,83$), tutum alt boyutu ($X=176,67$) ve davranış alt boyutu ($X=218,44$) toplam puanlar ortalaması diğer sınıf öğretmenlerinin puanlarından fazladır. Mesleki kıdem değişkenine göre; kıdemi 6- yıl olan sınıf öğretmenlerin çevreye yönelik bilgilerinin, olumlu tutumlarının ve sahip oldukları bu bilgi ve tutumlarını davranışa dönüştürme düzeylerinin diğer öğretmenlere göre daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.

Ulaşılan sonuçlara paralel olarak; Tabak, Akyıldız ve Yıldız (2003), Öğretmenlerin öz yetkinlik algılama düzeyleri ve çevre duyarlılığını araştırdıkları çalışmalarında mesleki kıdem değişkenine göre öğretmenlerin hizmet yılı arttıkça öz yetkinlik düzeyinin ve çevre duyarlılıklarının arttığı sonucuna ulaşmışlardır. Bu sonuçtan farklı olarak; Buhan (2006), okul öncesi öğretmenlerinin çevre bilincini ve bu okullardaki çevre eğitimini araştırdığı çalışmasında mesleki kıdem değişkenine göre elde ettiği sonuçlarda okul öncesi öğretmenlerinin okullarda kullandıkları eğitim programlarında çevre eğitime yönelik etkinliklere yer verip vermemelerinin mesleki kıdemlerine göre farklılıklar göstermediğini saptamıştır.

5.ÖNERİLER

Çalışmadan elde edilen sonuçlar göz önüne alındığında sınıf öğretmenlerine lisans eğitimleri sırasında verilen “Çevre Eğitimi” dersinde öğrenilenlerin sadece teorikte kaldığı, öğretmenlerin davranışlarına yansımadağı görülmektedir. Bu nedenle üniversitelerin kendi bünyelerinde verdikleri bu dersin içeriğinde değişiklikler yaparak, öğretmen adaylarını daha çok pratik çalışmalara yönlendirmeleri gerekmektedir. Böylece öğretmenler çalışma hayatına başladıklarında da bu bilgilerini davranışa dönüştürerek çevre eğitimini öğrencilerine de uygulamalı olarak kazandırabileceklerdir.

Çevre ile ilgili kuruluşlara üye olan öğretmenlerin çevreye yönelik bilgi tutum ve davranışlarının herhangi bir kuruluşa üye olmayan öğretmenlere göre daha fazla olduğu sonucundan yola çıkarak sınıf öğretmeni adayları lisans

eğitimleri esnasında evre kuruluşlarına ye olmaları yönünde teşvik edilerek, imkânlar ölçüsünde bu kuruluşlarda etkin olarak rol almaları sağlanabilir.

Faal alışma sürecinde bulunan sınıf öğretmenleri çalışma hayatları boyunca birçok mesleki eğitim semineri almaktadırlar. Verilen bu eğitimlerde evre bilimlerine yönelik bir eğitime yer verilerek, öğretmenlerin var olan bilgilerini yıllar içinde geliştirip güncellemeleri sağlanabilir.

Sınıf ğretmenleri ile çalışılarak yapılan bu çalışma farklı değişkenlere yer verilerek farklı branşlardaki öğretmenler ile çalışılabileceği gibi farklı meslek gruplarındaki kişiilerle de çalışılarak evre eğitimi alanıyla yapılan çalışmaların literatürü genişletilebilir.

Kaynakça

- Atasoy, E. & Ertürk, H. (2008). İlköğretim ğrencilerinin çevresel tutum ve evre bilgisi üzerine bir alan araştırması. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10(1), 105-122.
- Aydın, F & Kaya, H. (2011) Sosyal bilimler lisesi ğrencilerinin evre duyarlılıklarının değerlendirilmesi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (24) 229-257.
- Buhan, B. (2006). *Okul öncesinde görev yapan öğretmenlerin evre bilinci ve bu okullardaki evre eğitiminin araştırılması*, [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi], Marmara Üniversitesi
- Büyüköztürk, ř. (2012). *Sosyal Bilimler için Veri Analizi El Kitabı*, Pegem Akademi
- abuk, B. (2003). Üniversiteli ğrencilerinin evre duyarlılıklarının incelenmesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 36 (1), 189-198.
- imen, O. & Yılmaz, M. (2011). Biyoloji ğretmen adaylarının evre duyarlı davranışlarının incelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi*, (32), 191-201
- Ek, H, N., Kılıç, N., ğdm, P., Düzgün, G. & şeker, S. (2009). Adnan Menderes niversitesinin farklı akademik

- alanlarında öğrenim gören ilk ve son sınıf öğrencilerinin çevre sorunlarına yönelik tutumları ve duyarlılıkları. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 17(1), 125-136.
- Erkal, S., Şafak, Ş. & Yertutan, C. (2011). Sürdürülebilir kalkınma ve çevre bilincinin oluşturulmasında ailenin rolü. *Sosyoekonomi*, (14), 145-158.
- Erol, G, H. & Gezer, K. (2006). Sınıf öğretmenliği öğretmen adaylarına çevreye ve çevre sorunlarına yönelik tutumları. *International Journal Of Environmental and Science Education*, (1), 65 - 77.
- Erten, S. (2005). Okul öncesi öğretmen adaylarında çevre dostu davranışların araştırılması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (28), 91-100.
- Gürbüz, H. & Çakmak, M (2012). Biyoloji eğitimi bölümü öğrencilerinin çevreye yönelik tutumlarının incelenmesi. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, (19), 162-173
- Karasar, N. (2010). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Nobel Yayınları.
- Kaya, E., Akıllı, M. & Sezek, F. (2009). Lise öğrencilerinin çevreye karşı tutumlarının cinsiyet açısından incelenmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (18), 43-54
- Özdemir, O., Yıldız, A., Ocaktan, E. & Sarışen, Ö. (2004). Tıp fakültesi öğrencilerinin çevre sorunları konusundaki farkındalık ve duyarlılıkları. *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 57 (3), 117-127.
- Sadık, F. (2013). Öğretmen adaylarının çevresel tutum ve bilgi düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 3(4), 69-82.
- Soran, H., Morgil, İ., Yücel, S., Atav, E. & Işık, S. (2000). Biyoloji öğrencilerinin çevre konularına olan ilgilerinin araştırılması ve kimya öğrencileri ile karşılaştırılması. *Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, 128-139
- Tabak, R. S., Akyıldız, N., & Yıldız, S. (2003). Öğretmenlerin özyetkinlik algılama düzeyleri ve çevre duyarlılığı. *Eğitim Araştırmaları*, 10, 134-146.
- Teyfur, E. (2008). İlköğretim öğrencilerinin akademik başarılarının ve çevre kulübü çalışmalarının çevreye

- yönelik tutumlarına olan etkisi İzmir örneği. *Ege Eğitim Dergisi*, 9(1), 131-149.
- Timur, S & Yılmaz, M. (2011). Fen bilgisi öğretmen adaylarının çevre bilgi düzeylerinin belirlenmesi ve bazı değişkenlere göre incelenmesi. *Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 31(1), 303-320
- Tuncer, G., Sungur, S., Tekkaya, C. & Ertepinar, H. (2004). Kırsal ve kentsel alanlarda yaşayan 6. sınıf öğrencilerinin çevreye yönelik tutumları: Ankara'da bir çalışma. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 26, 167-175.
- Ürey, M. & şahin, M. (2010). Akademik personelin çevre sorunları ve çevre eğitimine yönelik duygu, düşünce ve davranışlarının değerlendirilmesi. *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 38(3), 134-149.
- Yıldırım, C., Bacanak, A., & Özsoy, S. (2012). Öğretmen adaylarının çevre sorunlarına karşı duyarlılıkları. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 20(1), 121-134.

EBŪ MŪSĀ EL-MEDĪNĪ VE HADİSÇİLİĐİ*

Ali ULU**

Hasan YERKAZAN***

Öz

Bu alıřma, EbŪ MŪsĀ el-MedĪnĪ'nin hayatı, yařadığı dŕnem ve yer, asrının sosyal ve siyasî durumu, eĐitim aldıĐı hocaları, yetiřtirdiĐi ŕĐrencileri ile birlikte eserlerinde takip ettiĐi yŕntemi detaylı bir řekilde ele almaktadır. EbŪ MŪsĀ el-MedĪnĪ'nin yazdıĐı eserler ŕzerinden takip ettiĐi metodoloji incelenerek, hadisilik yŕnŭ derinlemesine incelenmiř ve deĐerlendirilmiřtir. Bu arařtırmanın sonuçlarına gŕre, EbŪ MŪsĀ el-MedĪnĪ'nin hadis ilimlerinin her alanında ŕnemli eserler kaleme aldıĐı ve bu eserlerle alana ŕnemli katkılarda bulunduĐu ortaya konmuřtur. Ayrıca, yařadığı coĐrafyada hadis ilimlerinin geliřmesine ve yayılmasına vesile olduĐu sonucuna varılmıřtır. Bu alıřma, EbŪ MŪsĀ el-MedĪnĪ'nin hadis ilmine olan katkılarını ve etkisini daha derinlemesine anlamamıza yardımcı olmuřtur.

161

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sŭnnet, EbŪ MŪsĀ el-MedĪnĪ, Hadis Literatŭrŭ, Hadis ilimleri.

AbŪ MŪsa Al-MadĪnĪ And His Hadith

Abstract

This study extensively examines the life of EbŪ MŪsĀ el-MedĪnĪ, including the period and location he lived in, the social and political context of his era, his mentors, and the students he mentored, along with the methodology he pursued in his

* Bu alışma 2023 yılında Amasya Őniversitesi Sosyal Bilimler Enstitŭsŭ bŭnyesinde hazırlanan ‘‘EbŪ MŪsĀ el-MedĪnĪ ve HadisiliĐi’’ başlıklı Yŭksek Lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Amasya Őniversitesi Sosyal Bilimler Enstitŭsŭ, aliulu023@hotmail.com; orcid.org/0009-0002-7710-4118.

*** Do. Dr., Amasya Őniversitesi İlahiyat Fakŭltesi ŐĐretim Őyesi, hasan.yerkazan@amasya.edu.tr; orcid.org/0000-0001-8673-0546.

works. By analyzing the methodology employed through his writings, the aspect of his expertise in hadith scholarship is thoroughly scrutinized and evaluated. The findings of this research reveal that Ebû Mûsâ el-Medînî has produced significant works in various branches of hadith studies, contributing significantly to the field. Furthermore, it is concluded that he played a pivotal role in the development and dissemination of hadith studies in his geographical context. This study facilitates a deeper understanding of Ebû Mûsâ el-Medînî's contributions to and impact on the field of hadith scholarship.

Keywords: Hadith, Sunnah, Ebû Mûsâ el-Medînî, Hadith Literature, Hadith Sciences.

Giriş

Hadis ilmi, İslam düşüncesinin temel kaynaklarından biri olan hadisleri inceleyen ve anlamaya çalışan önemli bir disiplindir. İslâmî ilimler alanında çalışma yapmak isteyen kimselerin, usul ve metot tahsilinin yanı sıra tarihi süreç içerisinde öğrenci yetiştirerek ve kitap yazarak dinî ilimlerin gelişmesine katkıda bulunan âlimleri de yakından tanınması gerekmektedir. Bu çerçevede özellikle ilk dönem âlimlerini, buldukları ilim meclislerini, eserlerini ve özelliklerini bilmek/tanımak, akademik çalışma yapmak isteyen kişilerin işlerini oldukça kolaylaştıracak ve daha verimli araştırma yapmalarına imkân sunacaktır.

Bu araştırmada, Ebû Mûsâ el-Medînî'nin hayatı ve hadis ilmi üzerine çalışmaları detaylı bir şekilde incelenecektir. Öncelikle, el-Medînî'nin biyografisi sunularak onun hadis ilmi alanındaki önemi vurgulanacaktır. Ebû Mûsâ'nin hadis ilmi alanına katkıları ve eserlerinin önemi üzerinde durularak, onun hadis literatürüne olan etkisi değerlendirilecektir. Son olarak, el-Medînî'nin hadis ilmi alanındaki rolü ve mirası üzerinde bir değerlendirme yapılacaktır. Bu çalışma, hadis ilmi alanında önemli bir âlim olan Ebû Mûsâ el-Medînî'nin çalışmalarını daha derinlemesine anlamak ve değerlendirmek için bir temel oluşturacaktır.

1. Ebû Mûsâ El-Medîni'nin Hayatı

Ebû Mûsâ el-Medîni (öl. 581/1185), bugünkü İran'ın ortasında Zagros Dağları'nın eteklerinde yer alan İsfahan'da 501/1108 yılının Zû'l-ka'de ayında dünyaya gelmiş²¹ ve bu çevrede yetişmiştir.²² Tam adı İmâm Ebû Mûsâ Muhammed b. Ebû Bekir Ömer b. Ebû'l-İsa el-Medîni el-İsbehanî eş-Şâfiî'dir.²³

Ebû Mûsâ el-Medîni, babasının teşvikiyle erken yaşlarda ilim tahsiline başlamıştır. Başta Ebû Nu'aym (öl. 430/1038) olmak üzere yaşadığı dönemin önde gelen âlimlerinden ders almış²⁴ ve kendini çok iyi bir şekilde yetiştirmiştir.²⁵ Öğrencileri ve kaleme aldığı eserleriyle ilim geleneğinin sürdürülmesine katkıda bulunmuştur. Yazdığı kitapların bir kısmı başvuru kaynağı olarak kabul görülmüş ve günümüze kadar istifade edilmeye devam etmiştir.²⁶

Öğrencisi Hâfız Abdülkâdir er-Ruhâvî (öl. 612/1215), onun İsfahan'da yaşayan insanların hiçbirinin duymadığı kadar hadis öğrendiğini, bu bilgilerinden faydalanarak birçok kitap yazdığını, bu kitaplardan elde ettiği kazancıyla geçimini sağladığını ve bu kazandığından insanlara yardımda bulunduğunu ve bağış adı altında kimseden herhangi bir şey kabul etmediğini, kendisine biraz mal alması teklif edildiğinde ise

²¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd b. Yahyâ İbnü'd-Dübeysî, *Zeylu Târîhi Medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1427/2006), 463.

²² Muhammed Akdoğan, "Ebû Mûsâ el-Medîni'nin Hayatı ve el-Mecmû'u'l-Muğis İsimli Eserinde Garîb Kelimeleri Açıklama Metodu", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (Haziran 2019), 318.

²³ Âmir Hasan Sabri, *Tuhfetu ehli'l-hadis fi isali icazeti'l-kadim bi'l-hadis* (Mekke: Dâru'l-Herra, 1406/1986), 12.

²⁴ Ebû Saîd Muhammed b. Muhammed el-Muterrezi, Ebû Ali el-Haddâd el-İsbehanî, el-Hafız b. Yahya b. Mendeh, Muhammed b. Tahir el-Makdisî, el-Hafız Ebi'l-Kasım et-Teymî el-İsbehanî ve diğer İsfahan âlimlerinden rivâyette bulunmuştur. Geniş bilgi için bk. Amir Hasan Sabri, *Zikru'l-İmamü'l-Hafız Ebi Abdullah b. Mende* (Beyrut: Dâru'l-Beşâirü'l-İslâmiyye, 1425/2004), 12.

²⁵ Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût - Ekrem el-Bûşî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982), 21/152.

²⁶ Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehabî, *Tezkiratü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 4/1334.

bunu geri çevirdiğini ve kendisiyle bulunduğu zamanlarda ondan olumsuz bir laf veya davranış görmediğini söyleyerek onun yalnızca ilm  değil kişilik bakımından da değerli olduğunu vurgulamıştır.²⁷ Zehebî'nin ( l. 748/1348) onu Şeyhu'l-islâm, imâm, muhaddislerin Őeyhi, sika ve hâfız olarak nakletmesine ilave olarak doğunun hocası olarak vasıflandırması, Eb  Mûsâ'nın ilminin çok derin olduğunun göstergesidir.²⁸

2. Hadis İlmindeki Yeri

Hadis tarihinde çok sayıda muhaddis hadis ilimlerinin teşekk l ve gelişimine katkıda bulunmuştur. Bu  limlerden biri de Eb  Mûsâ el-Medînî'dir. Bu başlık altında onun hadis ilimlerine katkısı ve hadisçiliği kaleme aldığı eserler bağlamında tetkik edilecektir.

2.1. Gar bu'l-Hadîs İlmi

Eb  Mûsâ el-Medînî'nin garîbü'l-hadîs ilmi ile ilgili çalışması ve bu alana katkısı hakkında bilgi vermeden önce bu ilm  disiplin hakkında kısa bir malumat vermek yerinde olacaktır. Garîb kelimesi sözlükte ب - ر - غ harflerinde türetilmiş فـعـلـ vezninde olan sıfat-ı müşebbehe'dir. M ennesi غـرـيـبـة kelimenin  oğulu غـرـيـبـاء'dır.²⁹

Kelime olarak garîbü'l-hadîs “ ok az kullanılması sebebiyle manası kolayca anlaşılmayan” anlamında kullanılmaktadır. Arapça'da gar bet kelime kökünden türeyen gar b³⁰ sözcüğü sözlükte “yurdundan uzak kalan, kendi türü arasında eşi ve benzeri olmayan, nadir ve tek olan, müphem, bilinmeyen ve kapalı olan”³¹ anlamına gelmektedir.

Eb  Mûsâ, garîbu'l-hadîs ilmine anlamı anlaşılmayan kelimeleri açıkladığı müstakil bir eser yazarak katkıda bulunmuştur. *el-Mecmû'u'l-muğîs fi ğarîbeyi'l-Kur'ân ve'l-hadîs*

²⁷ Zehebî, *Siyeru a'lam 'n-nübelâ*, 21/155-156, Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 4/1335.

²⁸ Zehebî, *Siyeru a'lam 'n-nübelâ*, 21/152.

²⁹ Yusuf Aĳg l, *Edebi Tür Olarak Garibu'l Hadis Kaynak-Metod Ve Muhteva Analizi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 14.

³⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l- Arab* (Beyrut: b.y., 1414/1994), 643.

³¹ Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l 'Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrahim es-S mer i (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l- ilmiyye, 1408/1988), 3/411.

olarak isimlendirilen kitabı onun dil konusunda geniş ve derin bir bilgi birikimine sahip olduğunu göstermektedir. Ebû Mûsâ, bu eserinin dışında kaleme aldığı diğer kitaplarında da ihtiyaç olması halinde garîb kelimeleri açıklamıştır.

Konunun daha iyi bir şekilde anlaşılması için müellifin, *Ṭıvâli'l-eḥâdîs* isimli eserinde nakledilen bir rivayet üzerinden Ebû Mûsâ'nın garîbu'l-hadîs ile ilgili açıklamasına yer verilecektir:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْمُنْثَرِيِّ الْأَنْصَارِيُّ، قَالَ حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ، حَدَّثَنِي ثُمَامَةُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَنَسٍ، أَنَّ أَنَسًا، حَدَّثَهُ أَنَّ أَبَا بَكْرٍ . رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ . كَتَبَ لَهُ هَذَا الْكِتَابَ لَمَّا وَجَّهَهُ إِلَى الْبَحْرَيْنِ . بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ . هَذِهِ فَرِيضَةُ الصَّدَقَةِ الَّتِي فَرَضَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى الْمُسْلِمِينَ، وَالَّتِي أَمَرَ اللَّهُ بِهَا رَسُولُهُ، فَمَنْ سئِلَهَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ عَلَى وَجْهِهَا فَلْيُعْطَهَا، وَمَنْ سئِلَ فَوْقَهَا فَلَا يُعْطَ فِي أَرْبَعٍ وَعِشْرِينَ مِنَ الْإِبِلِ فَمَا دُونَهَا مِنَ الْعَنَمِ مِنْ كُلِّ خَمْسٍ شَاةٍ، إِذَا بَلَغَتْ خَمْسًا وَعِشْرِينَ إِلَى خَمْسٍ وَثَلَاثِينَ فَفِيهَا بِنْتُ مَخَاضٍ أَنْثَى، فَإِذَا بَلَغَتْ سِتًّا وَثَلَاثِينَ إِلَى خَمْسٍ وَأَرْبَعِينَ فَفِيهَا بِنْتُ لَبُونٍ أَنْثَى، فَإِذَا بَلَغَتْ سِتًّا وَأَرْبَعِينَ إِلَى سِتِّينَ فَفِيهَا حَقَّةٌ طُرُوقَةُ الْجَمَلِ، فَإِذَا بَلَغَتْ وَاحِدَةً وَسِتِّينَ إِلَى خَمْسٍ وَسَبْعِينَ فَفِيهَا جَذَعَةٌ، فَإِذَا بَلَغَتْ . يَعْنِي . سِتًّا وَسَبْعِينَ إِلَى تِسْعِينَ فَفِيهَا بِنْتُ لَبُونٍ، فَإِذَا بَلَغَتْ إِحْدَى وَتِسْعِينَ إِلَى عِشْرِينَ وَمِائَةٍ فَفِيهَا حَقَّتَانِ طُرُوقَتَا الْجَمَلِ، فَإِذَا زَادَتْ عَلَى عِشْرِينَ وَمِائَةٍ فِي كُلِّ أَرْبَعِينَ بِنْتُ لَبُونٍ، وَفِي كُلِّ خَمْسِينَ حَقَّةٌ، وَمَنْ لَمْ يَكُنْ مَعَهُ إِلَّا أَرْبَعٌ مِنَ الْإِبِلِ فَلَيْسَ فِيهَا صَدَقَةٌ، إِلَّا أَنْ يَشَاءَ رَهْمًا، فَإِذَا بَلَغَتْ خَمْسًا مِنَ الْإِبِلِ فَفِيهَا شَاةٌ، وَفِي صَدَقَةِ الْعَنَمِ فِي سَائِمَتِهَا إِذَا كَانَتْ أَرْبَعِينَ إِلَى عِشْرِينَ وَمِائَةٍ شَاةٌ، فَإِذَا زَادَتْ عَلَى عِشْرِينَ وَمِائَةٍ إِلَى مِائَتَيْنِ شَاتَانِ، فَإِذَا زَادَتْ عَلَى مِائَتَيْنِ إِلَى ثَلَاثِمِائَةٍ فَفِيهَا ثَلَاثُ، فَإِذَا زَادَتْ عَلَى ثَلَاثِمِائَةٍ فَفِي كُلِّ مِائَةٍ شَاةٌ، فَإِذَا كَانَتْ سَائِمَةُ الرَّجُلِ نَاقِصَةً مِنْ أَرْبَعِينَ شَاةً وَاحِدَةً فَلَيْسَ فِيهَا صَدَقَةٌ، إِلَّا أَنْ يَشَاءَ رَهْمًا، وَفِي الرَّقَةِ رُبْعُ الْعُشْرِ، فَإِنْ لَمْ تَكُنْ إِلَّا تِسْعِينَ وَمِائَةً فَلَيْسَ فِيهَا شَيْءٌ، إِلَّا أَنْ يَشَاءَ رَهْمًا.

“Enes b. Mâlik'ten (r.a.) şöyle nakledilmiştir: Ebû Bekr (r.a.), Enes b. Mâlik'i Bahreyn'e zekât memuru olarak gönderdiğinde, ona şunu yazmıştır: Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. şte bu, Allah'ın kendi Rasûlü'ne emrettiği ve Rasûlüllah'ın Müslümânlar üzerine takdir ve tayin buyurduğu zekât farzasıdır. Herhangi bir Müslümândan bu kitapta bildirilen miktarlar vechiyle zekât istenirse, o Müslüman bu zekâtını versin. Bundan fazlası istenirse (ziyadeyi) vermesin! Deveden yirmi dört tanesinde

ve bundan aşağısında koyun olarak (vâcib olan zekât), her beş devede bir koyundur. Deve sayısı:

- 25'e erişince, 35'e kadar dişi bir bintu mehâd;
- 36'ya erişince, 45'e kadar dişi bir bintu lebûn;
- 46'ya erişince, 60'a kadar bir hıkka;
- 61'e erişince, 75'e kadar bir ceze'a;
- 76'ya erişince, 90'a kadar iki tane bintu lebûn;

91'e erişince, 120'ye kadar iki hıkka zekât vermek vâcib olur. Deve sayısı yüz yirmiden fazla olunca, her kırk devede bir tane bintu lebûn ve her elli devede bir hıkka zekât vardır. Beraberinde dört tane deveden başka bulunmayan kimseye gelince; bu miktar devede zekât yoktur. Ancak deve sahibi, kendi isteği ile verebilir. Deve sayısı beşe ulaşınca da bir koyun zekât vermek vâcib olur. Senenin birçok günleri yaylakta güdülen koyunun zekâtında, koyun sayısı kırktan yüz yirmiye kadar bir koyundur. Yüz yirmiden ziyâdede, iki yüze kadar iki koyundur. Koyun sayısı iki yüzden fazla olursa, üç yüze kadar üç koyundur. Koyun sayısı üç yüzden fazla olunca, her yüz koyunda bir koyun zekât vardır. Bir kimsenin de yayılır koyunu, kırktan bir koyun noksan olursa, bu noksan koyunda zekât yoktur. Ancak koyun sahibi isterse kendiliğinden nafile olarak verebilir. İki yüz dirhem gümüşte de onda birin dörtte biri (yani kırkta bir miktarı) zekât vâciptir. Gümüş miktarı yüz doksan dirhemden başka olmazsa, bunda da zekât yoktur. Ancak gümüş sahibi isterse kendiliğinden nafile olarak verebilir.”

Ebû Mûsâ zekât verilecek hayvanların miktarı hakkında bilgi veren bu hadisi naklettikten sonra garîb kelimeler hakkında açıklamalarda bulunmuştur:

a. Bintu mehad (بِنْتُ مَحَاضٍ): Develerde bir yaşını bitirmiş iki yaşına girmiş deveye denilir. Annesine çok yakın olduğundan dolayı böyle isimlendirildi.

b. Bintü Lebûn (بِنْتُ لَبُونٍ): İki yaşını doldurmuş üç yaşına giren deveye denir. Öyle isimlendirilmesin sebebi annesinden süt içtiği içindir.

c. Hıkka (حِقَّةٌ): Üç yaşını bitirip dörde giren deveye denir.

d. Ceze'a (جَذَعَةٌ): Dört yaşını doldurmuş beşe girmiş deveye denir.

e. Saime (سائمة): Yılın çoğunu kendi başına otlanan hayvana denir.³²

Yukarıda açıklandığı üzere Ebû Mûsâ kelimelerin anlamlarını tek tek izah ederek hadisin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmuştur. Müstakil olarak yazmış olduğu *el-Mecmû'u'l-muğîs fi ğarîbeyi'l-Kur'ân ve'l-hadîs* isimli eseri ve bunun dışında kaleme aldığı diğer kitaplarındaki ğarîb kelimeleri izahı onun ğarîbu'l-hadîs alanında yetkinliğini göstermektedir.

2.1. Rical İlmî

Rical ilmi, bir râvinin nerede ve ne zaman doğduğu, anne ve babasının isimleri, lakabı, künyesi, hocasının kimler olduğu ve onlardan aldıkları rivayetler, hangi talebelere hadis rivayetinde bulunduğu, nerede yaşadığı, ne zaman öldüğü gibi bilgiler vermeyi amaçlamaktadır.³³

Ebû Mûsâ el-Medîni'nin hadis alanına sunmuş olduğu katkılarının en önemlisi ricâl ilmi alanındadır. Aşağıda kaleme aldığı eserler bağlamında örneklerle onun ricâl ilmi ile ilgili çalışmaları hakkında bilgi verilecektir:

- Râvinin Gerçek Kimliğini Tespit

Hadis alanına emek vermiş birçok âlim gibi Ebû Mûsâ el-Medîni de hadis rivayetinin yanı sıra ricâl ilmi ile de iştigal etmiştir. Eserlerinin birçok yerinde râviler hakkında bilgi vermiştir. Hadis senedlerinde yer alan râvilerin gerçekten kim olduğunu tespit etmek amacıyla müstakil eserler dahi kaleme almıştır. Ebû Mûsâ, *eş-Şerhu'l-mukmel fi nesebi'l-Haseni'l-mühmel*³⁴ isimli eserinde Müslim'in (öl. 261/875) *Sahih*'inde rivayet edilen bir hadisin senedinde bulunan "Hasen" isimli râvinin gerçekte kim olduğunu ortaya koymak için yazmıştır. Rivayetin sened ve metni şöyledir:

³² Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer b. Ahmed el-Medîni, *Ṭivâli'l-eĥâdiş ve'l-aĥbâr ve ğureri'l-ķasas ve'l-âşâr* (Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin, Auřereuropäische Handschriften, Islamische Handschriften, Ms. or. oct. 1447), 4b.

³³ Bk. İbrahim Hatiboğlu, "Ricâlî'l-Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/83-86.

³⁴ Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer b. Ahmed el-Medîni, *eş-Şerhu'l-mukmel fi nesebi'l-ĥaseni'l-mühmel*, thk. Ömer b. Hasen 'Oşmân Fellâte (Riyad: Mektebetü Melik Fahd Vatanî, 1426/2005).

حدثني محمد بن بكار البصري، حدثنا أبو عاصم عن ابن جريج ح وحدثني محمد بن رافع - واللفظ له - حدثنا عبد الرزاق أخبرنا ابن جريج، قال أخبرني أبو قزعة أن أبا نضرة أخبره وحسنا أخبرهما أن أبا سعيد الخدري أخبره أن وفد عبد القيس لما أتوا نبي الله - صلى الله عليه وسلم - قالوا يا نبي الله جعلنا الله فداءك ماذا يصلح لنا من الأشربة فقال «لا تشربوا في النقيز». قالوا يا نبي الله جعلنا الله فداءك أوتدري ما النقيز قال «نعم الجذع ينقر وسطه ولا في الدباء ولا في الخنثمة وعليكم بالموكي.³⁵

Muhammed b. Bekkâr el-Basrî > Ebû Âsım > İbn Cüreyc (Tahvil); Muhammed b. Râfi' -onun lafzı- Abdurrezâk > İbn Cüreyc > Ebû Kaz'a > Ebû Nadre > Hasen > Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayet edildiğine göre, Abdülkays kabilesinden bir heyet Allah Rasûlü'ne (sas) geldiklerinde: “Ey Allah'ın Rasûlü! Allah bize canımızı senin için feda etmeyi nasip etsin, bize hangi içecek iyi gelir? (Peygamber) buyurdular ki: Şarap küplerinde içmeyin. Dediler ki: Ey Allah'ın Rasûlü! Allah senin uğrunda canımızı feda etmemizi nasip etsin, sen nakir nedir bilir misin? Rasûlullah (sas) cevap verdi: Evet, o, ortasından oyduğun bir ağaç kütüğüdür ve dedi ki: Su kabağı ve Hanteme (içmek için) kullanma. (Bunun için) ağzı iple bağlanmış su tulumu kullanın.”

Senedde altı çizili olan râvinin kimliği Ebû Mûsâ'nın yaşadığı döneme kadar âlimler arasında bir ihtilafa sebep olmuştur. Mâzerî (öl. 536/1141) ve Kâdî İyâz (öl. 544/1149) gibi birçok âlime göre bahse konu kişi -senedde bolt olarak belirtilen- Hasan el-Basrî'dir (öl. 210/728). Ancak elde mevcut olan bilgilere göre Hasen el-Basrî, Ebû Saîd el-Hudrî (öl. 74/693-4) ile görüşmemiştir. Bu durumda hadisin senedinde bir kopukluk ortaya çıkmış olacak ve rivayetin sıhhatini zedeleyecektir. Ebû Mûsâ, senedde bulunan râvinin gerçekten kim olduğunu detaylı bir şekilde araştırdıktan sonra özellikle bir önceki râvinin yani İbn Cüreyc'in (öl. 150/767) hadis dinlediği kişiler arasında Hasen b. Müslim b. Yunâk'ın (öl. ?) var olduğunu görmüş ve bu rivayetin senedinde ismi geçen şahsın gerçekten kim olduğunu tespit etmiştir. Böylelikle Ebû

³⁵ Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî b. Haccâc Müslim, *Sahih-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-‘Arabî, 1375/1956), “İmân”, 28.

Mûsâ, Müslim'in *Sahih*'inde bulunan bir rivayetteki anlam ve sihhat sorununu ortadan kaldırmıştır. Ayrıca Ebû Mûsâ, Taberânî (öl. 360/971) (el-Mu'cemu'l-Kebîr isimli eserinde) gibi bazı âlimlerin "Hasen" ismini zikretmeyerek bu rivayeti naklettiğinden de bahsederek konu hakkındaki geniş araştırmasını ve vukufiyetini göstermiştir.³⁶

- *İsimleri Birbirine Benzeyen Râvilerin Tefriki*

Ricâl ilmi bağlamında Ebû Mûsâ, isimleri birbirine benzeyen fakat hakikatte farklı olan râviler ile ilgili çalışma yapmak suretiyle alana değerli katkı sunmuştur. *Cüz'ün fhi'l-kelâmi 'ala evlâdi Abdillâh b. Mes'ûd ve evlâdu ahîhi 'Utbe b. Mes'ûd* isimli üç varaktan oluşan risâlesinde Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652-53) ve kardeşi Utbe b. Mes'ûd'un (öl. ?) çocuklarının isimlerinde -benzerlikten dolayı- karşılaşılan sorunları çözmeye çalışmıştır. Abdullah ve Utbe'nin isimleri aynı veya birbirine benzeyen çok sayıda çocuğu/torunu olduğu için bunlar arasındaki belirsizliği ve sorunu gidermek; kime hangi rivayetleri nispet edildiğini tespit etmek amacıyla bu çalışma yapılmıştır. Ebû Mûsâ mukaddimedede eserin yöntemi ve amacı hakkında bir bilgi vermemiştir. Doğrudan kendisine kadar senedi ulaşan örnek rivayetleri naklederek konuyu ele almaya çalışmıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla iki nüshası günümüze kadar gelen bu eser, Muhammed b. Abdillâh el-Ammâr tarafından tahkik edilmiştir.³⁷

Ayrıca Ebû Mûsâ'nın *el-Esmâu'l-müştereke beyne'r-ricali ve'n-nîsa* isimli bir eseri daha bulunmaktadır. Bu esere ulaşılamadığı için içeriği hakkında herhangi bir bilgi verme imkânı mümkün olmamıştır.

- *Ensâb Bilğisi*

Ensâb, İslâm tarihi ve hadis ilminde önemli bir konu olan râvilerin soy ağaçlarını, aile ilişkilerini ve nesep kayıtlarını inceleyen bir ilim dalıdır. Ebû Mûsâ el-Medîni, ensâb ile ilgili müstakil bir kitap telif etmekten ziyade Ebû'l-

³⁶ Bk. Ebû Mûsâ el-Medîni, *eş-Şerhu'l-mukmel*, 21-56.

³⁷ Muhammed b. Abdillâh el-Ammâr, *Cüz'ün fhi'l-kelâmi 'ala evlâdi Abdillâh b. Mes'ûd ve evlâdu ahîhi 'Utbe b. Mes'ûd* (Riyad: Mecelletü'l-'Ulumi's-Şer'iyeye, 1443/2022), 63-166.

Fazl İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî eş-Şeybânî'nin (öl. 507/1113) *el-Ensâbü'l-müttefiķa fi'l-ħaṭṭi'l-mütemâşile fi'n-naķṭ ve'z-żabṭ* (*el-Müştebeh mine'l-esmâ' ve'l-ensâb, Ensâbü'l-muħaddişîn*) isimli eserine zeyl yazmıştır. Bu eser, nisbeleri okunuş ve yazılış bakımından aynı olup farklı yerlere mensup olan kişiler hakkındadır. Alfabetik olarak sıralanan bu kitaba Ebû Mûsâ, *Ziyâdât 'alâ kitâbi'l-ensâb* adını vermiştir. Bu iki çalışma P. de Jong tarafından neşredilmiştir.³⁸ Konu ile ilgili örnek şöyledir:

İbnü'l-Kayserânî;

الأخنسي والأخنسي الأول سليمان بن أسيد بن عبد الله بن أسيد بن الأخنسي بن شريق الأخنسي, وهو من ثقيف, روى عن هشام بن عروة, روى عنه اسحق بن محمد الخطمي الأنصاري الثاني منسوب إلى ولاة الأخنسي بن شريق هذا منهم عبد الله بن أبي لبابة الثقفي الأخنسي.³⁹

“el-Ahnesî ve el-Ahnesî, Birincisi; Süleymân b. Esîd b.

Abdillah b. Esîd b. el-Ahnes b. şerik el-Ahnesî, Sakîfli biri olup, Hişâm b. 'Urve'den rivayet etmiştir. Ondan da İşhâk b. Muhammed el-Hattâmî el-Ensârî hadis nakletmiştir. İkinicisi; el-Ahnes b. şerik'in velilerinden olan Abdullah b. Ebi Lebâbe es-Sakâfi el-Ahnesî'dir.”

Ebû Mûsâ el-Medîni;

الأخنسي ذكر اثنين من ينسب إلى الأخنسي بن شريق وإلى ولائه, ولم يذكر أحمد بن عمران الأخنسي فلا يُدرى أهو من أحدهما أم ثالث لهما.⁴⁰

“el-Ahnesi; el-Ahnes b. şerik ve ona atfedilen iki kişiden bahsetti, ancak Ahmed b. İmrân el-Ahnesî'den bahsetmedi. Bu, ikinci kişiden veya üçüncü kişiden biri mi olduğu bilinmiyor.”

Ebû Mûsâ burada İbnü'l-Kayserânî'nin verdiği bilginin eksik olduğunu Ahmed b. İmran el-Ahnesî isimli bir başka kişinin de olduğunu belirtmiştir. Sadece bir şahıs hakkında İbnü'l-Kayserânî bilgi vermiş olsa dahi bu isimleri de ekleyebilmiştir.

- Râvisi Müselsel Hadis

³⁸ Bk. İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî, *el-Ensâbü'l-müttefiķa fi'l-ħaṭṭi'l-mütemâşile fi'n-naķṭ ve'z-żabṭ*, thk. P. de Jong (Leiden: Brill, 1282/1865).

³⁹ İbnü'l-Kayserânî, *el-Ensâbü'l-müttefiķa*, 6.

⁴⁰ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Ziyâdât* (*el-Ensâbü'l-müttefiķa* içinde), 170.

Ebû Mûsâ el-Medîni'nin *Nüzhetü'l-huffâz* olarak isimlendirilen eseri bu alanla ilgilidir. Senesinde aynı künyeyi ve ismi taşıyan râvilerin bulunduğu müselsel hadisleri bir araya getirdiği bir çalışmadır. *Nüzhetü'l-huffâz*, usul ve yöntem yönüyle alanında yazılmış ilk eserlerden kabul edilmektedir. Abdürradî Muhammed Abdülmuhsin tarafından neşredilmiştir.⁴¹ *Nüzhetü'l-huffâz*'daki yönteminin anlaşılabilmesi için aşağıda bir örneğe yer verilmiştir:

Muhammed isimli râviler ile ilgili;

حدثني أوجد (وقته) في الحفظ أبو الفضل محمد بن طاهر المقدسي رحمه الله لفظا سنة ٥٥٥ هـ قدم علينا, قال إن أبا طاهر محمد بن عبد الوهاب البزاز بالري, أخبرنا قال أنبأنا أبو الطاهر محمد بن أحمد بن علي بن حمدان, أنبأنا أبو الهيثم محمد بن المكي, أنبأنا محمد بن يوسف القويري, حدثنا محمد بن اسماعيل البخاري, حدثنا محمد بن خالد, حدثنا محمد بن وهب, حدثنا محمد بن حرب, حدثنا محمد بن الوليد الزبيدي, أنبأنا الزهري واسمه محمد بن مسلم عن عروة بن الزبير عن زينب بنت أبي سلمة عن أم سلمة رضي الله عنها أن النبي صلى الله عليه وسلم رأى في بيتها جارية في وجهها سفعة فقال استرقوا لها فإن بها النظر.⁴²

Ebû Fadl Muhammad b. Tâhir al-Makdisî > Muhammad b. Abdilvahhâb al-Bazzâz > Ebü't-Tâhir Muhammad b. Ahmad b. Ali b. Hamdân > Ebü'l-Heysen Muhammad b. al-Mekkî > Muhammad b. Yûsuf al-Kavîrî > Muhammad b. İsmâîl al-Buhârî > Muhammad b. Hâlid > Muhammad b. Vehb > Muhammad b. Harb > Muhammad b. el-Velîd al-Zübeydî > ez-Zuhrî > Muhammad b. Muslim > Urve b. ez-Zübeyr > Zeyneb bnt. Ebî Seleme > Ümmü Seleme'den şöyle nakletti: Peygamber (sas) Ümmü Selame'nin evinde yüzünde sarılık bulunan bir kız gördü. Bunun üzerine (Peygamber) şöyle dedi: 'Bu kız çocuğuna rukye tedavisi yapınız! Çünkü bunda nazar değmesi vardır.'

- *Sahâbe Bilgisi*

Ebû Mûsâ sahâbe ile ilgili müstakil bir eser kaleme almasa da İbn Mende'nin (öl. 395/1005) *Ma'rifetü's-sahâbe* isimli

⁴¹ M. Ali. Sönmez, "Ebû Mûsâ el-Medîni", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/192.

⁴² Ebû Mûsâ el-Medîni Muhammed b. Ömer el-İsbahanî el-Medîni, *Nüzhetü'l-huffâz*, thk. Abdürradî Muhammed Abdülmuhsin (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübü's-Sekâfiyye, 1406/1986), 37.

kitabına zeyl yazmıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla bu eser günümüze kadar intikal etmemiştir. Ancak sahbbe ve ricâl ile ilgili kitaplarda Eb Mûsâ'nın *Tetimmetu'l-marifetu's-sahâbe* isimli kitabından bahsedilmiş ve kaynak gösterilmiştir. İbn Neccr *Zeyl Trihi Bağdd*, Zehebî *Trihu'l-İslâm*, Safed *el-Vfi bi'l-vefiyyt*, Sbk *Tabaktu'ř-şfi'yyeti'l-kübra*, İbn Kâdî şhbe *Tabaktu'ř-şfi'yye*, Katip Çelebi *Keşfu'z-Zunn*'da bu eserden bahsetmiştir. ğrencisi İbnü'l-Esîr de *Üsdü'l-đâbe* isimli eserinde hocasından çok sayıda nakilde bulunmuştur. Sahâbe hakkında geniş malumat veren bu kitaba Eb Mûsâ'nın eseri kaynaklık etmiştir.⁴³

- *Avli / Tbin Bilgisi*

Avli, liye kelimesinin çoğuludur. Hadis istilhında senedinde râvi sayısı az olan (li isnad) hadislerin bir araya getirilmesi ile teşekkl edilen eserlere denilmektedir. Eb Mûsâ el-Medînî'nin *Müntehâ reğabti's-sâmi'ine fi 'avâli ehdisi't-tâbi'in* isimli eseri de tbin tebas ölçü alınarak telif edilmiştir. O, eserin mukaddimesinde li isnadla nakledilen hadislerin inci ve mercan gibi değerli olduğu, bunu yani li isnd elde edenin yüceler yücesi şeriat sahibine yaklaşacağını ifade etmiştir. Bu risâlede tbin tabakasını baz alarak kendisine kadar nakledilen li isnadları cemettiğini; toplamda her bir senedde beş râvi bulunduğunu ve alfabetik olarak oluşturduğunu söylemektedir.⁴⁴

Aşağıda rnek bir rivayet yer almaktadır:

أَحْبَبْنَا أَبُو مَنْصُورٍ عَبْدَ الرَّحْمَنِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْقَزَازِيَّ، رَحِمَهُ اللَّهُ، بِقِرَائَتِي عَلَيْهِ بِيَعْدَادٍ، أَنَا أَحْمَدُ بْنُ أَبِي الْحَسَنِ الْحَافِظُ، نَا عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ الْمُعَدَّلُ، أَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ مُحَمَّدٍ الصَّمَاوِيَّ، نَا سَعْدَانُ بْنُ نَصْرِ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا هُدَيْبَةَ، يَقُولُ: سَمِعْتُ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ يَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «طُوبَى لِمَنْ رَأَى، وَطُوبَى لِمَنْ رَأَى مِنْ رَأَيْ، وَطُوبَى لِمَنْ رَأَى مِنْ رَأَى مِنْ رَأَيْ.»⁴⁵

⁴³ Muhammed b. Ahmed Harri, *el-Keşf ve'l-beyân an hakîkati (kitâbi'z-zeyl) li-Ebi Mûsâ el-İmâm* (Kahire: Mecelletü Klliteti Dâru'l-Ulm, 2021), 38/137, 295-324.

⁴⁴ Eb Mûsâ el-Medînî, *Müntehâ reğabti's-sâmi'ine fi 'avâli ehdisi't-tâbi'in* (şam: Dâru'l-Kütübi'z Zâhiriyye), Mecmua, nr. 111/22.

⁴⁵ Eb Mûsâ el-Medînî, *Müntehâ reğabti's-sâmi'in*, 18.

Ebû Mansûr Abdurrahman b. Muhammed el-Kazzâz > Ahmed b. Muhammed el-Hasen > Ali b. Muhammed el-Muaddel > İsmail b. Muhammed es-Saffâr > Sa'dan b. Nasr Ebû Hudbe > Enes b. Malik'in (r.a.) şöyle dediğini işittim: Allah'ın Rasûlü, Allah ona salât ve selam etsin, şöyle buyurdu: "Beni görene ne mutlu! beni göreni görene ne mutlu! beni göreni göreni görene ne mutlu!"

- *Birbirinden Karşılıklı Hadis Nakleden Râvilerin Bilgisi*

Hadislerin tahammül ve eda sürecinde çok sayıda râvi birbirinden hadis öğrenmiştir. Bu durumda olan râviler ve naklettikleri hadislerle ilgili Ebû Mûsâ *el-Letâifu min dekâiki'l-me'ârif fi 'ulûmi'l-huffâzi'l-e'ârif* olarak isimlendirilen bir eser yazmak suretiyle alana katkıda bulunmuştur. Bu eserde yer alan râviler ve rivayetleri ile ilgili birkaç örnek aşağıda yer almaktadır:

رواية الفاروق الأزهر عن الصديق الأكبر رضي الله عنهما عن النبي صلى الله عليه وسلم

أخبرنا أبو القاسم عبد الله بن محمد بن عبد الواحد بن الحصين، وأبو المواهب أحمد بن محمد بن ملوك الوراق ببغداد جميعاً -رحمهم الله- قالوا: أنا أبو الطيب طاهر بن عبد الله الطبري القاضي، ثنا أبو أحمد محمد بن أحمد بن الغطريف، ثنا أبو خليفة الجمحي، ثنا عبد الله بن محمد بن أسماء، عن جويرية عن مالك، عن الزهري، عن مالك بن أوس بن الحدثان، عن عمر بن الخطاب عن أبي بكر الصديق رضي الله عنهما - عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: لا نورث ما تركنا صدقة.⁴⁶

el-Faruk el-Azhar'ın (r.a.), Ebû Bekir es-Siddîk (r.a.) Aracılığı ile Hz. Peygamber (sas) Rivayeti

Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdilvâhid b. el-Husayn ve Ebû'l-Mevâhib Ahmed b. Muhammed b. Mulûki'l-Verrâk > Ebû't-Tayyib Tâhir b. Abdillâh et-Taberî el-Kâdî > Ebû Ahmed Muhammed b. Ahmed b. el-Gatrîf > Ebû Halîfe el-Cumahî > Abdullah b. Muhammed b. Esmâ > Cüveyriye > da Mâlik > Zuhrî > Mâlik b. Evs b. el-Hadisân > Ömer b. Hattâb > Ebû Bekir es-Siddîk'tan nakledildiğine göre Hz. Peygamber

⁴⁶ Ebû Mûsâ el-Medîni, *el-Letâif min dekâiki'l-me'ârif fi 'ulûmi'l-huffâzi'l-e'ârif*, thk. Ebû Abdullah Muhammed Alî Semek (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999), 18.

(sas) şöyle buyurdu: Biz miras bırakmayız, geride kalan malımız sadakadır.”

رواية الصديق عن الفاروق رضي الله عنهما عن النبي صلى الله عليه وسلم
أخبرنا أبو الفتح إسماعيل بن الفضل السراج, أنبأ أبو طاهر بن عبد الرحيم, أنبأ
علي بن عمر الحافظ, ثنا أبو محمد الحسن بن أحمد بن سعيد الرهاوي, ثنا العباس
بن عبيد الله بن يحيى, ثنا أبو محمد أنس بن أبي أنيسة الرهاوي, ثنا الوليد بن
مسلم, عن يزيد بن سعيد بن ذي عصوان, عن عبد الملك بن عمير, عن رافع
ابن عمرو الطائي عن أبي بكر الصديق - رضي الله عنه - أن عمر - رضي الله
عنه - قال للأَنْصار يوم السقيفة: أتعلمون أن رسول الله صلى الله عليه وسلم أمر
أبا بكر أن يصلي بالناس قالوا: نعم, قال: فأيكم تطيب نفسه أن يؤم أبا بكر!
قالوا: لا أينا.⁴⁷

Es-Sıddık'ın (r.a.), el-Faruk (r.a.) Aracılığı İle Hz. Peygamber (sas) Rivayeti

Ebû'l-Feth İsmail b. el-Fadl es-Serac > Ebû Tâhir b. Abdurrahim > Ali b. Ömer el-Hafız > Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed bin Saîd er-Ruhâvî > el-Abbâs b. Ubeydullah b. Yahya > Ebû Muhammed Enes b. Ebî Enise er-Ruhâvî > el-Velîd b. Müslim > Yezid b. Saîd b. Zî-Asvân > Abdümelik b. Umeyr > Râfi' b. Amr et-Tâî > Ebû Bekir es-Sıddık (r.a.) > Ömer (r.a.) Sakife günü Ensar'a Hz. Peygamber, Hz. Ebu Bekir'e insanlara namaz kıldırmasını emrettiğini biliyor musunuz? dedi. “Evet biliyoruz” dediler. Bunun üzerine “o zaman kim Ebû Bekir'in önüne geçmekten hoşlanır” dedi. “Hiçbirimiz” dediler.

Yukarıdaki örnek rivayetlerin birincisinde Hz. Ömer'in Hz. Ebû Bekir; ikinci rivayette ise Hz. Ebû Bekir'in Hz. Ömer aracılığı ile hadis naklettiğini göstermektedir. Ebû Mûsâ bu rivayeti naklettikten sonra bunun sahih bir rivayet olduğunu, Müslim tarafından tahric edildiğini belirtmiştir. Buna göre Ebû Mûsâ aynı zamanda kendisine kadar gelen bir rivayetin hadis kaynaklarındaki yerine de işaret ederek rivayetin sıhhat ve kaynağı hakkında okuyucuya bilgi vermiştir.

- İlelü'l-Hadîs İlmi

İlelü'l-hadîs genellikle ilk bakışta tespit edilemeyen ve hadisin sıhhatine zarar veren kusur olarak tanımlanan ve bu

⁴⁷ Ebû Mûsâ el-Medîni, *el-Letâif min dekâik*, 19-20.

hataları inceleyen disipline verilen isimdir. Tespit edilebildiği kadarıyla Ebû Mûsâ'nın ilelü'l-hadîs ile ilgili müstakil bir eseri bulunmamaktadır. Ancak o kaleme aldığı eserlerde illet konusuna yer vermiştir. Onun bu konudaki düşünce ve yaklaşımları örnek hadisler üzerinden tetkik edilecektir. Şöyle ki:

Hz. Peygamber'in (sas) ikinci namazından sonra namaz kılıp kılmadığına dair bazı rivayetler nakledilmiştir. Ebû Mûsâ, İbn Zübeyr tarafından rivâyet edilen Rasûlullah'ın (sas) ikinci namazından sonra iki rekât namaz kıldığı (*أَنَّهُ كَانَ يُصَلِّي رَكْعَتَيْنِ*) (بعد العَصْرِ) ile ilgili rivâyetin isnadında bulunan râvilerden dolayı illetli olduğunu beyan etmiştir. Bu bilgiyi İbn Mülakkın (öl. 804/1401) *el-Bedrü'l-Münîr* isimli eserinde Ebû Mûsâ'nın *الجزء من رباعي الصحابة / el-Cüz'ü min rubâ'i's-sahâbe* isimli eserini kaynak vererek nakletmiştir. Ancak bahse konu eserin günümüze intikali ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.⁴⁸ Bu örnekten de anlaşılacağı üzere Ebû Mûsâ, lüzum gördüğü durumlarda hadislerde bulunan illet ile ilgili açıklama yapmıştır.

2.1. Şerhçiliği

İslâm'da Kur'ân ve hadis; hukuk, ahlâk, ibadet ve toplumsal düzen gibi konularda yol gösterici birer kaynak olarak kabul edilirler. Kur'ân'ın anlaşılması için nasıl tefsire ihtiyaç varsa aynı şekilde hadislerin anlaşılması için şerhe ihtiyaç vardır. Tespit edilebildiği kadarıyla Ebû Mûsâ'nın hadislerin şerhi ile ilgili müstakil bir kitabı bulunmamaktadır. Ancak o kaleme almış olduğu eserin birçoğunda hadislerin anlaşılması için birtakım açıklamalarda bulunmuştur. Aşağıda onun şerh ettiği bazı hadislerle ilgili örnekler bulunmaktadır. Şöyle ki:

Örnek 1:

حَدِيثٌ طَهَّرُ إِنَاءٍ إِذَا أَحَدِكُمْ إِذَا وَلَعِ الْكَلْبُ فِيهِ أَنْ يَغْسِلَهُ سَبْعَ مَرَّاتٍ.⁴⁹

⁴⁸ Ebû Hafş Ömer b. Alî b. Aĥmed el-Mışrî İbnü'l-Mulakĥın, *el-Bedru'l-munîr fi tahrici'l-ehâdiş ve'l-âşâri'l-vâkı'a fi ş-şerhi'l-kebir*, thk. Muştafâ Ebü'l-Ėayt vd. (Riyad: Dâru'l-Hicre, 1425/2004), 3/263.

⁴⁹ Müslim, "Tahâret", 92.

“Köpek yaladığı vakit sizden birinizin kabının temizliği onu yedi defa yıkamasıyladır.”

Altı çizili kelimenin manası açıklanırken Ebû Mûsâ bu kelime daha çok yırtıcı hayvanların yalaması için kullanıldığını ifade etmiştir.⁵⁰

Örnek 2:

...وَسَلَّكَتُ الْحَنْدَمَةَ فَأَنْتَهَيْتُ إِلَى كَهْفٍ أَوْ غَارٍ فَدَخَلْتُ

“... Handeme yolunu tuttum sonunda bir kaya yarığına veya mağaraya girdim...”

Ebû Mûsâ altı çizili kelimenin Mekke’de bilinen bir dağ olduğunu söylemektedir.⁵¹

Hangi dilde yazılırsa yazılsın herhangi bir dilde kaleme alınmış bir metnin iyi bir şekilde anlaşılabilmesi için ilgili dilin kurallarını çok iyi bilmek gerekmektedir. Ebû Mûsâ da nakletmiş olduğu bazı hadislerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak için irab tahlilleri yapmıştır. Bu durum onun hadisçiliğinin yanında dil bilgisinin de güçlü olduğunu göstermektedir. Ebû Mûsâ’nın irab yaptığı hadis metinlerinin bir kısmı şöyledir:

حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ سَعْدٍ، حَدَّثَنَا ابْنُ شَهَابٍ، عَنْ عَبْدِ بْنِ السَّبَّاقِ، أَنَّ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ أُرْسِلَ إِلَيَّ أَبُو بَكْرٍ مَقْتُلَ أَهْلِ الْيَمَامَةِ فَإِذَا عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ عِنْدَهُ قَالَ أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ . إِنَّ عُمَرَ أَتَانِي فَقَالَ إِنَّ الْقَتْلَ قَدْ اسْتَحَرَّ يَوْمَ الْيَمَامَةِ بِقِرَاءِ الْقُرْآنِ وَإِنِّي أَحْسِنُ أَنْ يَسْتَحِرَّ الْقَتْلَ بِالْقِرَاءِ بِالْمَوَاطِنِ، ...

“Mûsâ b. İsmail > İbrahim b. Sa’d > İbn Şihâb > Ubeyd b. es-Sebbâk > Zeyd b. Sâbit şöyle dedi: “Ebû Bekr Yemâme’ye katılanların öldürölmelerine müteâkib bana haber yollayıp beni çağırıldı. Yanında Ömer b. el-Hattâb da bulunuyordu. Ebû Bekr dedi ki: Ömer bana geldi ve Yemâme Savaşı günü Kur’ân’ı ezbere bilenler arasında çok sayıda ölümler yaşandı ve başka savaş alanlarında da Kur’ân’ı ezberleyenler arasında ağır kayıplar olabileceğinden endişe ediyorum dedi...”

⁵⁰ Ebû'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân el-İrâkî, *Ťarhu't-teşrib fi şerhi't-Taķrib* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 2/128.

⁵¹ Ebû Mûsâ Muĥammed b. Ömer el-işbehânî Ebû Mûsâ el-Medînî, *el-Mecmû'u'l-muĥsîs fi ģaribi'l-Ķur'ân ve'l-ĥadıř*, thk. Abdulkerîm el-'Azbâvî (Mekke: y.y., 1406-1408), 622.

Yukarıda verilen metinde altı çizili olan *يَسْتَجِرُ* kelimesini Ebû Mûsâ *يَسْتَجِرُ* / *تَشْدِيدِ الرَّاءِ بِالْفَتْحِ* kesresi ve şeddeli ‘ra’nın fethası ile yazılır. Burada kelimenin doğru bir şekilde okunması ile ilgili okuyucuya bilgi vermiştir.

2.2. Hadis Tahammül ve Eda Yöntemleri

Hadis öğrenme ve başkalarına rivayette bulunmanın birtakım kuralları bulunmaktadır. Bir hadisi belirli esaslara göre öğrenmeye “tahammül”, hadisi bir kitaptan/eserden usulüne uyarak veya ezberden nakletmeye de “edâ” denir.

Ebû Mûsâ birçok muhaddis gibi hadis tahammül ve eda yöntemlerini kullanarak hadis öğrenmiş ve öğretmiştir. Örneğin; Ebû Mûsâ talebeleri, Muhammed b. Abdilvâhid⁵² ve Allâf⁵³ icazet vermiştir. Böylelikle hadislerin nakledilmesi noktasında katkı sağlamıştır. Aşağıda bazı kaynaklarda yer alan bilgiler çerçevesinde Ebû Mûsâ’nın hocaları ve talebeleri arasında ne şekilde hadis tahammül ve eda ettiği ile ilgili hususlara örnekler üzerinden yer verilmeye çalışılacaktır.

- Sema ve Kitabet

Aşağıdaki rivayet İbnü’l-Esîr’in *Üsdü’l-ğâbe* isimli eserinden nakledilmektedir. İbnü’l-Esîr bu rivayeti hocasından yani Ebû Mûsâ’dan kitabet; aynı şekilde Ebû Mûsâ’nın da hocası Ebû Ali el-Haddâd’dan sema yoluyla tahammül ettiğini belirtmiştir:

أَخْبَرَنَا أَبُو مُوسَى الْمَدِينِيُّ كِتَابَةً، أَخْبَرَنَا أَبُو عَلِيٍّ الْحَدَّادُ، أَخْبَرَنَا الْفَضْلُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ سَعِيدٍ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ جَعْفَرٍ، أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَلِيٍّ الْجَارُودُ، أَخْبَرَنَا أَبُو حَاتِمٍ، أَخْبَرَنَا يَحْيَى بْنُ الْمُغِيرَةِ، أَخْبَرَنَا زَائِرُ بْنُ سُلَيْمَانَ، عَنْ أَبِي يَحْمَدَ، عَنْ يُونُسَ بْنِ زَاهِرٍ، عَنِ الْحُسَيْنِ، وَكَانَتْ لَهُ صُحْبَةٌ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَنْ لَقِيَ اللَّهَ بِخَمْسِ غُوفٍ مِنَ النَّارِ وَأَدْخَلَ الْجَنَّةَ: سُبْحَانَ اللَّهِ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ، وَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَاللَّهُ أَكْبَرُ، وَوَلَدٌ مُحْتَسَبٌ “ أبو يحمَد هو بقية بن الوليد، هذا

⁵² Ebü’l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân İbn Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, *ez-Zeylu ‘ala Tabakâti’l-Hanâbile*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymin (Riyad: Mektebetü’l-‘Abikân, 1425), 2/201.

⁵³ Ebü’l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Itrâfu’l-müsnidi’l-müte’al bi-etrafî’-Müsnedi’l Hanbelî* (Dımaşk: Dâru İbn Keşîr, ts.), 5/158.

لفظ أبي موسى. وقال أبو عمر: الحسحاس رجل من أصحاب النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ روى عن النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.⁵⁴

Ebû Mûsâ el-Medîni > Ebû Ali el-Haddâd > el-Fadl b. Muhammed b. Sa'îd > Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer > Ahmed b. Ali el-Cârûd > Ebû Hâtim > Yahya b. el-Muğîre > Zâfir b. Süleymân > Ebû Yahmed > Yunus b. Zâhir > el-Hashâs'dan nakledildiğine göre Hz. Peygamber (sas) şöyle buyurdu: "Kim Őu beş Őeyle Allah'ın huzuruna çıkarsa cehennemden azat edilir ve cennete girdirilir: Sübhanallah, Elhamdulillah, Lâ ilâhe illallah, Allahu Ekber ve Allah'a saygı ve ibadetle yetiştirilen bir çocuk." Ebû Yahmed, Bakıyyetü b. el-Velîd'dir. Bu, Ebû Mûsâ'nın lafzıdır. Ebû Amr dedi ki: el-Hashâs, Peygamber'in sahabîlerinden biridir ve ondan hadis nakletmiştir.

- İmla Meclisi

Hadis tahammül ve edası geleneğinde en önemli unsurlardan biri hiç Şüphesiz hadis meclisleridir. Bu meclislerde âlimler talebelerine ezberden veya kitaplarından kendilerine kadar gelen hadisleri veya bilgileri yazdırmasıyla ortaya çıkan eserlere emâli denilmektedir.

Hadis edebiyatında çok sayıda emâli kaleme alınmıştır. Bunlarda biri de *Meclisu min emâlî Ebî Mûsâ el-Medîni*'dir.⁵⁵ Toplam dört varaktan müteşekkil olan bir risâlede 13 civarında hadis bulunmaktadır. Ebü'l-Ferec Abdurrahmân el-Ensârî'nin (öl. 634/1237) rivâyeti günümüze kadar ulaşmıştır. Bu eser Ebû Mûsâ'nın telif eserlerin yanında hadis meclisleriyle hadis alanına katkıda bulunduğunu göstermektedir.

2.3. Hadis Literatürü Bilgisi

Ebû Mûsâ el-Medîni hayatı hakkında bilgi verilirken değinildiği üzere, ömrünün neredeyse tamamını hadis öğrenmeye ve öğretmeye adanmıştır. Hadis kaynakları ve

⁵⁴ Ebü'l-Hasen Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî ibnü'l-Eşîr, *Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifeti'ş-şahâbe*, thk. Alî Muhammed Mu'avviğ - 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd (b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 2/12.

⁵⁵ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Meclisu min emâlî Ebî Mûsâ el-Medîni* (b.y.: Mektebetü İbn Abdilaziz Kütüphanesi Yazma)

özellikleri ile ilgili geniş bir bilgi birikimine sahip olduğu kaleme almış olduğu eserlerden anlaşılmaktadır. Hadis kitaplarının özellikleri hakkında muhtasar ve müfid kitaplar yazmak suretiyle alana katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda kaleme aldığı eserlerden biri de beş varaktan oluşan *Hasâisü Müsnedi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* isimli risâledir. Bu eser, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde geçen hadis ve sahâbe sayısı gibi bilgileri konu edinmektedir. Ebû Mûsâ eserin girişinde Allah'ın (cc) kendisine *el-Müsned*'i sema yoluyla öğrenme nimetini bahşettiğini, küçük yaşta (H. 505) babası kendisini Ebû Ali el-Hasen b. el-Haddâd'ın hadis meclisine götürdüğünü, *el-Müsned*'i kimlerden ve hangi şehirlerde tahsil ettiğini, sema kayıtlarını, eserde bulunan hadis sayısını, şayet boş bir vakit elde ederse *el-Müsned*'de mükerrerlerle birlikte kaç hadis olduğunu tam olarak tespit edeceğini, bu hadis kitabının toplam yedi yüz bin hadisten seçilerek teşekkül ettirildiğini izah etmektedir. Ayrıca *el-Müsned*'de yer alan bazı râviler ve rivâyetlerle ilgili teknik bazı kısa bilgiler vermektedir.⁵⁶ *Hasâisu Müsnedi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Muhammed b. Nâsır el-Acmî tahkikiyle basılmıştır.⁵⁷

2.4. Muhaddisler Hakkındaki Bilgisi

Ebû Mûsâ, hadis tahsili sürecinde birçok âlimden ders almış ve kendisine kadar ulaşan hadis kaynaklarından istifade etmiştir. Bu süreçte bazı muhaddisler ve eserleri ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalardan biri de *Zikru Ebî Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd b. Ebi'd-Dünyâ ve ĥâluhu ve mâ vaķa'a 'âliyen min ĥadîřih* isimli eserdir. Bu risâlede Ebû Mûsâ, İbn Ebi'd-Dünyâ'nın (öl. 281/894) hayatı ve onun âlî isnadlarını konu edinmiştir. *Dâru'l-Kütübi'z-Zâhiriyye*'de (Mecmua, nr. 111) kayıtlı olan bu risâleyi Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âl Selmân tahkik etmiştir.⁵⁸

⁵⁶ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Hasâisü Ahmed b. Hanbel*, thk. Muhammed b. Nâsır el-Acmî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1428/2007).

⁵⁷ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Hasâisü Ahmed b. Hanbel*.

⁵⁸ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Zikru Ebî Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd b. Ebi'd-Dünyâ ve ĥâluhu ve mâ vaķa'a 'âliyen min ĥadîřih*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âl Selmân (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1422/2001), 330-374.

Ebû Mûsâ, İbn Ebi'd-Dünyâ'nın dışında başka muhaddisler ile ilgili de özel eserler kaleme almıştır. Bunlardan biri de *Zikru'l-İmâm el-Hâfız Ebî Abdillâh b. Mende ve men edrekehum min ashâbihi'l-İmâm Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Abdilmelik el-Hallâl* isimli çalışmadır. Bu eser, mucem türü bir kitaptır. Ebû Abdillâh b. Mende'nin (öl. 395/1005) talebelerinin talebesi olan Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Abdilmelik el-Hallâl (öl. 536/) tarafından hazırlanmış olup öğrencisi Ebû Mûsâ el-Medîni (öl. 581/1185) aracılığı ile tahrici yapılmış ve nakledilmiştir.⁵⁹

2.5. Hadisleri Sıhhat ve Kaynak Açısından Değerlendirmesi

Tespit edilebildiği kadarıyla Ebû Mûsâ, hadislerin sıhhati ile ilgili müstakil bir eser kaleme almamıştır. Ancak o eserlerinde nakletmiş olduğu bazı hadislerin sıhhat değerlendirmesini yapmış ve kaynaklarına işaret etmiştir.

Örnek:

أَخْبَرَنَا أَبُو عَلِيٍّ الْحُسَيْنُ بْنُ أَحْمَدَ الْمُقْرِيُّ رَحِمَهُ اللَّهُ سَنَةَ ثَمَانٍ, نَا أَحْمَدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَحْمَدَ, نَا أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ الْهَيْثَمِ الْأَنْبَارِيِّ بِبَغْدَادَ, نَا جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ شَاكِرِ الصَّائِعِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سَابِقٍ, وَإِبْرَاهِيمُ بْنُ طَهْمَانَ, عَنْ مَنْصُورٍ, عَنْ إِبْرَاهِيمَ, عَنْ مَسْرُوقٍ, وَعَنْ أَبِي الضُّحَى, عَنْ مَسْرُوقٍ, عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا أَهْمًا قَالَتْ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا أَيْمَرِيضَ قَالَتْ: أَذْهَبَ الْبَأْسُ رَبِّ النَّاسِ أَشْفَى النَّاسِ أَشْفَى لَا شَيْءَ إِلَّا شِفَاءُكَ شِفَاءً لَا يُعَادِرُ سَقَمًا, هَذَا الْحَدِيثُ صَحِيحٌ مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ, أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ وَمُسْلِمٌ مِنْ طَرِيقِ سَنِّيٍّ, وَقَالَ الْبُخَارِيُّ: قَالَ إِبْرَاهِيمُ بْنُ طَهْمَانَ, عَنْ مَنْصُورٍ, عَنْ إِبْرَاهِيمَ, وَعَنْ أَبِي الضُّحَى, عَنْ مَسْرُوقٍ.⁶⁰

Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed al-Mukrî > Ahmed b. Abdullah b. Ahmed > Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. el-Haysem el-Enbârî > Ca'fer b. Muhammed b. şâkir es-Sâiğ > Muhammed b. Sâbik ve İbrahim b. Tahmân > Mansûr > İbrahim > Mesrûk > Ebû'd-Duhâ > Mesrûk > Aişe'den

⁵⁹ Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Abdilmelik el-Hallâl, *Zikru'l-İmâm el-Hâfız Ebî Abdillâh b. Mende ve men edrekehum min ashâbihi'l-İmâm Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Abdilmelik el-Hallâl*, thk. Amir Hasan es-Sabrî (Beyrut: Dâru'l-Beşşârî'l-İslâmiyye, 1425/2004).

⁶⁰ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Müntehâ reğabâti's-sâmi'in*, 28.

(r.a.) nakledildiğine göre Rasûlullah'a (sas) bir hasta getirildi ve O Şöyle dedi: "Ey insanların Rabbi! Őifanın kaynağı sensin, Şifa ver. Senin dışında Şifa verici yoktur. Öyle bir Őifâ ki hiÇbir hastalık bırakmaz." Bu hadis sahih ve mttfekun aleyhtir. Buhârî ve Müslim birĖok tarikle tahrir etmiştir. Buhârî Şöyle dedi: İbrahim b. Tahmân > Mansûr > İbrahim Eb'd-Duhâ > Mesrûk."

Eb Mûsâ yukarıdaki rivayeti naklettikten sonra hadisin sahih ve mttfekun aleyh olduğunu belirtmiştir.

2.6. Hadisleri Tasnifi

Tespit edilebildiği kadarıyla Eb Mûsâ'nın câmi', snnen, musannef, muvatta, müsned, mu'cem usulüyle kalem alınmiŐ bir eseri bulunmamaktadır. Ancak o uzun hadisleri bir araya getirmek suretiyle farklı bir tasnif türüyle hadis literatürüne katkıda bulunmuştur. *Tivâlu'l-ahâdis ve'l-ahbâr ve guraru'l-kasâs ve'l-âsâr (et-Tivâlât, Ahbâru Tivâl)* olarak isimlendirdiği bu eserin bilindiği kadarıyla henüz tahkiki yapılmamıŐtır.

Ahbâru't-tivâl'in mukaddimesinde besmeleden sonra - ismi tespit edilemeyen bir ğrencisi tarafından- "eş-Şeyhu'l-İmâmu'l-Hâfız Muhyi's-Sünne Őems'l-Huffâz Eb Mûsâ Muhammed b. Eb Bekir b. Eb İsâ el-Medînî Harese'llahu ebkâhu dediki"⁶¹ ifadesine yer verilmiştir. Dolayısıyla eserin Eb Mûsâ el-Medînî'ye nispeti konusunda herhangi bir tereddüte mahal yoktur. Yukarıdaki beyanda müellif Şeyh, imâm, hâfız, sünneti ihya edici, hâfızların güneŐi gibi sıfatlarla tavsif edilerek hadisĖilik yönüne dikkat ĖekilmiŐtir. Ancak Eb Mûsâ'nın bu eseri hangi amağla telif ettiğine dair herhangi bir bilgiye ulaŐılamamıŐtır.

3. Muhadislere Kaynaklık Etmesi

Eb Mûsâ aşağıda hangi alanlarda hadisĖilere rehberlik ettiği konusunda örnekler üzerinden bilgi verilecektir.

⁶¹ Eb Mûsâ el-Medînî, *Tivâlu'l-ehâdis*, 1b.

3.1. Râvi Bilgisi

Hadis tarihinde müstesna bir yere sahip olan Zehebî (öl. 748/1348) eserlerinde sıklıkla Ebû Mûsâ'yı kaynak olarak göstermiştir.

Mesela Zehebî, İbn Merzûk el-Hâfız el-Mutkîn Ebü'l-Hayr Abdullah b. Merzûk el-Herevî Mevlâ Şeyhu'l-İslâm Ebû İsmâîl el-Ensârî hakkında bilgi verirken şöyle demiştir: Ebû Mûsâ dedi ki: "el-Hâfız ez-Zâhid el-Âlim Ebü'l-Hayr el-Herevî, kulağı ağırdı."⁶² Yine Zehebî, Râşid b. Ma'bed hakkında bilgi verirken de Ebû Mûsâ'dan naklen bu kimsenin zayıf kabul edildiğine dair görüşüne yer vermiştir.⁶³

Ricâl ile ilgili bazı bilgiler Ebû Mûsâ'ya müracaat edilerek düzeltilmiştir. Ebü'l-Mehâsin (öl. 765/1364) Umeyr b. Saîd olarak ismi nakledilen sahâbînin Umeyr b. Sa'd olduğu konusunda Ebû Mûsâ kaynak gösterilerek düzeltme yapılmıştır. Ebû Mûsâ'nın yazım hatasından kaynaklanan bir problem olduğu ile ilgili kanaati belirtilmiştir.⁶⁴ Ebû Mûsâ'nın burada isimlerin düzeltilmesinde ricâl kaynaklarına bilgi verdiği görülmektedir.

Ebû Mûsâ, sahâbe ve tâbîîn bilgisi konularında da sıklıkla başvurulan bir kişidir. İbn Hacer, *el-İsâbe* isimli eserinde bir kimsenin sahâbe olup olmadığı ile ilgili hususlarda onu kaynak göstererek bilgi vermiştir. Mesela Ebyad isimli zatın Rasûlullah'ın ashâbından olduğu ile ilgili

⁶² Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, thk. Zekeriya Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 4/30.

⁶³ Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Alî Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), 2/36.

⁶⁴ Şemsüddîn Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Ali ed-Dimaşkî, *el-İkmâl fî zikri men lehu rivâyetün fî Müsnedi'l-İmâm Ahmed min ricâli sivâ men zekere fî Tehzîbi'l-kemâl*, thk. Abdulmuti Emîn Kal'acî (Karaçi: Câmi'atü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, ts.), 325.

malumat Ebû Mûsâ'nın Zeyl'ine dayandırılmıştır.⁶⁵ Hüzeyl b. şurabhîl el-Evdî el-Kûfî'nin sahâbe olduğunu belirtmiştir.⁶⁶

Yukarıda örnekleri verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Ebû Mûsâ el-Medînî hadis tarihinde ricâl ile ilgili konularda kendisinden sonra kaleme alınan eserlere kaynaklık ve rehberlik etmiştir.

3.2. Tahric Kaynağı

Tahric herhangi bir eserde nakledilen hadislerin hadis kaynaklarındaki yerini tespit etme işidir. Ebû Mûsâ el-Medînî her ne kadar hicrî altıncı yüzyılda yaşayan bir muhaddis olsa da kendisinden sonra yetişmiş birçok âlime ve esere kaynaklık etmiştir. Aşağıda örnekler üzerinden konu izah edilmeye çalışılacaktır:

Hadis:

قليل الفقه خير من كثير العبادة.⁶⁷

“Az bilgi çok ibadetten hayırlıdır.”

Tahric Eden: Süyûtî, *Câmi'u'l-ehâdis*

Ebû Mûsâ'nın Eseri: el-Ma'rife

Hadis:

قَالَ: كانت الصحابة يقولون إِذَا سلموا على رسول الله - صلى الله عليه وسلم - : السلام عليك أَيها النبي ورحمة الله وبركاته. فقال - عليه السلام - : “هذا السلام علي وأنا حي، فإذا مت فقولوا: السلام على النبي - صلى الله عليه وسلم - ورحمة الله وبركاته.”⁶⁸

“Sahâbiler Rasulullah'a (sas) selam verirken şöyle dediler: “Selam Sana, Ey Peygamber, Allah'ın rahmeti ve bereketi üzerine olsun.” Peygamberimiz Aleyhisselam dedi ki: “Ben hayatta iken bu benim üzerime yapılan selamdır. Ben

⁶⁵ Ebü'l-Fazl şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-İşâbe fi temyizi's-şahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 178.

⁶⁶ Ebü'l-Fazl şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib* (Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1326/1908), 11/31.

⁶⁷ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Câmi'u'l-ehâdis*, thk. Abbas Ahmed Sakr, Ahmed Abdülcevad (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1425/2004), 15/187.

⁶⁸ İbnü'l-Mulâkkin, *et-Tavđih*, 7/272.

öldüğümde bana şöyle söyleyin: Peygamber'e (sas) salat ve selam olsun, Allah'ın rahmet ve bereketiyle.”

Tahric Eden: İbnü'l-Mulakķın, *et-Tavđîh li-şerhi'l-Câmi'i'ş-Şahîh*

Ebû Mûsâ'nın Eseri: *et-Terğîb ve't-Terhîb*

Yukarıda yer alan örnek rivâyetlerden de anlaşılacağı üzere hadisçilerin eserlerinde nakletmiş oldukları rivâyetlerin tahririnde Ebû Mûsâ'yı kaynak göstermişlerdir.

3.3. Sened Tenkidi

Sened tenkidi, hadis ilminde önemli bir yere sahip olan bir terimdir. Sened, bir hadisin isnad bölümünde yer alan ve hadisin ilk isnad halkalarına kadar ulaşan isimler ve aralarındaki bağlantıları ifade eder.

Ebû Mûsâ el-Medîni, sened tenkidi ile ilgili konularda kendisinden sonra yazılan bir esere kaynaklık etmiştir.

وقال أبو موسى المدني في كتابه المستفاد بالنظر والكتابة: هذا إسناد عجب، والحديث صحيح من رواية أبي هريرة، ولم يسم فيه الرجل، وقال: امرأة من بني فزارة.⁶⁹

“Ebû Mûsâ el-Medîni ‘*el-Müstefad bi'n-nazari ve'l-kitâbe*’de dedi ki: Bu acayip senedi olan bir hadistir. Ebû Hüreyre'nin rivayetine göre bu hadis sahih oluyor. Ravinin ismini zikretmemiş. Benî Fezâra'dan bir kadın denilmiş.”

İbn Mülakkîn, onun hadisinin senedinde bir tuhaflık olmasına binaen sened tenkidi ile ilgili bilgisine müracaat ettiği anlaşılmaktadır.

وقال الحافظ أبو موسى المدني في كتاب الحياء كم من حديث له طرق تجمع في جزء لا يصح منها حديث واحد كحديث الطير يروى عن قريب من أربعين رجلا من أصحاب أنس ويروي عن جماعة من الصحابة غيره وقد جمع غير واحد من الحفاظ طرقه للاعتبار والمعرفة كالحاكم أبي عبد الله وأبي بكر بن مردويه وأبي نعيم.⁷⁰

“Ebû Mûsâ el-Medîni *Kitâbu'l-Hayâ*’da dedi ki: Bir cüzde birçok tariki toplanmış nice hadisler vardır ki bir rivâyeti dahi

⁶⁹ İbnü'l-Mulakķın, *et-Tavđîh*, 25/432.

⁷⁰ Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. ‘Abdullâh b. Bahâdir eş-Şâfi‘î ez-Zerkeşî, *en-Nuket ‘alâ Muḥaddimeti İbni's-Salâh*, thk. Zeynu'l-‘Âbidîn b. Muḥammed Bilâ Ferec (Riyad: Edvâu's-selef, 1419/1998), 328.

sahih değildir. ‘‘Hadıs-i tayr’’ gibi. Enes’in öğrencilerinden yaklaşık kırk kişiden rivâyet edilmiştir. Ve bir grup sahâbe tarafından bu hadisten başka nakiller de rivâyet edilmiştir. Hâkim b. Ebî Abdullah, Ebî Bekir b. Merduveyh ve Ebû Nuaym gibi birçok hafız bu ve benzeri hadisleri birbirine destek olmaları ve bilinmeleri için tariklerini bir araya getirdiler.’’

3.4. Şerh

Ebû Mûsâ el-Medîni’nin müstakil bir şerh eseri bilinmemektedir. Ancak o, başta *el-Mecmû’u’l-muğîs fi ğarîbeyi’l-Kur’ân ve’l-hadîs* isimli kitabı olmak üzere birçok eserinde hadislerin anlaşılmasına yönelik şerhler yapmıştır. Kaynak olma yönüyle Ebû Mûsâ el-Medîni de şarihler tarafından kendisine müracaat edilen bir kişi olarak büyük önemi haizdir. Aşağıda meşhur bazı şarihlerin Ebû Mûsâ’yı kaynak göstererek nakletmiş oldukları bilgilerinden bir kısmı örnek mahiyetinde arz edilecektir:

Şerh ve Şârih: İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî bi şerhi sahihi’l-Buhârî*

قَالَ أَبُو مُوسَى الْمَدِينِيُّ فِي غَرِيبِ الْحَدِيثِ لِمَا وُصِفَا بِأَنَّهُمَا يَسْبَحَانِ فِي قَوْلِهِ كُلِّ فِي فَلَكَ يَسْبَحُونَ وَأَنَّ كُلَّ مَنْ عُبِدَ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِلَّا مَنْ سَبَقَتْ لَهُ الْحُسْنَى يَكُونُ فِي النَّارِ وَكَانَا فِي النَّارِ يُعَذَّبُ بِمَا أَهْلُهُمَا ...^{٧١}

‘‘Ebû Mûsâ el-Medîni Ğarîbü’l-hadis’te dedi ki: Allah Teâlanın keliminde ‘‘Onlardan her biri kendi yörüngesinde yüzmektedir.’’ sözünde o ikisinin yüzdüğü vasfedilmiştir. Allah’tan başka ibadet edilenler cehennemde olacaklardır. O ikisi ve beraberlerinde aileleride cehennemde azap görüyorlardı...’’

Şerh ve Şârih: İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî bi şerhi sahihi’l-Buhârî*

وَدَكَرَ أَبُو مُوسَى الْمَدِينِيُّ فِي ذَّبِيلِ الْعَرَبِيِّينَ عَنِ عَائِشَةَ وَجَائِرِ اسْتِغْبَاحِ الْقُرْآنِ لِمَا فِيهِ مِنَ الشَّرِّهِ وَالطَّمَعِ الْمُرْرِ بِصَاحِبِهِ وَقَالَ مَالِكٌ لَيْسَ بِجَمِيلٍ أَنْ يَأْكُلَ أَكْثَرَ مِنْ رُفْقَتِهِ تَنْبِيْهُ فِي مَعْنَى التَّمْرِ الرُّطْبِ ...^{٧٢}

⁷¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî bi şerhi sahihi’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife,1379), 6/300.

⁷² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 9/572.

“Ebû Mûsâ el-Medînî Zeylû'l-ğarîbeyn'de Aişe ve Câbir'den, aç gözlülük ve ihtirasla arkadaşından daha fazla çiftler almasının çirkinliğini zikretmiştir. Malik de dedi ki: Kişinin arkadaşından daha çok yemesi güzel değildir. Kuru ve yaş hurma manasında bir uyarıdır.”

3.5. Hadislerin Sıhhati

Ebû Mûsâ eserlerinde nakletmiş olduğu hadislerin bir kısmının sıhhati ile ilgili değerlendirmede bulunmuştur. Onun sıhhat değerlendirmesi kendinden sonraki âlimlere kaynaklık etmiştir. Aşağıda konu ile örnekler yer almaktadır:

عَنْ أَنَسٍ أَنَّهُ سُئِلَ عَنِ الْفُتُوتِ فِي صَلَاةِ الصُّبْحِ قَبْلَ الرَّكُوعِ أَمْ بَعْدَهُ؟ فَقَالَ: كِلَاهُمَا قَدْ كُنَّا نَفْعَلُ قَبْلُ وَبَعْدُ. وَصَحَّحَهُ أَبُو مُوسَى الْمَدِينِيُّ كَذَا قَالَ الْحَافِظُ.⁷³

Yukarıda yer alan hadis, sabah namazında rükudan önce ve sonra kunut okunması ile ilgilidir. Zehebî *Tenkihu'l-Tahkik*, İbn Hacer *et-Temyiz fi Telhisi Tahrici Ehâdisi Şerhi'l-Veciz*, İbnü'l-Mulaqqın *el-Bedru'l-Munir* ve Şevkânî *Neylu'l-Evtâr* isimli eserlerinde bu rivayeti naklettikten sonra Ebû Mûsâ'nın hadisin sahih olduğuna dair kanaatine yer vermişlerdir. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere Ebû Mûsâ hadislerin sıhhat değerlendirmesinde müracaat edilen bir âlim olmuştur. Aşağıdaki rivayette Ebû Mûsâ'nın zayıf değerlendirmesine yer verilmiştir:

حديث جابر أنَّ النبي - صلى الله عليه وسلم - مرَّ على قبرين من بني النجار هلكا في الجاهلية، فسمعهما يعذبان في البول والنميمة. قال الحافظ: رواه أبو موسى المدني عن حديث جابر بسند فيه ابن هبة. قال أبو موسى: هذا وإن كان ليس بقوي لكن معناه صحيح قال الحافظ: لكن الحديث الذي احتج به أبو موسى ضعيف كما اعترف به.⁷⁴

Yukarıdaki hadiste, Hz. Peygamber'in (sas) cahiliye döneminde helak olan Neccâroğullarından iki kişiye ait bir kabre uğradığından ve bu ikisinin bevl (sıçraması) ve nemimeneden dolayı azab edildiğini iştirmesine dair bir

⁷³ Bk. Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Yemenî eş-Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, thk. 'İşâmuddîn eş-Şabâbîfî (Mısır: Dâru'l-Ĥadîs, 1413/1993), 2/402.

⁷⁴ Ebû Huzeyfe Nebîl b. Mansûr b. Ya'kûb el-Küveytî, *Enisû's-sârî fi tahrîci ve tahkîki'l-ehâdis elleti zekerehâ el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî fi Fethi'l-bârî* (Beirut: Müessesetü's-Semâha, 2005), 2/1298.

konudan bahsedilmektedir. Bu hadisin zayıf olduğuna dair Ebû Mûsâ'nın değerlendirmesine yer verilmiştir.

3.6. Hadislerin Sübutu

Hadislerin sübutu, rivâyetlerin kaynaklarının ve içeriklerinin dikkatli bir şekilde incelenmesi ile sağlanır. Ebû Mûsâ da hadislerin sübutu konusunda da kendisine müracaat edilen bir muhaddis olmuştur. Aşağıda konu ile ilgili birkaç örneğe yer verilecektir:

Niyet hadisi (إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ) olarak meşhur olan ve birçok hadis eserinin ilk rivâyeti olarak bu hadisin başında bulunan "إِنَّمَا" ile ilgili bir tartişma söz konusudur. Tartişma bu tarihlerde "إِنَّمَا" lafzına yer verilmeden nakledilmesidir. Bu lafız olmadan nakledilen rivâyetlerin sübutu ve sıhhati konusunda Irâkî Ebû Mûsâ'nın "إِنَّمَا" olmadan nakledilen hadisin sıhhatli olmadığına dair kanaatine yer vermiştir.⁷⁵ Burada hem sıhhat hem de sübut konusundaki değerlendirmeleri açısından hadisilere kaynaklık ettiği görölmektedir.

Sonuç

Hz. Muhammed'den (sas) sonra sahâbe, tâbiîn ve ulemâ, 'ilâ-yi kelimetullahı anlamak ve anlatmak için çaba sarfetmişlerdir. Kimi hadisleri hıfzetmiş, kimi kitaplar yazmış, kimi de talebeler yetiştirerek İslâm'a hizmet etmiştir. Hadislerin hıfz, kitabet, tedvin, tasnif ve tezyin sürecinde olağanüstü gayret gösteren muhaddisler, Hz. Peygamber'den (sas) nakledilen bilgileri kendilerinden sonra gelen nesillere en iyi bir şekilde nakletmek ve öğretmek için mücadele etmişlerdir. İslâm âlimleri zaman içerisinde devesa bir hadis külliyyatının ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. Hadis edebiyatının gelişim sürecine katkıda bulunan muhaddislerden biri de hicrî altıncı yüzyıl âlimlerinden biri olan Ebû Mûsâ el-Medîni'dir.

Bu alışmada Ebû Mûsâ'nın hayatı ve yaşadığı dönem hakkında bilgi verilmiş, onun hadisilik yönü ve kendisinden sonraki dönemlere etkisi tetkik edilmeye çalışılmıştır. Genel hatlarıyla onun başta garîbü'l-hadîs olmak üzere hadis ilimlerinin hemen hemen her alanına yönelik yapmış olduğu

⁷⁵ Abdirrahmân el-İrâkî, *Ṭarḥu't-teřriḥ*, 2/6.

çalışmalarla katkıda bulunduğu ve bu ilimlerin gelişmesine vesile olduğu tespit edilmiştir.

Ebû Mûsâ çok yönlü bir âlim olmasına rağmen daha çok hadisçi kimliğiyle tanınmış ve öne çıkmıştır. Çünkü hayatının büyük bir bölümü rical ve hadis üzerine derslerle geçmiştir. Onun muhaddislik yönü birçok kişi tarafından takdir edilmiş, sika, hâfız, şeyhü'l-muhaddisin gibi vasıflarla tavsif edilmiştir. Yaşadığı dönemde güvenilir bir hadis âlimi olarak bilinmiş ve kendisinden övgüyle bahsedilmiştir.

Hayatını hadis öğrenme ve öğretmeye adayan Ebû Mûsâ el-Medîni, hadis sahasında telif ve tedris cihetiyle hadis edebiyatına ve öğretimine değerli katkıda bulunmuştur. Tedris sürecinde çok sayıda öğrencinin yetişmesine vesile olmuş ve icazet vermiştir. Onun hadis meclislerine iştirak eden talebeleri ondan aldıkları hadisleri kendilerinden sonraki nesillere aktarmışlardır.

Ebû Mûsâ el-Medîni'nin *el-Mecmû'u'l-muğîs fi ğarîbeyi'l-Kur'ân ve'l-hadîs* isimli eseri hem Kur'ân'da hem de hadislerde anlamı herkes tarafından bilinmeyen, açıklanmaya muhtaç kelimeler ve kavramlarla ilgilidir. O bu eseriyle kendinden önce kaleme alınan ğarîbu'l-hadîs ile ilgili eserler geleneğini devam ettirmiş kendince tespit ettiği eksiklikleri gidermeye çalışmıştır. Onun ğarîb kelimelere yönelik açıklamaları sadece bu eserle sınırlı kalmamış *Ṭivâli'l-eḥâdîs* gibi eserlerinde de ihtiyaç olması halinde kelime izahlarına yer verdiği görülmüştür.

Ebû Mûsâ el-Medîni kaleme aldığı eserleriyle de birçok âlimi etkilemiştir. Kendinden sonra yazılan birçok esere râvi bilgisi, tahrir, tenkid, şerh, hadislerin sıhhat ve sübut değerlendirmesi vs. gibi konularda kaynaklık etmiştir. Özellikle şerh ve ricâl edebiyatı ile ilgili yazılan eserlerde Ebû Mûsâ'ya sıklıkla atıfla bulunulduğu görülmüştür. Netice itibariyle Ebû Mûsâ el-Medîni yaptığı çalışmalarla ilim dünyasına önemli katkılarda bulunduğu sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

- Akdoğan, Muhammed. “Ebû Mûsâ el-Medîmî'nin Hayatı ve el-Mecmû'u'l-Muğis isimli Eserinde Garîb Kelimeleri Açıklama Metodu”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (Haziran 2019), 316-342.
- Akgül, Yusuf. *Edebi Tür Olarak Garîbü'l-Hadis Kaynak-Metod ve Muhteva Analizi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Ammâr, Muhammed b. Abdillâh. *Cüz'ün fihî'l-keîâmî 'ala evlâdi Abdillâh b. Mes'ûd ve evlâdu ahîhi 'Utbe b. Mes'ûd*. Riyad: Mecelltü'l-Ulumi's-Şer'iyeye, 1443/2022.
- Bağdâdî ed-Dimaşkî, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân İbn Receb. *ez-Zeylu 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*. thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymîn. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-'Abikân, 1425/2004.
- Dimaşkî, Şemsüddîn Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Ali ed-. *el-İkmâl fî zikri men lehu rivayetün fî Müsnedi'l-İmâm Ahmed min ricâli sivâ men zekere fî Tehzîbi'l-kemâl*. thk. Abdulmuti Emîn Kal'acî. Karaçi: Câmi'atü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, ts.
- Ferâhidî, Halil b. Ahmed. *Kitâbu'l-'Ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerâî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1408/1988.
- Hallâl, Ebü Abdillâh el-Hüseyn b. Abdilmelik. *Zikru'l-İmâm el-Hâfiz Ebî Abdillâh b. Mende ve men edrekehum min ashâbihi'l-İmâm Ebü Abdillâh el-Hüseyn b. Abdilmelik el-Hallâl*. thk. Amir Hasan es-Sabrî. Beyrut: Dâru'l-Beşşâri'l-İslâmiyye, 1425/2004.
- Harîri, Muhammed b. Ahmed. “el-Keşf ve'l-beyân 'an hakîkati (kitâbi'z-zeyl) li-Ebî Mûsâ el-İmâm”. Kahire: Mecelletü Külliteti Dâru'l-'Ulûm, 2021.
- Hatiboğlu, İbrahim. “Ricâlü'l-Hadis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/83-86. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- İrâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân. *Ŧarhu't-teşrîb fî şerhi't-Taķrîb*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İşâbe fî temyîzi's-şahâbe*. thk. Âdil Ahmed

- Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvid. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- İbn Hacer, Askalânî, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Itrâfu'l-müsnidi'l-müte'âl bi etrâfi -Müsnedi'l-Hanbelî*. 9 Cilt. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, ts.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbu't-tehzîb*. Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, 1326/1908.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: b.y. 1414/1996.
- İbnü'd-Dübeysî, Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd b. Yahyâ. *Zeylu Târîhi Medîneti's-selâm*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1427/2006.
- İbnü'l-Eşîr, Ebü'l-Hasen Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî. *Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-şahâbe*. thk. Alî Muhammed Mu'avviğ - 'Âdil Ahmed 'Abdülmevcûd. 8 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- İbnü'l-Mulaqqın, Ebû Hâfş Ömer b. Alî b. Ahmed el-Mışrî. *el-Bedru'l-munîr fi tahrîci'l-ehâdîs ve'l-âsârî'l-vâkı'a fi's-şerhi'l-kebir*. thk. Muştafâ Ebü'l-Ğayt vd. 9 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hicre, 1425/2004.
- İbnü'l-Mulaqqın, Ebû Hâfş Ömer b. Alî. *et-Tavdîh li-şerhi'l-Câmi'i's-sahîh*. 36 Cilt. Şam: Dâru'n-Nevâdir, 2008.
- Kuveytî, Ebû Huzeyfe Nebîl b. Mansûr b. Ya'kûb. *Enîsü's-sârî fi tahrîci ve tahkiki'l-ehâdîs elleti zekerehâ el-Hâfiz İbn Hacer el-Askalânî fi Fethi'l-bârî*. 11 Cilt. Beyrut: Müessesetü's-Semâha, 2005.
- Makdisî, İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî. *el-Ensâbü'l-müttefika fi'l-haqqi'l-mütemâsile fi'n-naqt ve'z-zabt*. thk. P. de Jong. Leiden: Brill, 1282/1865.
- Medînî, Ebû Mûsâ el-. *Müntehâ reğbâti's-sâmi'ine fi 'avâli ehâdîsi't-tâbi'in*. Şam: Dâru'l-Kütübi'z Zâhiriyye, Mecmua, nr. 111/22.
- Medînî, Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer b. Ahmed. *eş-Şerhu'l-mukmel fi nesebi'l-Haseni'l-mühmel*. thk. Ömer b. Hasen 'Oşmân Fellâte. Riyad: Mektebetü Melik Fahd Vatanî,

1426/2005.

- Medîni, Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer b. Ahmed. *Ṭıvâlû'l-ehâdîs ve'l-aḥbâr ve ğureri'l-ķasas ve'l-âşâr*. Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin. Auřereuropäische Handschriften, Islamische Handschriften, Ms. or. oct. 1447.
- Medîni, Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer el-İsbahani. *el-Letâif min dekâiki'l-me'arif fi 'ulûmi'l-huffâzi'l-e'arif*. thk. Ebû Abdullah Muhammed Alî Semek. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1420/1999.
- Medîni, Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer el-işbehâni Ebû Mûsâ. *el-Mecmû'u'l-muĝîs fi ğaribi'l-Ķur'ân ve'l-ḥadîs*. thk. Abdulkereim el-'Azvâvi. 3 Cilt. Mekke: y.y., 1406-1408.
- Medîni, Ebû Mûsâ. *Hasâisu Ahmed b. Hanbel*. thk. Muhammed b. Nâsir el-Acmî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1428/2007.
- Medîni, Ebû Mûsâ. *Meclisü min emâli Ebî Mûsâ el-Medîni*. b.y.: Mektebetü İbn Abdilaziz Kütüphanesi Yazma.
- Medîni, Ebû Mûsâ. *Nüzhetü'l-Huffâz*. thk. Abdurriza Muhammed Abdulmuhsin. Beyrut: Müessetü'l Kütübü's-Sekâfiyye, 1406/1986.
- Medîni, Ebû Mûsâ. *Zikru Ebî Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd b. Ebi'd-Dünyâ ve ḥâluhu ve mâ vaķa'a 'âliyen min ḥadîsih*. thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âl Selmân. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1422/2001.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisâbüri b. Haccâc. *Sahih-i Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1375/1956.
- Sabri, Âmir Hasan. *Tuhfetu ehlü'l-hadîs fi iysali icazeti'l-kadim bi'l-hadîs*. Mekke:Dâru'l-Herra, 1406.
- Sabri, Amir Hasan. *Zikru'l-İmamü'l-Hafız Ebi Abdullah b. Mende*. Beyrut: Dâru'l- Beşâiri'l-İslâmiyye, 1425/2004.
- Sönmez, M. Ali. "Ebû Mûsâ el-Medîni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/192. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayri. *Câmi'u'l-ehâdîs*. thk. Abbâs Ahmed Sakr - Ahmed Abdülcevad. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1425/2004.

- şevkânî, Muḥammed b. Alî b. Muḥammed el-Yemenî. *Neylu'l-evtâr*. thk. 'İşâmuddîn eş-şabâbî. Mısır: Dâru'l-Ĥadîs. 1413/1993.
- Zehabî, Ebû 'Abdillâh şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. 'Oşmân. *Mizânu'l-İ'tidâl fî Naḫdi'r-Ricâl*. thk. Alî Muḥammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'riife, 1382/1963.
- Zehabî, Ebû Abdullah şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Oşmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. şuayb el-Arnaût - Ekrem el-Bûşî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982.
- Zehabî, Ebû Abdullah şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Oşmân. *Tezkiratü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Zerkeşî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Abdullâh b. Bahâdır eş-şâfi'. *en-Nuket 'alâ Muḫaddimeti İbni's-řalâḫ*. thk. Zeynu'l-'Âbidîn b. Muḥammed Bilâ Ferec. 3 Cilt. Riyad: Eğvâu's-Selef, 1419/1998.